

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:
ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 68

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 24 вересня 2020 р. № 1188 Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція» було включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») за спеціальностями 081. Право, 293. Міжнародне право.

Серію засновано у 2010 р.

Засновник – Міжнародний гуманітарний університет

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Міжнародного гуманітарного університету
протокол № 8 від 18.04.2024 р.

Видавнича рада:

С. В. Ківалов, акад. АПН і НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. – голова ради; **С. А. Андронаті**, акад. НАН України; **О. М. Головченко**, д-р екон. наук, проф.; **М. З. Згуровський**, акад. НАН України, д-р техн. наук, проф.; **М. П. Коваленко**, д-р фіз.-мат. наук, проф.; **В. А. Кухаренко**, д-р філол. наук, проф.; **Я. В. Лупій**, народний артист України; **Г. П. Пекліна**, д-р мед. наук, проф.

Головний редактор – д-р юрид. наук, проф. **Т. О. Губанова**

Голова редакційної ради – д-р юрид. наук, проф., член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України **А. Ф. Крижановський**

Редакційна колегія серії «Юриспруденція»:

С. С. Андрейченко, д-р юрид. наук, доц.; **Л. В. Діденко**, д-р юрид. наук, доц.; **К. В. Громовенко**, канд. юрид. наук, доц.; **О. С. Кізлова**, д-р юрид. наук, проф.; **Я. В. Петруненко**, канд. юрид. наук, доц.; **О. О. Подобний**, д-р юрид. наук, проф.; **Н. М. Крестовська**, д-р юрид. наук, проф.; **Д. Г. Манько**, д-р юрид. наук, доц.; **Я. О. Тицька**, канд. юрид. наук, доц.; **А. М. Тимчишин**, канд. юрид. наук, доц.; **Хашматулла Набієвич Бехруз**, д-р юрид. наук, проф.; **Є. М. Цибуленко**, проф. (Естонія).

Партнер журналу
Фінансово-правовий коледж

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у збірнику «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету», допускається лише з письмового дозволу редакції.

У разі передрукування матеріалів посилання на «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.

Свідцтво про державну реєстрацію КВ № 16818-5490Р від 10.06.2010 р.

Адреса редакції:

Міжнародний гуманітарний університет
вул. Фонтанська дорога 33, каб. 402, м. Одеса, 65009, Україна.
Телефон: +38 099 269 70 67, www.vestnik-pravo.mgu.od.ua

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

*Атаманова Н. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету**Луначенко І. В.,**аспірант кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету*

ДО ПИТАННЯ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

Анотація. Цифрові технології в державному секторі України є основою його реформування і служать потенційним прикладом для всієї країни, демонструючи, як можна використовувати переваги «цифрового» світу. Синергетичний потенціал соціальних, мобільних, «хмарних» технологій, а також технологій аналізу даних та «інтернету речей» мають потенціал викликати трансформаційні зміни в державному управлінні та загалом у державному секторі України, зробивши його більш ефективним, реактивним та ціннісним.

Сучасні цифрові технології, через розвиток та удосконалення механізмів державного управління, впливають на соціальні, культурні, комерційні та адміністративні структури. Ці цифрові трансформації також впливають на поведінку громадян, їх бажання та потреби, змінюючи спосіб роботи та спілкування, взаємодію між людьми та організаціями, а також умови співпраці та конкуренції. Сьогодні Інтернет надає різноманітні можливості для доступу до інформації та сприяє обміну знаннями, що також активізує процес цифрової трансформації.

Цифрові технології мають суттєвий вплив на публічне управління і відкривають нові можливості для покращення ефективності та доступності державних послуг. Одним із ключових напрямків цифрової трансформації в публічному управлінні є розробка та впровадження електронного урядування, яке передбачає використання інформаційних технологій для поліпшення процесів взаємодії між державними органами та громадянами. Цифрові технології також допомагають у розробці і впровадженні стратегічних планів та програм, а також поліпшують комунікацію між державними органами та громадянами. Все це сприяє підвищенню якості та ефективності публічного управління та робить його більш адаптивним до потреб сучасного суспільства.

Ключові слова: держава, цифровізація, публічне управління, державне управління, цифрові технології, електронне урядування, електронні послуги, цифрова трансформація, реформа державного управління.

Постановка проблеми. Україна прагне до інтеграції з Європейським Союзом і відповідно орієнтується на використання сучасних стратегій розвитку, що характерні для країн-членів ЄС в усіх сферах суспільного життя. Ця орієнтація включає в себе і використання інформаційно-комунікаційних технологій для ефективного управління різними аспектами життєдіяльності суспільства. Один з основних аспектів вико-

ристання цих технологій полягає в удосконаленні публічного управління через застосування сучасних інформаційних засобів. На сучасному етапі розвитку інформаційних технологій спостерігається активне використання нових методів і засобів комунікації в роботі органів державної влади та місцевого самоврядування. Світові тенденції також підштовхують уряди розвинутих країн впроваджувати системну цифрову економіку через цифрову трансформацію. Відбувається активна оптимізація національного законодавства, реформа органів державної влади і місцевого самоврядування, а також розробка та впровадження цифрових стратегій, проєктів і програм у сфері державного управління.

Цифрова трансформація, як одна з ключових тенденцій у розвитку людської цивілізації, сприяє створенню більш інклюзивного суспільства та поліпшенню механізмів управління. Вона розширює доступ до послуг у сфері охорони здоров'я, освіти та банківського обслуговування, покращує якість та доступність державних послуг, розширює можливості міжособистісної співпраці, а також відкриває можливості для отримання різноманітних товарів за більш доступними цінами [1].

Поняття «цифровізація» набуло поширення в другій половині 20-го століття [2, с. 225]. Як відомо, в цей період цифрові технології стали важливими в багатьох галузях, включаючи обробку і передачу інформації, електронні обчислення, засоби зв'язку та інше. Це призвело до виникнення поняття «цифрова ера» або «цифровий вік», які відображають важливість цифрових технологій у сучасному світі. Разом із тим, сам термін «цифровізація» визначається як багатоаспектний процес переходу на цифрові технології сфер суспільного життя суспільства [3].

Проте, основним напрямом є цифрова трансформація у сфері державного управління, оскільки її діджиталізація становить важливий стимул для вдосконалення різних сфер суспільного життя, включаючи цифрову трансформацію.

Стан дослідження. Проблематику цифровізації державного управління та впливу цифрових трансформацій на публічне управління на ряду із запровадженням електронних технологій у публічне управління у різних аспектах вивчали такі вчені вітчизняні вчені як: О. Берназюк, Т. Биркович, В. Биркович, В. Дрешпак, Н. Грицяк, О. Кабанець, О. Карпенко, П. Клімушин, В. Куйбіда, І. Лопушинський, І. Макарова, В. Наместнік, О. Орлов, М. Павлов, Ю. Пігарев, Г. Почепцов, В. Ракіпов та інші. Водночас сучасна національна доктрина не містить системних наукових підходів до визначення як поняття

«цифровізація у публічному управлінні» так і його комплексних складових елементів як складових формування цифрового суспільства та цифровізації публічного управління. Разом із тим, дослідженням процесів цифровізації займалися і такі зарубіжні вчені як: Д. Тапскотт, К. Шваб, М. Каку, А. Уільямс, С. Бреннен, Д. Крейс. Окремої уваги заслуговує саме розвиток теоретико-методологічних підходів до питань електронного урядування в Україні. Зокрема такі вчені як: В. Куйбіда, О. Карпенко, В. Наместнік, Р. Войтович сприяли розвитку практичних рішень у сфері електронного урядування, сприяючи впровадженню інноваційних технологій та стандартів в державних органах та органах місцевого самоврядування. Їхні дослідження та розробки стали важливою основою для створення сучасних електронних систем управління в Україні.

Разом із тим, констатуємо, що не втрачає своєї актуальності необхідність подальшого дослідження і уточнення питань щодо цифрових трансформацій у діяльності органів державного управління є важливою, оскільки розвиток технологій та їх вплив на суспільство постійно еволюціонують. Розуміння цифрової трансформації та її впливу на публічне управління завжди потребує актуальних та докладних досліджень.

Мета статті націлена на аналіз та розкриття основних засад реалізації цифровізації публічного управління в Україні.

Виклад основного матеріалу. Цифровізація публічного управління визнається як процес глибокої перебудови механізмів публічного управління загалом і роботи державних органів у тому числі. Зазначене базується на впровадженні цифрових технологій, які є каталізатором розвитку прогресивних цифрових трансформацій [4, с. 141]. Одним із аспектів цифрової трансформації публічного управління є електронне урядування. Відмітимо, що електронне урядування в своїй сутнісній основі означає використання цифрових технологій та інтернету для поліпшення ефективності та доступності державних послуг, оптимізації внутрішніх процесів урядування, а також для забезпечення взаємодії між владою та громадянами. Електронне урядування може включати в себе такі елементи, як електронні портали для подачі документів та звернень, електронні системи голосування, цифрові інструменти для моніторингу та оцінки роботи урядових структур, а також використання великих даних для прийняття рішень та багато інших аспектів, що сприяють покращенню якості та доступності державних послуг та публічного управління взагалі.

Аналізуючи досвід цифровізації публічного управління в Європейському Союзі, важливим напрямком є розбудова електронного урядування. В підсумковому документі Таллінського саміту з проблем цифровізації, який відбувся 29 серпня 2017 року, наведено статистичні дані, згідно з якими 79% громадян ЄС віком від 16 до 74 років регулярно використовують Інтернет, і з 2016 року практично всі підприємства мають доступ до цієї мережі [5, с. 260]. Ці дані свідчать про значний прогрес у використанні цифрових технологій в Європейському Союзі, що стає основою для подальшого розвитку електронного урядування та покращення публічного управління в цьому регіоні.

Аналізуючи дослідження П.В. Польового доцільним є визначати систему елементів розвитку електронного урядування як систему взаємопов'язаних механізмів безпеки інформаційного простору, електронної взаємодії, надання електронних послуг, електронної демократії та електронного урядування [6, с. 39]. В контексті зазначених напрямків досліджень,

сучасна доктрина ідентифікує декілька основних ознак цифрової трансформації публічного управління. До них належать наступні: Перехід контенту від аналогового, фізичного та статичного до цифрового формату, призводячи до його мобільності та персоналізації. Кожна особа отримує можливість керувати своїм власним контентом, надсилати інформаційні запити, формувати індивідуальний шлях інформаційної діяльності; Перехід до простих технологій комунікації, де технологія стає лише інструментом спілкування, і головною її характеристикою є можливість керування; Гетерогенність комунікації, де вертикальна і ієрархічна комунікація втрачає актуальність, і відбувається перехід до мережевої структури комунікації [2, с. 226].

Як відомо, Велика Британія була серед лідерів у впровадженні цифрових інструментів та рішень у роботі урядових органів і надавала приклад для багатьох інших країн ЄС у цьому напрямі. Використання інформаційних технологій в публічному управлінні дозволило покращити доступ до державних послуг, зменшити бюрократичні бар'єри та сприяло більшому залученню громадян до процесів прийняття рішень в урядових структурах. Початок створення електронного уряду у Європі стартує з 2000 року, коли було розроблено Лісабонську стратегію, яка спрямовувалася на підвищення конкурентоспроможності та розвиток Європейського Союзу. Однією з важливих складових цієї стратегії була розвиток цифрового сектору та використання інформаційних технологій у сфері публічного управління, що позначилося на подальшому розвитку електронного уряду в Європі [7, с. 34].

Хоча, сам термін «цифровізація» виник в 1995 році і його автором вважають Н. Негропonte [8, ст. 256]. У даному контексті, цифровізація є інтеграцією цифрових та інформаційно-комунікаційних технологій у ті чи інші сфери суспільних відносин. В Україні суттєвий рух у напрямку розвитку цифрової трансформації публічного управління спостерігається із 2016 року, коли була розроблена програма «Цифрова адженда України 2020», яка була адаптована до стандартів Цифрової адженди Європейського союзу та включала в себе плани переходу до цифрової трансформації державного управління та економіки України [4, с. 141].

Концептуальна основа «Цифрової адженди України 2020» включає 16 розділів, при цьому одним із ключових напрямів є «Цифровізація державного управління». Відповідно до цих концептуальних основ, головними стратегічними технологіями для державного сектору України є такі: «цифрове» робоче місце, багатоканальне інформування та залучення громадян, відкриті дані, електронна ідентифікація громадян, широко-масштабна аналітика, «розумні» машини та пристрої, «інтернет речей», «цифрові» державні платформи, програмні архітектури (програмноконфігуровані архітектури) і технологія блокчейн [9].

Запровадження Єдиного порталу державних послуг «Дія» є значущим кроком у розвитку «цифрового суспільства». Міністерство цифрової трансформації відповідає за впровадження цього проекту. Портал «Дія» був створений завдяки співпраці Міністерства цифрової трансформації з підтримкою проекту USAID/UK aid «Прозорість та підзвітність у державному управлінні та послугах / TAPAS», Програми EGAP, що фінансується Швейцарською агентством з розвитку та співробітництва, і реалізується Фондом Східна Європа та Innovabridge, проекту USAID «Взаємодія!» (SACCI) та проекту EGOV4UKRAINE [10].

В процесі цифровізації публічного управління важливим аспектом є спрощення і прискорення процедур та механізмів прийняття та реалізації державних рішень. Це дозволяє зменшити бюрократичні бар'єри і зробити процеси більш прозорими та ефективними. Завдяки цифровим технологіям, державні служби можуть швидше реагувати на потреби громадян і підвищувати якість наданих послуг. Важливим аспектом цифрової трансформації є також збільшення доступності державних послуг для різних верств населення, включаючи тих, хто має обмежену фізичну або інформаційну мобільність.

Крім того, цифрова трансформація публічного управління дозволяє зменшити можливі прояви корупції через автоматизацію процесів та зменшення людського втручання у прийняття рішень. Електронна ідентифікація громадян та відкриті дані сприяють підвищенню прозорості та відкритості діяльності державних органів.

У публічному управлінні цифрові технології також допомагають здійснювати аналіз даних та прогнозування, що сприяє кращому прийняттю рішень на основі об'єктивних даних та ефективному реагуванню на виклики та можливості, що виникають у суспільстві. У цілому, цифрова трансформація публічного управління розширює можливості взаємодії між державними органами, громадянами та підприємствами, спрощує отримання державних послуг і покращує якість життя населення.

Зазначені вище та інші аспекти актуальності цифрових перетворень держави зазначені в Рекомендаціях парламентських слухань на тему «Реформи галузі інформаційно-комунікаційних технологій та розвиток інформаційного простору України», що відбулися у Верховній Раді України 3 лютого 2016 року, вказується, що у період переходу світового суспільства до інформаційного віку розвиток інформаційного простору та впровадження інформаційних технологій є ключовими для формування активних та освічених громадян, збільшення національної конкурентоспроможності. Інформаційно-комунікаційні технології визнаються одним із найважливіших факторів, які сприяють економічному зростанню, розвитку громадянського суспільства, зайнятості населення, розширенню конкуренції та подоланню «цифрового розриву» [11].

Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки, яка була затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 року № 67-р, визначає, що при впровадженні цифрових технологій в рамках системного державного підходу ці технології будуть суттєво сприяти розвитку відкритого інформаційного суспільства. Це вважається одним із ключових факторів розвитку демократії в Україні, підвищення продуктивності, зростання економіки та поліпшення якості життя громадян України [12].

Як окрім іншого, вказана вище Концепція фактично сформувала керівні ідеї цифровізації, до яких належать наступне. Цифрова трансформація України повинна забезпечувати рівні можливості доступу до послуг, інформації та знань, які базуються на інформаційно-комунікаційних технологіях для всіх громадян. Ця трансформація має спрямовуватися на створення переваг у різних аспектах повсякденного життя. Впровадження цифрових технологій служить механізмом для економічного зростання завдяки підвищенню ефективності та продуктивності. Важливим аспектом є сприяння розвитку інформаційного суспільства, засобів масової інформації, креативного

середовища та ринку. Крім того, цифрова трансформація України повинна бути орієнтована на міжнародне, європейське та регіональне співробітництво з метою інтеграції України в ЄС і доступу до європейського та світового ринку електронної комерції, банківської і біржової діяльності, а також співпрацю на регіональних ринках. Стандартизація є основою цифрової трансформації України і важливим фактором для успішної реалізації. Стандарти сприяють конкуренції, зменшують витрати і вартість продукції, гарантують сумісність, підтримують якість та сприяють зростанню ВВП країни. Цифрова трансформація України повинна супроводжуватися підвищенням довіри та безпеки використання інформаційно-комунікаційних технологій. Крім того, ця трансформація має бути об'єктом уваги та комплексного державного управління, з провідною роллю державного управління та політичного рішення.

Зазначені сфери управління можуть бути реалізовані за підтримки та впровадження механізмів електронного урядування, які визначені в Концепції розвитку електронного урядування в Україні. Зазначена Концепція визначає електронне урядування як метод організації державного управління, який сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Цей метод використовує інформаційно-телекомунікаційні технології для створення нового типу держави, орієнтованого на задоволення потреб громадян [13].

Здійснення ефективного електронного урядування, як показує європейський досвід, залежить від установа Національних рамок інтероперабельності. Це є нормативно-правовим документом організаційно-технічного характеру, який визначає та описує чіткі організаційні та технічні вимоги до проєктів та систем, що використовуються органами влади в сфері електронного урядування. Розроблення відповідного набору стандартів та їх гармонізація з європейськими стандартами та чинними нормативно-правовими та технічними документами є важливою передумовою для систематичного розвитку електронного урядування в Україні. Таким чином, саме нормативні вимоги та технічні стандарти мають бути в основі цифрових змін в державі.

На останньому етапі цифрових змін в державі можна виділити чотири основних функціональні види діяльності електронного уряду:

G2G («уряд-уряд») – це сектор електронної взаємодії між різними органами влади. Цей компонент сприяє спрощенню комунікації та обміну інформацією між урядовими установами.

G2B («уряд – бізнес») – включає в себе електронну взаємодію між органами публічної влади та підприємствами. Цей сектор сприяє покращенню бізнес-клімату та спрощенню відносин між урядом і підприємствами.

G2C («уряд – громадяни») – включає в себе електронну взаємодію між органами публічної влади та громадянами. Цей сектор спрямований на полегшення доступу громадян до громадських послуг та інформації.

G2E («уряд – службовці») – це сектор, який автоматизує процеси співпраці урядової системи зі службовцями, чиновниками та консультантами на місцях. Це допомагає зробити внутрішню роботу державних органів більш ефективною та продуктивною [14, с. 9].

Для активного розвитку процесу діджиталізації у сфері публічного управління в 2019 році було створено Міністерство

цифрової трансформації України. Це відомство відповідає за формування та впровадження державної політики в різних сферах, включаючи: цифровізацію та цифровий розвиток; розвиток цифрової економіки та цифрових інновацій; електронне урядування та електронну демократію; розвиток інформаційного суспільства та інформатизацію; розвиток цифрових навичок та цифрових прав громадян; розвиток відкритих даних та національних електронних інформаційних ресурсів та інтероперабельності; розвиток інфраструктури широкопasmового доступу до Інтернету та телекомунікацій; розвиток сфери електронної комерції та бізнесу; надання електронних та адміністративних послуг; розвиток електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації; розвиток IT-індустрії [15].

Виконання зазначених напрямів в найкоротших термінах справді може сприяти цифровій революції в Україні, що стимулюватиме розвиток цифрової економіки та підвищення добробуту суспільства. Широке впровадження комп'ютерних технологій може призвести до зменшення впливу державних органів на процеси ухвалення управлінських рішень, оскільки у «електронній демократії» надається можливість широкому спектру населення брати участь в процесі ухвалення управлінських рішень.

Сучасні реалії підкреслюють важливість підготовки фахівців у галузі державного управління з метою подолання бюрократичних перешкод у реалізації гуманітарної, включаючи соціальну, політики держави. Перспективи подальших досліджень в даній галузі включають в себе визначення ефективних методів оптимізації функціонування інститутів електронного урядування.

Висновки. Цифровізація публічного управління представляє собою використання цифрових технологій та можливостей онлайн-комунікацій в процесі прийняття та реалізації державних управлінських рішень, надання адміністративних послуг, а також формування ефективних механізмів впровадження державної політики у всіх сферах суспільного життя. Цифрові технології спрямовані на максимальне скорочення періоду передачі інформаційних повідомлень від органів державної влади та місцевого самоврядування до кінцевих користувачів, завдяки ефективному використанню цифрового простору. Це, по-перше, спрощує процедуру отримання важливих адміністративних послуг та дозвільних документів для громадян, по-друге, зменшує фінансові витрати на обслуговування системи надання адміністративних послуг в офлайн-режимі, і, по-третє, мінімізує прояви корупції, оскільки відсутній прямий контакт між надавачем адміністративних послуг та громадянином.

Щодо публічного управління, вважаємо, що процес цифровізації може включати в себе різні зміни у традиційних практиках, технологіях та механізмах, такі як переведення державних послуг у електронну форму, використання нових інструментів державної комунікації, надання документів через Інтернет, розвиток стійкої співпраці між органами державної влади та громадянами через електронні сервіси та інші ініціативи.

Цифрові технології у сфері державного управління в Україні є основою реформування цього сектору і є прикладом для всієї країни, демонструючи, як можна використовувати переваги цифрового світу. Синергетичний потенціал соціальних, мобільних, хмарних технологій, технологій аналізу даних та Інтернету речей разом мають потенціал викликати трансфор-

маційні зміни у державному управлінні та в цілому визначити його ефективність, реактивність та цінність. Сучасні цифрові технології впливають на соціальні, культурні, комерційні та адміністративні структури, а також на спосіб, яким люди взаємодіють, спілкуються та співпрацюють, а також як вони сприймають та використовують інформацію. Це відкриває нові можливості для доступу до інформації, обміну знаннями та взаємодії між громадянами і організаціями.

Спрощений доступ до адміністративних послуг та документів через Інтернет допомагає покращити якість життя громадян, сприяє транспарентності та ефективності державного управління. Розвиток цифрових інструментів і механізмів співпраці між державними органами та громадянами сприяє вдосконаленню взаємодії та підвищенню рівня задоволеності громадян державними послугами.

Інтернет та цифрові технології дозволяють створювати нові форми доступу до інформації та взаємодії, розширюючи можливості співпраці і конкуренції в суспільстві. Таким чином, сучасні цифрові технології сприяють не лише модернізації державного управління, але й змінюють сам спосіб функціонування суспільства та взаємодії між його учасниками.

Література:

1. Цифровізація: переваги та шляхи подолання викликів. Разумков центр. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/tisyfrovizatsiya-perevagy-ta-shliakhy-podolannya-vyklykiv>
2. Чорний С.В. Поняття та перспективи розвитку цифровізації у сфері публічного управління. Київський часопис права. 2021. № 4. С. 224–229.
3. Чередніченко Н.С. Цифровізація державного управління. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/01/354.pdf>
4. Разумей Г.Ю., Разумей М.М. Діджиталізація публічного управління як складник цифрової трансформації України. Публічне управління та митне адміністрування, 2020. № 2 (25). С. 139–145
5. Яременко О.І. Політико-правові засади цифровізації системи публічного управління: європейський досвід. Побудова інформаційного суспільства: ресурси і технології: матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19–20 вересня 2019 р. Київ: УкрІНТЕІ, 2019. С. 259–263.
6. Польовий П.В. Модернізація публічного управління в умовах розвитку цифрового суспільства. Механізми публічного управління. Вісник Академії митної служби України. Серія: Державне управління. 2021. № 2 (29). С. 37–43.
7. Ведмідь П.В. Особливості інформаційно-комунікаційної політики органів публічного управління зарубіжних країн. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління. 2020. № 6. С. 32–38.
8. Negroponte N. Being Digital. New York: Knopf, 1995. 256 p. URL: <https://web.stanford.edu/class/sts175/NewFiles/Negroponte.%20Being%20Digital.pdf>
9. Цифрова адженда України – 2020. URL: <https://ucc.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf>
10. Дія. Державні послуги онлайн. URL: <https://diia.gov.ua/>
11. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Реформи галузі інформаційно-комунікаційних технологій та розвиток інформаційного простору України»: Постанова Верховної ради України від 31 березня 2016 року № 1073-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1073-19>
12. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2010 року № 2250-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2250-2010-%D1%80>

13. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження КМУ від 20 вересня 2017 р. № 649-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80>
14. Електронне урядування та електронна демократія : навч. посіб.: у 15 ч./ за заг. ред. А. І. Семенченка, В. М. Дрешпака. Київ, 2017. Ч. 2. 72 с. URL: https://old.suitt.edu.ua/wp-content/uploads/2018/05/Part_002_Feb_2018.pdf
15. Положення про Міністерство цифрової трансформації України : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 р. № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text>

Atamanova N., Luniachenko I. To the issue of digitization of public administration in Ukraine

Summary. Digital technologies in Ukraine's public sector are the basis for its reform and serve as a potential example for the entire country, demonstrating how to take advantage of the digital world. The synergistic potential of social, mobile, cloud, data analytics, and IoT technologies has the potential to bring about transformational changes in public administration and the public sector in general, making it more efficient, responsive, and value-based.

Modern digital technologies, through the development and improvement of public administration mechanisms, affect social, cultural, commercial, and administrative structures.

These digital transformations also affect the behavior of citizens, their desires and needs, changing the way they work and communicate, the interaction between people and organizations, as well as the conditions for cooperation and competition. Today, the Internet provides a variety of opportunities for access to information and facilitates knowledge sharing, which also accelerates the process of digital transformation.

Digital technologies have a significant impact on public administration and open up new opportunities to improve the efficiency and accessibility of public services. One of the key areas of digital transformation in public administration is the development and implementation of e-government, which involves the use of information technology to improve the processes of interaction between government agencies and citizens. Digital technologies also help in the development and implementation of strategic plans and programs, as well as improve communication between government agencies and citizens. All this contributes to improving the quality and efficiency of public administration and makes it more adaptive to the needs of modern society.

Key words: state, digitalization, public administration, public administration, digital technologies, e-government, e-services, digital transformation, public administration reform.

*Торон М. О.,
аспірант кафедри теорії держави і права,
конституційного права та державного управління
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВознавців – ПРИХИЛЬНИКІВ ПОЗИТИВІСТСЬКОЇ ПАРАДИГМИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті розглядається актуальне питання політичної відповідальності посадових осіб вищої ланки державного управління, тому що ця тематика досі не отримала своєї остаточної розробки в рамках як конституційного права, так і розробки самостійного правового інституту юридичної відповідальності. Демократичні країни, що мають розвинуту конституційну історію, мають також і системну теоретичну розробку видів політичної відповідальності як перед державою, так і перед суспільством президента, прем'єр-міністра, міністрів. Це питання хвилювало теоретиків права з моменту революцій в Західній Європі ХVІІ століття. Новий поштовх до дослідження цього виду юридичної відповідальності стався в середині ХІХ – початку ХХ століття і був пов'язаний з демократичним подіями в Європі і появою позитивістської парадигми як філософського знання, так і юридичного. Це вплинуло на розуміння природи юридичної відповідальності, що проявилось в наступному дискурсі: політична відповідальність може мати правовий характер, а може і не мати. Такий цікавий підхід був підтвердженням складності цього правового явища і розумінням подвійної природи політичної відповідальності і подвійного характеру суб'єкта цієї відповідальності. Міністр може розглядатися і як посадова особа, що наділена специфічними повноваженнями представлення інтересів держави у спілкуванні із суспільством. І може розглядатися як звичайна фізична особа, що може скоїти правопорушення, як будь-яка особа. В кожному з цих випадків відповідальність набуває або навпаки – не набуває – правового характеру. Також треба відзначити і надану класифікацію видів політичної відповідальності, що стала теоретичним підґрунтям сучасного підходу до політичної (державної) відповідальності.

Ключові слова: політична відповідальність, юридична відповідальність, міністри, посадова особа, позитивістська парадигма.

Постановка проблеми. Питання про природу та заходи відповідальності за порушення норм права завжди знаходилося в центрі обговорення вченими – юристами, істориками та теоретиками права. Актуальність цієї тематики ніколи не потьмяніє через те, що поряд з розвитком суспільних відносин змінюється і ставлення до жорсткості покарання порушення права. Чим демократичніше суспільство, тим гуманніше воно відноситься до правопорушника. Однак тут одразу виникає питання: чи є безпечним для суспільства порушення принципу відповідності покарання вчиненому злочину? Й однозначної відповіді тут не існує. Також дуже важливою проблемою для будь-якого суспільства є відповідальність політичних діячів за результати своєї діяльності. У всіх демократичних країнах до

політичних діячів висуваються збільшені (у порівнянні з будь-яким громадянином) вимоги професійного, морального та юридичного характеру. Бо, разом з посадою, політичний діяч набуває широке коло повноважень, які надають йому широкі можливості впливу на суспільство взагалі і на окремі спільноти, зокрема. Але, разом з широкими повноваженнями, він набуває і більші обов'язки, тому що від рішень, що приймаються політиками, залежить життя і благополуччя цілих народів. Останні події у світі показують важливість цього питання для виживання людства.

Стан дослідження. Серед українських науковців, що присвятили свою увагу дослідженню сутності політичної відповідальності, можливо назвати І. О. Кресіну, О. В. Мельник, Л. Наливайко, Р. М. Павленко, М. М. Самуйліка. Але вони досліджували цей предмет з політологічної точки зору. Щодо досліджень з приводу історії становлення політичної відповідальності з юридичної точки зору, то взагалі окремих досліджень обмаль. Тому перед істориками права стає нагальна потреба з'ясувати, яким чином формувалися теоретико-методологічні засади політичної юридичної відповідальності.

Метою статті є визначення підходів до визначення сутності і підстав політичної відповідальності прихильниками юридико-позитивістської парадигми наприкінці ХІХ – початку ХХ століття в Україні.

Виклад основного матеріалу. Треба зауважити, що науковці-правознавці в середині ХІХ – початку ХХ політичні злочини розглядали з двох позицій: як злочин звичайної фізичної особи проти державної влади і види покарання за нього, і як злочини, що вчинені чиновниками, які наділені визначеними повноваженнями проти державної влади. В свою чергу, політична відповідальність міністрів розглядалась також в двох проявах: як правопорушення, яке вчинене представником держави і як правопорушення, вчинене звичайною фізичною особою.

Відомий історик і теоретик права Ф. В. Тарановський присвятив свою роботу «Елементи основних законів в Уложенні царя Олексія Михайловича» розгляду політичних злочинів в трактуванні злочину фізичної особи проти державної влади. В Уложенні давалася характеристика цього виду злочинів, де визначалось, що головна їхня відмінність полягала в тому, що ці злочини та їх наслідки стосувалися питань володіння та розпорядження землею, отже в інтересах держави було найшвидше вирішення цього питання: «З точки зору матеріального кримінального права слід, перш за все, зазначити, що II глава Уложення визначає коло і склад політичних злочинів, розрізняє окремі їх види та встановлює читку їхню систему. У цьому

напрямі Уложення робить значний крок уперед не тільки в порівнянні з Судебниками, в яких значиться «крамольник», що не піддається точному визначенню та юридичному обліку, але і в порівнянні з обмежувальними записами Смутного часу, які проголошували принцип «без суду і провини нікого не стратити», але замовчували зовсім те, за які ж «вину» страчувати можна і повинно. Приведення переліку та визначення складу політичних злочинів у законі безсумнівно забезпечує особу від свавілля з боку державної влади. Слід, однак, зауважити, що законодавчий перелік політичних злочинів у II главі Уложення не повний. До нього не увійшло образа честі государя «непригожим» або «непристойним словом». Другою важливою постановою матеріального характеру є у II главі Уложення встановлення принципу індивідуальної відповідальності за державні злочини, що виражалося у визнанні невідповідальності дружини, дітей, батьків та інших родичів зрадника, вони про його зраду не знали (II, 7–9). Підсудність політичних злочинів визначалася не прагненням забезпечення інтересів підсудного, а інтересами самого государя, які згідно з розумінням того часу вимагали не найбільш правомірного, а найбільш дійсного з точки зору доцільності і найбільш заспокоїливого самого государя забезпечення його від навмисного на нього злої справи. З цих міркувань політичні злочинці залучалися до особистого суду государя. Особистий суд царя вирушав з боярами, як звичайними співучасниками у справах верховного правління [1, с. 13].

Найбільш часто застосовуваним видом покарання для політичних злочинців була конфіскація земель і майна: «Конфіскація за законами Московської держави застосовувалася широко і проводилася невблаганно особливо по відношенню до зрадника, який «з Московської держави відїде в іншу землю». Проте в Уложенні вказано на заходи, що вживаються до захисту інтересів третіх осіб, які володіють вотчинами зрадника за купчими або за простроченими закладними, скоєними до учинення ним зради. У відповідних постановах передбачаються три можливих випадки: 1) коли купча або прострочена заставна записані до книг до акта зради; 2) коли купча або прострочена заставна не були вчасно своєчасно записані до книг; 3) коли зрада була скоєна до витікання строку заставної» [1, с. 18].

Федір Васильович відзначив той момент, що гарантії недоторканності приватної власності, що надавались в законодавстві, були далекими від їх реалізації на практиці. Під впливом боротьби із зрадою порушувались всі визнання цивільно-правові принципи. Але, на його думку, це послаблювало, але не скасовувало самого факту визнання відповідних принципів і наявності відповідних постанов у законодавстві. З приводу дослідження цих правових явищ науковець зробив зауваження-напуття, яке є важливим і для сучасних дослідників: «Задача історика-юриста міститься, між іншим, в тому, щоб пояснити, яким чином при фактичному безправ'ї державний устрій не тільки тримався, але і задовольняв життєві потреби суспільства у визначену епоху. Пояснюється це, на нашу думку, двома обставинами: по-перше, тим, що державна влада все ж таки формально визнавала обов'язковість для себе відомих правових принципів і у відповідності з цим встановлювала в законі деякі юридичні гарантії; по-друге, тим, що суспільство того часу не усвідомлювало абсолютної цінності людської особистості взагалі і категоричності ідеї права, а тому мирилось з розповсю-

дженням порушень правових принципів і законів і задовольнялось далеко невисоким рівнем їх виконання» [1, с. 22].

Таким чином, виявляється, що при зіткненні з інтересами приватної особи державна влада підпорядковується спільній цивільно-правовій нормі, що розмежовує інтереси приватних осіб. Таке уподібнення держави у цивільно-правовому обороті приватній особі знаменує собою принципове визнання державною владою непорушності цивільного права та недоторканності приватної власності, що лежить в її основі.

У підручнику «Енциклопедія права», виданому Юр'єві 1917 року, друге видання якого було зроблено у Берліні 1922 року, продовжуючи дослідження юридичної відповідальності взагалі, Ф. Тарановський зауважив, що у кожній галузі права є свої особливості, а внаслідок цього, особливості притаманні і кожному виду юридичної відповідальності.

Науковець не виділив окремого виду політичної чи поліцейської відповідальності, але відзначив, що в основі діяльності управлінців, точніш, носіїв влади, лежить обов'язок, і не майнового характеру, а саме особистого. В цьому випадку право регламентує не тільки зовнішню поведінку особи, але і внутрішній стан. «Так, ...службовий обов'язок чиновника та обов'язки підданих по відношенню до держави не вичерпується однією тільки легальністю, а й містить в собі вимогу неупередженості, вірності, добросовісності. У всіх цих випадках право вимагає для виконання обов'язків, що покладені на особу, не тільки зовнішніх дій, а й визначеного внутрішнього настрою [2, с. 71–72].

Отже, слід зазначити, що у своїх працях Ф.В. Тарановський загалом розглянув природу юридичної відповідальності, її видів та особливостей як у хронологічному, так і в теоретичному розрізі.

Для характеристики політичної відповідальності у сенсі відповідальності чиновників, політичних діячів необхідно звернутись до наукових доробок О. Жиліна.

О. Жилін в своїй праці «Відповідальність міністрів. Нариси з теорії, історії і практики цього інституту в конституційних країнах» розглянув сутність юридичної відповідальності і визначив види відповідальності політиків за результати своєї діяльності. Як відзначав правознавець, міністр підлягає особливій відповідальності саме тому, що він займає особливу посаду, внаслідок того, що він знаходиться на вершині адміністративної ієрархії і виконує найважливіші задачі державного управління з одного боку у співпраці з монархом, з іншої – з кабінетом, і як глава окремого відомства.

Міністр може бути відповідальним як за законність і доцільність своїх дій, так і за їх корисність для держави. «Політичне значення міністерської посади сьогодні вважається нам головним підґрунтям цієї особливої відповідальності перед палатами», – відзначав О. Жилін [3, с. 58].

Він зауважив, що політична відповідальність не позбавлена правового характеру і ця відповідальність не є виключно лише відповідальністю за недоцільні дії міністрів, і не повинна бути такою, бо і незаконні дії міністрів входять в коло її регулювання.

О. Жилін одним з перших науковців визначив міністерську відповідальність, як самостійний особливий правовий інститут: «як особливий інститут конституційного права, міністерська відповідальність є відповідальність міністрів перед народним представництвом за їх посадову діяльність. Відповідальність міністрів за загальні цивільні і кримінальні правопорушення,

що вони скоїли, а також відповідальність їх перед монархом не підходять під поняття цієї особливої відповідальності. Таке розмежування і точне встановлення змісту цього інституту необхідно для попередження численних труднощів і плутанини для подальших досліджень» [3, с. 65].

Як бачимо, дослідник розділив міністерську відповідальність перед народним представництвом і перед монархом. В першому випадку ця відповідальність носить особливий політичний характер, а в іншому – цей особливий характер зникає, а з'являється правовий. Автор таку позицію пояснював тим, що парламентаризм не є правовим інститутом.

Аналізуючи підходи до класифікації відповідальності міністрів французькими, англійськими та німецькими правознавцями, О. О. Жилін визначив свою прихильність до позиції німецьких авторів, які вважали, що міністерська відповідальність буває двох видів: судова, яка здійснюється у судовому порядку, і політична або парламентська, що здійснюється іншими шляхами – запитами, парламентськими анкетами та іншим, найбільш гарантованим в парламентарних країнах принципом обов'язку міністрів піти у відставку при позбавленні довіри і підтримки парламентської більшості» [3, с. 74].

Критикуючи позицію основоположника європейського лібералізму Б. Констан, О. О. Жилін відзначав деяку хибність його поглядів, зауважуючи, що його теорія будується на змішуванні понять. Погоджуючись з тим, що міністри повинні бути відповідальні перед народним представництвом виключно за недоцільне користування законною владою, Б. Констан відносив всі незаконні дії міністрів тільки до сфери приватних злочинів і проступків. Він не розрізняв подвійну природу міністерської відповідальності – за дії, що здійснюються міністром як посадовою особою, і за дії, що вчиняються міністром, як звичайною фізичною особою. Злочинні дії міністра, такі, як грабіж, вбивство, дійсно знаходяться в сфері вирішення судової влади. В той час, як незаконний арешт, що робиться за розпорядженням міністра, не може розглядатися (як це робив Б. Констан) як дії приватної особи. І в цьому випадку, відповідальність міністра повинна бути іншого характеру, тому що суспільство наділяє їх публічною владою з метою, щоб вони вчиняли тільки законні дії, навіть якщо закон протирічить суспільним інтересам. Ще складніше закріпити це розрізнення на практиці.

Проаналізувавши конституції європейських країн, О. Жилін відзначав, що багато з них взагалі не містять в собі конституційного права в матеріальному сенсі. В конституціях по різному відносяться до внесення визначених питань до кола конституційних, одні виборче право і порядок парламентського діловодства включають до конституційних питань, інші відносять це до звичайного законодавства. Внаслідок такого підходу важко визначити міністерські проступки, що підпадають під судовий розгляд, а які тягнуть за собою політичну відповідальність. Тож, підсумовуючи різні підходи до класифікації відповідальності міністра, О. Жилін зауважив, що судова відповідальність, тобто, юридична відповідальність повинна призначатися за посадові діяння. При цьому, вона не повинна обмежуватися лише випадками порушення міністрами конституції, а повинна поширюватися взагалі на всі правопорушення чиновника. Поширення судової міністерської відповідальності на випадки порушення ними крім законів і блага, інтересів держави з юридичної точки зору неприпустимо. В тих країнах, де створений

парламентарний порядок, судова відповідальність міністрів за свої посадові порушення непотрібна, бо існує порядок їх усунення з посади шляхом висловлення недовіри парламентом.

Щодо держав, в яких склалась дуалістична система управління, то тут міністр не може бути відправлений у відставку парламентом. Його звільнення залежить від волі монарха або від суду. Внаслідок такого положення політичної відповідальності міністра недостатньо, щоб взагалі усунути судову відповідальність: «Міністерські діяння можуть жорстко критикуватися в палатах, палати можуть робити запита міністрам з приводу цих діянн і постановляють резолюції з несхваленням останніх і бажанням зміни діяльності міністра у визначеному напрямі, але дійсної санкції у вигляді обов'язку міністрів підкоритися поглядам палат, а тим більш, звільнення з посад тут не існує, і не може існувати, так як це протирічило б самому принципу урядової організації цих держав, в яких питання політики управління, його доцільності не входить до компетенції представницьких установ, а зосереджені в руках голови держави, голови уряду, вказівками якого і керуються міністри» [2, с. 95–96].

В іншій своїй праці «Підручник державного права» О. Жилін сконцентрував і конкретизував свій погляд на міністерську відповідальність: «Міністри підлягають відповідальності і за ті діяння, які здійснюються ними одними, і за ті акти, які ними відправляються сумісно, як із своїми колегами в кабінеті міністрів, так і з главою держави у формі надання йому поради чи контрасигнування його актів. Ця відповідальність завжди буде відповідальністю за свої особисті діяння, так як міністр завжди може не погодитися з думкою своїх колег і голови держави, відмовитися діяти разом з ними» [4, с. 371].

Підсумовуючи аналіз поглядів О. Жиліна щодо політичної відповідальності, можна констатувати наступне:

- Особлива відповідальність міністрів пояснюється особливими функціями, які вони виконують в конституційній державі.
- Політична відповідальність має і правовий характер, і неправовий. Тому що парламентаризм не є правовим інститутом.
- Цивільна відповідальність не є особливою міністерською відповідальністю.
- Політична відповідальність насправді не є виключно відповідальністю за недоцільність дій міністрів і, взагалі, не повинна бути такою, тому що і незаконні дії входять до сфери її регулювання.
- Судова відповідальність на практиці проявляється не тільки як відповідальність за незаконні дії міністрів, але і за їх недоцільність
- Для визначення злочинних дій міністрів повинен бути прийнятий особливий закон і для здійснення такого суду повинен бути створений судовий трибунал. Дискреційна влада суду в цьому випадку небажана.
- Судову відповідальність міністрів потрібно розглядати саме як кримінально-правову. Як дисциплінарну та державно-правову відповідальність її розглядати недоцільно.
- Судова відповідальність повинна бути збережена (хоча на практиці вона реалізується нечасто) і вона є доповненням і гарантом наявності і здійснення політичної відповідальності.

Висновки. Отже, термін «політичний злочин» був введений у науковий обіг як раз прихильниками позитивіст-

ської теорії права. З одного боку, це питання було недостатньо повно розглянуто вітчизняними правознавцями і вони при трактуванні цього явища спирались, в більшості випадків, на досягнення в цьому напрямі закордонних науковців. Вони досліджували питання політичної відповідальності в рамках державного права. Одні автори вважали, що відповідальність міністрів не носила правового характеру і була суто політичною. Тобто, вони розглядали політичну відповідальність як таку, що не носить правовий характер, і ця відповідальність настає тільки у випадках порушення міністрами конституції і законодавства як посадовими особами.

Інші розглядали політичну відповідальність як відповідальність посадових осіб за особисті правопорушення, тому така відповідальність розглядалась судом і мала правовий характер. Але ця відповідальність носила особистий характер.

Класифікація форм політичної відповідальності носила розгалужений характер і мала доволі системний характер в працях англійських і німецьких авторів.

Тож, треба відзначити, що в теорію політичної відповідальності названі автори привнесли свої цікаві моменти. Ф. Тарановський додав до цієї теорії розгляд політичної відповідальності, як відповідальності звичайної фізичної особи проти держави у формі заколотів проти царя. Як констатував правознавець, досягненням того часу було встановлення індивідуальності відповідальності, коли під покарання не підпадали члени сім'ї і близькі родичи.

Щодо поглядів О. Жиліна, то він, спадкуючи західно-європейську традицію вже розглядав політичну відповідальність саме як відповідальність посадових осіб. Але, при цьому, він пропонував розмежувати відповідальність посадової особи при виконанні свої повноважень, що закріплені в конституції і законодавстві, і відповідальності посадової особи при правопорушеннях, що здійснюються фізичною особою (грабіж, вбивство, наклеп). І в цьому випадку така відповідальність носить кримінально-правовий характер.

Дослідження визначених питань потребує подальшої роботи, тому що конституційна відповідальність в теорії юридичної відповідальності найменш розроблена, а що стосується її практичної реалізації, то вона потребує подальшого удосконалення і введення більш конкретних покарань для посадових осіб, що знаходять на вершині бюрократичної (в кращому розумінні цього слова) піраміди.

Література:

1. Тарановский Ф. В. Элементы основных законов в Уложении царя Алексея Михайловича. Харбин, 1928.
2. Тарановский Ф. В. Энциклопедия права. Юрьев, 1917.
3. Жилин А. А. Ответственность министров. Очерки из теории, истории и практики этого института в конституционных странах. Киев. 1908.
4. Жилин А. А. Учебник государственного права (пособие к лекциям). Ч.1. Общее учение о государстве в связи с основными началами иностранного государственного права. Петроград. 1916.

Torop M. Political responsibility in labor of Ukrainian legal experts – supporters positivist paradigms of the end of the 19th – beginning of the 20th century

Summary. The article considers the topical issue of political responsibility of high-ranking public administration officials, because this topic has not yet received its final development within the framework of both constitutional law and the development of an independent legal institution of legal responsibility. Democratic countries with a developed constitutional history also have a systematic theoretical development of the types of political responsibility both before the state and before society of the president, prime minister, and ministers. This question has worried legal theorists since the revolutions in Western Europe of the 17th century. A new impetus to the study of this type of legal responsibility occurred in the middle of the 19th and early 20th centuries and was associated with democratic events in Europe and the emergence of the positivist paradigm of both philosophical and legal knowledge. This influenced the understanding of the nature of legal responsibility, which was manifested in the following discourse: political responsibility may or may not have a legal character. Such an interesting approach was a confirmation of the complexity of this phenomenon and an understanding of the dual nature of political responsibility and the dual nature of the subject of this responsibility. The minister can also be considered as an official who is endowed with specific powers to represent the interests of the state in communication with society. And it can be considered as an ordinary natural person who can commit an offense like any other person. In each of these cases, responsibility acquires or vice versa – does not acquire – a legal character. It is also necessary to note the provided classification of types of political responsibility, which became the theoretical basis of the modern approach to political (state) responsibility.

Key words: political responsibility, legal responsibility, ministers, official, positivist paradigm.

АДМІНІСТРАТИВНЕ,
ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

*Добрянська Н. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових та гуманітарних наук
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*

*Петриченко О. П.,
адвокат,
директор з правових питань
ТОВ «Оператор газотранспортної системи України»*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНОЇ КОМІСІЇ, ЩО ЗДІЙСНЮЄ ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРАХ ЕНЕРГЕТИКИ ТА КОМУНАЛЬНИХ ПОСЛУГ ЯК РЕГУЛЯТОРА НА РИНКУ ПРИРОДНОГО ГАЗУ

Анотація. У статті визначено адміністративно-правовий статус Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, як регулятора на ринку природного газу. Автором розкрито поняття та зміст адміністративно-правового статусу Комісії як регулятора у сфері функціонування ринку природного газу.

З'ясовано, що адміністративно-правовий статус регулятора на ринку природного газу відображає правове становище Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, у правовідносинах, що виникають у зв'язку із регулюванням, здійсненням контролю та інших публічно-управлінських повноважень на ринку природного газу.

Автором проведено дослідження зміни адміністративно-правового статусу Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, після визнання Конституційним Судом України неконституційними окремих положень Закону України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг».

У статті визначено особливості адміністративно-правовий статус Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг. Виявлено та охарактеризовано елементи адміністративно-правовий статус Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг. Доведено, що особливостями адміністративно-правового статусу Комісії як регулятора на ринку природного газу є мета та завдання діяльності, принципи, порядок утворення, повноваження, порядок та джерела фінансування діяльності регулятора тощо.

На підставі проведеного науково-правового аналізу визначено напрямки розвитку адміністративно-правовий статус Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг.

Ключові слова: ринок природного газу, регулятор, адміністративно-правовий статус, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг.

Постановка проблеми. Становлення та розвиток ринку природного газу в Україні здійснюється протягом усього періоду

після набуття незалежності, оскільки енергетична безпека та незалежність є невід'ємною складовою національної безпеки держави.

Як правильно зауважив з цього приводу А. В. Тресков, зміст енергетичної безпеки приймає різні форми в різних країнах і регіонах в силу ряду факторів, таких як рівень економічного розвитку, наявність природних ресурсів і властивих конкретній країні пріоритетів, оскільки вкрай важливим аспектом енергетичної безпеки є стабільне зростання попиту, що дозволяє забезпечити наявність ринку збуту енергетичних ресурсів на довгострокову перспективу [1, с. 379].

У 2014 р., коли було підписано Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію) [2], в Україні почали інтегруватися ринкові засади функціонування ринку природного газу. З метою виконання умов Угоди про асоціацію в Україні створено незалежного Регулятора на ринку енергетики в цілому та ринку природного газу зокрема, яким стала Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (далі – НКРЕКП). Адміністративно-правовий статус НКРЕКП визначає її правове становище як регулятора на ринку енергетики та комунальних послуг, встановлює публічно-управлінські повноваження, позаяк, характеризує НКРЕКП як суб'єкта публічно-владних повноважень, зокрема на ринку природного газу.

Отже, визначення адміністративно-правового статусу НКРЕКП є актуальним напрямком дослідження сучасної науки права, оскільки дає можливість виявити недоліки та подальші перспективи розвитку адміністративно-правового статусу досліджуваного суб'єкта.

Стан дослідження. Окремі аспекти визначення адміністративно-правового статусу НКРЕКП досліджували такі науковці як В. О. Бараннік, Я. С. Бенедик, Г. В. Берlach, Р. І. Раїмов, А. В. Тресков та ін. Разом з тим, зміни, що відбулися у 2020 році після оновлення законодавства, що регулює правовий статус НКРЕКП, враховані не в усіх наукових роботах, а тому такі дослідження потребують актуалізації з урахуванням відповідних змін.

Метою статті є розкриття поняття та змісту адміністративно-правового статусу НКРЕКП як регулятора на ринку природного газу. Для досягнення реалізації цієї мети у статті виконані такі завдання: проведено науково-теоретичний аналіз поняття адміністративно-правового статусу НКРЕКП; визначено та охарактеризовано основні елементи адміністративно-правового статусу НКРЕКП; узагальнено особливості адміністративно-правового статусу НКРЕКП як регулятора на ринку природного газу та визначено напрямки розвитку такого статусу.

Виклад основного матеріалу. Згідно з положеннями Закону України «Про ринок природного газу» ринок природного газу – це сукупність правовідносин, що виникають у процесі купівлі-продажу, постачання природного газу, а також надання послуг з його транспортування, розподілу, зберігання (закачування, відбору), послуг установки LNG. При цьому Регулятором цього ринку визначено Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг [3].

Таким чином, НКРЕКП як регулятор ринку природного газу здійснює публічно-владні повноваження, спрямовані на управління правовідносинами щодо купівлі-продажу, постачання, транспортування, розподілу та зберігання природного газу.

Відповідно до Закону України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» НКРЕКП є постійно діючим центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, який утворюється Кабінетом Міністрів України. При цьому визначено, що особливості спеціального статусу НКРЕКП обумовлюються його завданнями і повноваженнями та полягають, зокрема, в особливостях організації та порядку діяльності Регулятора, в особливому порядку призначення членів Регулятора та припинення ними повноважень, у спеціальних процесуальних засадах діяльності Регулятора та гарантії незалежності в прийнятті ним рішень у межах повноважень, визначених законом, встановленні умов оплати праці членів та працівників Регулятора [4].

Необхідно зазначити, що у 2016 році НКРЕКП створювалася як постійно діючий незалежний державний колегіальний орган, метою діяльності якого було визначено державне регулювання, моніторинг та контроль за діяльністю суб'єктів господарювання у сферах енергетики та комунальних послуг. Це визначалося у ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» у редакції, що діяла до 19 грудня 2019 р. До того ж цією редакцією Закону передбачалося, що частину членів НКРЕКП призначає Верховна Рада України та Президент України (ч. 3 ст. 8) [5].

Сама НКРЕКП утворилася на підставі Указу Президента України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» від 27 серпня 2014 р. № 694 [6].

Разом з тим Конституційний Суд України Рішенням від 13 червня 2019 р. № 5-р/2019 визнав неконституційними окремі положення вищезгаданого Закону України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг», зазначивши, що за функціональним призначенням, сферою діяльності, компетенцією НКРЕКП має ознаки центрального органу виконавчої влади, а тому утворення такого органу, що має ознаки центрального

органу виконавчої влади, але не підпорядковується Кабінету Міністрів України і не належить до системи органів виконавчої влади, не узгоджується з Конституцією України [7].

З метою приведення положень відповідного Закону до вимог Конституції України Верховна Рада України 19 грудня 2019 р. ухвалила Закон № 394-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення конституційних принципів у сферах енергетики та комунальних послуг», яким уточнила правовий статус НКРЕКП, визначивши Комісію як центральний орган виконавчої влади [8].

Проте, навіть після таких законодавчих змін деякі науковці досить скептично ставляться до наявного «формату» існування НКРЕКП як постійно діючого центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, який утворюється Кабінетом Міністрів України. Наприклад, Я. С. Бенедик зазначає, що хоча такий статус і відповідає архітектоніці системи органів державної влади, визначеної Основним Законом України, проте вступає у суперечність із принципом побудови вільного енергетичного ринку у контексті наближення національного законодавства до акіз Європейського Союзу. На цій підставі вчений вважає за необхідне провести фундаментальну трансформацію законодавства у сфері регулювання ринків енергії та комунальних послуг в аспекті надання широкої автономії НКРЕКП з метою приведення у відповідність його положень приписам Конституції України зі збереженням кореляції та балансу між національним правовим порядком і зобов'язаннями України, які випливають із Угоди про асоціацію та Договору про заснування Енергетичного Співтовариства [9, с. 67].

Крім того, Р. І. Раїмов з цього приводу зазначає, що не зважаючи на те, що статус та повноваження національних комісій визначені не повністю, а де-факто вони взагалі не створені, законодавець приймає окремий закон, яким визначено статус та повноваження НКРЕКП. Позаяк, вчений висуває пропозицію про те, що подальше розширення нормативно-правової бази щодо регулювання діяльності суб'єктів у сферах енергетики та комунальних послуг відбувається лише у питаннях, пов'язаних саме з НКРЕКП [10, с. 61].

З огляду на зазначене, необхідно погодитися з думкою деяких науковців, які, визначаючи адміністративно-правовий статус НКРЕКП, доходять висновку, що цей статус характеризується такими особливостями як, зокрема невизначеною правовою природою утворення НКРЕКП через відсутність у Конституції України норми, яка б уповноважувала Президента України утворювати такий орган [11, с. 75].

На обґрунтування такої думки доцільно звернутися до аналізу положень Конституції України, які визначають правовий статус деяких подібних суб'єктів, які мають особливий правовий статус, а саме – Антимонопольний комітет України, Національний банк України, Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення та ін., які наділені значним ступенем самостійності та незалежності, що забезпечуються тим, що склад цих органів формується спільно Верховною Радою України та Президентом України. До того ж визначення цих органів у Конституції України дає підстави для визначення їх конституційного статусу [12].

Разом з тим, необхідно зауважити, що створення НКРЕКП Указом Президента України, яка фактично утворена як незалежний орган, не підпорядкований Кабінету Міністрів України, але у подальшому статус якої змінено на центральний орган

виконавчої влади з відповідним підпорядкуванням, виглядає дуже сумнівно. Адже зі змісту ст. 5 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» вбачається, що Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади утворюються, реорганізуються та ліквідуються Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України [13].

Таким чином, на сьогодні наявна ситуація, за якої НКРЕКП утворена Президентом України, хоча повноваження останнього щодо цього не закріплені Конституцією України, а сам статус Комісії як регулятора на ринку енергетики у цілому та ринку природного газу зокрема не цілком відповідає європейським стандартам, позаяк, потребує посилення гарантій незалежності цього органу, передусім, від надмірного втручання у його діяльність Кабінету Міністрів України. Вказане потребує внесення змін не тільки до чинних законів, але й Конституції України з метою конституювання правового статусу цього органу.

Крім того, за пропозицією деяких науковців, вкрай актуальною є потреба у проведенні реформ в енергетичній галузі; завданням реформування є також удосконалення статусу регулятора, що обумовлено необхідністю адаптації національного законодавства до енергетичного законодавства Європейського Союзу та виконання зобов'язань в межах Договору про Енергетичне Співтовариство [14]. На думку вчених, один із ключових моментів реформування енергетичної галузі пов'язаний з впровадженням нової моделі функціонування ринку енергетики та інтеграцією української енергосистеми в мережу європейських систем ENTSO-E [15].

Сучасний адміністративно-правовий статус НКРЕКП як регулятора на ринку природного газу визначається законами України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг», «Про ринок природного газу» та ін.

Зі змісту положень цих законодавчих актів вбачається, що структуру адміністративно-правового НКРЕКП складають такі елементи:

- мета та завдання діяльності на ринку природного газу, які полягають у досягненні під час здійснення заходів з публічно-правового регулювання діяльності на ринку природного газу балансу інтересів споживачів, суб'єктів господарювання, що провадять діяльність на ринку природного газу, і держави, забезпечення енергетичної безпеки, європейської інтеграції ринків електричної енергії та природного газу України;

- принципи організації та функціонування НКРЕКП, до яких доцільно, крім традиційних законності та відповідальності, слід віднести незалежності, справедливості та ефективності регулювання тощо;

- підзвітність Верховній Раді України, що виражається в обов'язку щорічно звітувати про свою діяльність і виконання завдань державного регулювання перед парламентом;

- спосіб утворення – Голова та члени НКРЕКП призначаються за результатом проходження конкурсу, для проведення якого при Кабінетові Міністрів України утворюється конкурсна комісія;

- повноваження у сфері регулювання ринку природного газу, до яких відносяться публічне регулювання, моніторинг та контроль за діяльністю суб'єктів господарювання на ринку природного газу, включаючи накладення штрафів на таких суб'єктів, застосування інших заходів відповідальності та обмежуючих заходів; до спеціальних повноважень НКРЕКП відноситься при-

йняття актів регуляторного характеру у сфері функціонування, зокрема ринку природного газу; також НКРЕКП фактично виконує функції квазісудового органу у сфері енергетики, розглядаючи скарги споживачів та інших суб'єктів на дії суб'єктів господарювання, що провадять діяльність у сфері енергетики;

- особливості фінансування – діяльність НКРЕКП фінансується за рахунок надходжень до спеціального фонду Державного бюджету України внесків на регулювання, які сплачуються суб'єктами господарювання, що провадять діяльність у сферах енергетики та комунальних послуг.

Висновки. Таким чином, адміністративно-правовий статус НКРЕКП як регулятора на ринку природного газу можна визначити як урегульоване нормами адміністративного права становище цього органу у системі публічно-владних правовідносин, спрямованих на упорядкування діяльності суб'єктів господарювання на ринку природного газу з метою досягнення балансу інтересів споживачів, суб'єктів господарювання, що провадять діяльність на ринку природного газу, і держави, а також забезпечення енергетичної ефективності та безпеки.

На сьогодні адміністративно-правовий статус НКРЕКП урегульований недостатньо ефективно, оскільки віднесення НКРЕКП до органів зі спеціальним статусом та гарантування значної незалежності його діяльності є проблематичним з огляду на відсутність у Конституції України закріплення статусу цього органу.

Література:

1. Тресков А. В. Теоретичні засади державного регулювання розвитку паливно-енергетичного комплексу в контексті забезпечення енергетичної безпеки. Вісник НУЦЗУ. Серія: Державне управління. 2017. Вип. 1(6). С. 375–381.
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: міжнародний документ від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення – 14.05.2024).
3. Про ринок природного газу: Закон України від 09.04.2015 № 329-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text> (дата звернення – 14.05.2024).
4. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг: Закон України від 22.09.2016 № 1540-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-19#Text> (дата звернення – 14.05.2024).
5. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг: Закон України від 22.09.2016 № 1540-VIII у редакції Закону від 17.11.2019 № 264-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-19/ed20191117#Text> (дата звернення – 14.05.2024).
6. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг: Указ Президента України від 27 серпня 2014 року № 694. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/694/2014#Text> (дата звернення – 14.05.2024).
7. Рішення Конституційного суду України від 13.06.2019 № 5-п/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-19/ed20191229#n62> (дата звернення – 14.05.2024).
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення конституційних принципів у сферах енергетики та комунальних послуг: Закон України від 19 грудня 2019 року № 394-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/394-20#n19> (дата звернення – 14.05.2024).
9. Бенедик Я. С. Специфіка регламентації правового статусу Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах

- енергетики та комунальних послуг, з огляду на зобов'язання України за угодою про асоціацію та договором про заснування енергетичного співтовариства. Право і суспільство. 2020. № 5. С. 62–69.
10. Раїмов Р. І. Адміністративно-правове регулювання діяльності суб'єктів природних монополій у сферах енергетики та комунальних послуг. Дис. ... канд. юрид. наук. Суми: СумДУ, 2020. 235 с.
 11. Берлач Г. В. Особливості адміністративно-правового статусу Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція*. 2016. № 24. С. 73–76.
 12. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення – 14.05.2024).
 13. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text> (дата звернення – 14.05.2024).
 14. Договір про заснування Енергетичного Співтовариства: міжнародний документ від 25.10.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_926#Text (дата звернення – 14.05.2024).
 15. Бараннік В. О. Стан та проблеми запровадження нової моделі функціонування електроенергетичного ринку України. Аналітична записка. Серія «Національна безпека». 2015. № 22. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/stan-ta-problemi-zaprovadzhennya-novoi-modeli-funkcionuvannya> (дата звернення – 14.05.2024).

Dobrianska N., Petrychenko O. Administrative and legal status of the National Commission for State Regulation of Energy and Utilities as regulator on the natural gas market

Summary. The article defines the administrative and legal status of the National Commission, which carries out state regulation in the fields of energy and communal services, as a regulator of the natural gas market. The author revealed the concept and content of the administrative and legal status

of the Commission as a regulator in the field of functioning of the natural gas market.

It was found that the administrative and legal status of the natural gas market regulator reflects the legal position of the National Commission, which carries out state regulation in the spheres of energy and communal services, in legal relations arising in connection with regulation, control and other public-administrative powers on the natural gas market.

The author conducted a study of changes in the administrative and legal status of the National Commission, which carries out state regulation in the spheres of energy and communal services, after the Constitutional Court of Ukraine recognized as unconstitutional certain provisions of the Law of Ukraine «On the National Commission, which carries out state regulation in the spheres of energy and communal services».

The article defines the peculiarities of the administrative and legal status of the National Commission, which carries out state regulation in the spheres of energy and communal services. The elements of the administrative and legal status of the National Commission, which carries out state regulation in the spheres of energy and communal services, have been identified and characterized. It has been proven that the features of the administrative and legal status of the Commission as a regulator in the natural gas market are the purpose and tasks of activity, principles, procedure of formation, powers, procedure and sources of financing the regulator's activity, etc.

On the basis of the conducted scientific and legal analysis, the directions of development of the administrative and legal status of the National Commission, which carries out state regulation in the spheres of energy and communal services, have been determined.

Key words: natural gas market, regulator, administrative and legal status, the National Commission for State Regulation in the Energy and Utilities Sectors.

*Добрянська Н. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових та гуманітарних наук
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*

*Радченко Р. О.,
помічник адвоката
АО «ЕСКВАЙРС»*

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА СУТНОСТІ ПОДАТКОВОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ

Анотація. Статтю присвячено висвітленню теоретико-правових засад визначення поняття та сутності податкового контролю в Україні. Автором розкрито поняття та ознаки податкового контролю як виду державного контролю відповідно до законодавства України та наукових підходів у цій сфері. Обґрунтовано тезу про те, що податковий контроль є видом публічно-правової діяльності уповноважених суб'єктів.

На підставі проведеного науково-правового аналізу визначено, що основними особливостями податкового контролю, що відрізняють його від інших видів публічно-правової діяльності, включаючи діяльність у сфері державного контролю, є спеціальні суб'єкти його здійснення, мета та завдання, а також об'єкт та предмет відповідного контролю.

Доведено, що поняття податкового контролю можна розглядати в широкому та вузькому значеннях. Аргументовано, що у вузькому розумінні податковий контроль набуває форми податкових перевірок та звірок, податкового моніторингу та ведення обліку платників податків. Обґрунтовано, що широке розуміння поняття податкового контролю не обмежується податковими перевітками та іншими формами, а включає всю систему заходів, які здійснюються державою через уповноважені нею органи для досягнення головної мети податкового контролю, а саме – встановлення податкової дисципліни.

У статті окреме місце присвячено дослідженню функціонального призначення податкового контролю в Україні як одного з напрямків публічно-правової діяльності. Доведено, що податкові правовідносини як об'єкт податкового контролю вирізняється широкою системою їх суб'єктів та межують з такими видами правовідносин, як фінансові, адміністративні, господарські тощо.

Виходячи з науково обґрунтованих висновків стосовно особливостей податкового контролю, автором удосконалено дефініцію поняття податковий контроль та окреслено сутність цього поняття.

Ключові слова: публічне управління, державний контроль, податковий контроль, податкова перевірка, правові засади.

Постановка проблеми. Уніфікація податкового законодавства та прийняття в грудні 2010 р. Податкового кодексу України (далі – ПК України) зумовили віднесення до сфери правового регулювання єдиного акта податкових правовідносин, включаючи здійснення податкового контролю. Загалом, податковий контроль необхідно розглядати як вид публічно-правової

діяльності спеціально уповноважених суб'єктів, спрямованої на забезпечення податкової дисципліни. У широкому розумінні податковий контроль виходить за межі податкової перевірки та охоплює всю сукупність заходів, починаючи від законотворчих і закінчуючи застосуванням юридичної відповідальності до порушників податкового законодавства, спрямованих на утвердження та збереження на постійній основі податкової дисципліни.

Разом з тим, податковий контроль, як і будь-який вид державного контролю, характеризується певними ознаками, серед яких публічно-владний характер, допустимість здійснення лише у формі, на підставі та у порядку, визначеному законом, та лише уповноваженими на це органами та посадовими особами. Між тим, податковий контроль є особливим видом державного контролю, позаяк має ознаки, що дають можливість відмежувати його від інших видів державного контролю.

Таким чином, розуміння поняття та сутності податкового контролю на теоретико-правовому рівні дає можливість окреслити мету, завдання, форми, предмет та об'єкт останнього, що зумовлює актуальність теми дослідження.

Стан дослідження. Деякі питання, пов'язані з розкриттям поняття та сутності податкового контролю в Україні вивчали такі науковці як Ю. В. Гаруст, В. В. Ліпський, А. П. Миколаєць, В. В. Пухальський, О. М. Рєзнік та ін. Важливо вказати, що більшість наявних на сьогодні наукових робіт у цій сфері присвячені окремим аспектам організації та проведення податкового контролю у формі податкових перевірок. Натомість у сучасній науці адміністративного права недостатньо наукових робіт, присвячених визначенню поняття та сутності податкового контролю як напрямку публічно-правової діяльності у широкому значенні.

Метою статті є визначення теоретико-правових засад поняття та сутності податкового контролю в Україні. Для виконання поставленої мети у статті виконані такі завдання: визначено поняття податкового контролю у вузькому та широкому розуміннях; з'ясована сутність та ознаки податкового контролю як виду публічно-правової діяльності; сформульовано удосконалене визначення поняття податкового контролю.

Виклад основного матеріалу. У ст. 61 ПК України поняття податкового контролю визначається як система заходів, що вживаються контролюючими органами та координуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику, з метою

контролю правильності нарахування, повноти і своєчасності сплати податків і зборів, а також дотримання законодавства з питань регулювання обігу готівки, проведення розрахункових та касових операцій, патентування, ліцензування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи [1].

З аналізу наведеного визначення вбачається те, що законодавець доволі широко підходить до розуміння податкового контролю, включаючи до його предмету не тільки перевірку правильності нарахування та сплати податків та інших обов'язкових платежів, але й заходи, спрямовані на дотримання законодавства у сфері регулювання обігу готівки, проведення розрахунково-касових операцій тощо.

Податковий контроль є видом публічного управління та невід'ємною складовою державного контролю, що наділяє податковий контроль усіма ознаками, притаманними відповідному виду публічної діяльності.

У науковій літературі з цього приводу наголошується, що державний контроль як вид публічно-правової діяльності характеризується за сукупністю таких ознак: 1) функціональне призначення контролю, 2) його виникнення на певній стадії управлінського процесу; 3) його здійснення всіма суб'єктами публічного управління; 4) його властивість бути джерелом збору оперативної інформації про підлеглі органи (підрозділи) або інші підконтрольні об'єкти, завдяки чому суб'єкти контролю отримують можливість отримувати об'єктивну та конкретну інформацію про фактичний стан справ на підконтрольних об'єктах, виявляти позитивний досвід та прорахунки в прийнятих управлінських рішеннях, в організації та стилі роботи органів управління, вивчати риси характеру працівників [2].

Наведені вченими ознаки доцільно доповнити такими, як мета та завдання його здійснення, а також уповноважені суб'єкти, наділені правом реалізовувати конкретний вид податкового контролю.

Досліджуючи теоретичні аспекти податкового контролю, В. В. Пухальський пропонує розглядати податковий контроль у двох взаємопов'язаних та у той же час самостійних аспектах, а саме – по-перше, як елемент державного управління податковою системою та по-друге, як відокремлену основну форму адміністрування податків. При цьому, на думку науковця, податковому контролю, як відокремленому виду діяльності, притаманні всі риси фінансового контролю і одночасно він має специфічні риси, які проявляються у більш вузькій сфері спрямування – діяльність щодо виконання податкового законодавства України [3, с. 33].

Такий підхід фактично закладає основу для виокремлення широкого та вузького розуміння поняття та змісту податкового контролю.

Деякі науковці з цього приводу звертають увагу, що податковий контроль у широкому значенні необхідно розглядати як вид державного фінансового контролю, що спрямований на встановлення правопорядку у податковій сфері та є діяльністю уповноважених державою суб'єктів з визначення стану виконання особами, на яких покладений податковий обов'язок, норм податкового законодавства, виявлення, дослідження та припинення відхилень від цих норм у їхній діяльності з метою надання їм необхідної допомоги у запобіганні порушення і в необхідних випадках притягнення винних до відповідальності [4, с. 182].

Тобто з цієї точки зору податковий контроль охоплює всю систему державних заходів, спрямованих на утвердження та утримання в Україні стану податкової дисципліни, тобто правильності та своєчасності нарахування та сплати податків та інших обов'язкових платежів, забезпечення їх своєчасного надходження до бюджетів відповідних рівнів, а також дотримання податкового законодавства у цілому.

Як згадувалося вище, деякі науковці розглядають податковий контроль як відокремлену систему адміністрування податків та зборів, інших платежів [3, с. 33].

Якщо порівняти визначення «адміністрування податків, зборів, інших обов'язкових платежів», наведене у ПК України, з відповідним поняттям податкового контролю, можна дійти висновку як про схожі та відмінні ознаки цих двох понять.

Зокрема, у ст. 14 ПК України адміністрування податків, зборів, інших обов'язкових платежів визначається як сукупність рішень та процедур контролюючих органів і дій їх посадових осіб, що визначають інституційну структуру податкових та митних відносин, організовують ідентифікацію, облік платників податків і платників єдиного внеску та об'єктів оподаткування, забезпечують сервісне обслуговування платників податків, організацію та контроль за сплатою податків, зборів, платежів відповідно до порядку, встановленого законом [1].

Отже, до структури адміністрування податків, зборів та інших обов'язкових платежів законодавцем віднесено тільки податковий контроль за сплатою податків, зборів, платежів відповідно до порядку, встановленого законом, що видається не зовсім послідовним.

На це звертають увагу деякі науковці, визначаючи співвідношення понять «адміністрування податків, зборів та інших обов'язкових платежів» та «податковий контроль». Зокрема, як зазначає М. Д. Казацька, контроль за сплатою податків, зборів, платежів включається до поняття «адміністрування податків, зборів, платежів», проте, виходячи із визначення цих понять, наведених у ПК України, поняття «адміністрування податків, зборів, платежів» включає лише такий вид податкового контролю, як контроль сплатою податків, зборів, платежів, однак не включає інші види податкового контролю, наприклад, контроль за дотриманням вимог податкового та іншого законодавства [5, с. 52].

Таким чином, помилково було б отожднювати поняття «податковий контроль» та «адміністрування податків, зборів та інших обов'язкових платежів», оскільки ці поняття співвідносяться між собою навіть не як ціле та часткове, а перетинаючись у певних елементах змісту та виступаючи самостійними видами публічно-правової діяльності в усіх інших випадках.

Натомість, хоча адміністрування податків та податковий контроль пов'язані та мають спільні цілі, їх доцільно розглядати як різні аспекти системи оподаткування, а саме – адміністрування податків є більш широким поняттям, що охоплює всі аспекти оподаткування – від встановлення податкового законодавства до збору податків від платників, включаючи реєстрацію платників податків, обробку податкової звітності, визначення суми податку для сплати та інші аспекти.

Водночас, податковий контроль – це діяльність, спрямована на забезпечення дотримання податкового законодавства платниками податків, що включає в себе перевірку правильності подання податкової звітності, виявлення податкових порушень, проведення податкових перевірок та застосування санкцій у разі виявлення порушень.

На думку Т. І. Білоус-Осін, податковому контролю як різновиду публічного державного контролю притаманні такі ознаки, що вирізняють його з-поміж інших видів державного контролю: 1) заснований на сукупності норм права, які регулюють державне управління в сфері оподаткування в частині дотримання законності; 2) реалізується визначеними законодавством суб'єктами; 3) виражається через державно-владну діяльність, що складається з сукупності нормативно встановлених заходів; 4) застосовується відповідно до податкового законодавства; 5) підлягає координації Державною податковою службою України; 6) має специфічну мету податкового контролю відповідно до сфери оподаткування [6, с. 43].

Однією з особливостей податкового контролю є його специфічна мета та завдання. На думку деяких науковців, податковий контроль як елемент управління є необхідною умовою досягнення суспільної ефективності податкових відносин, забезпечуючи зворотний зв'язок платників податків з органами державного управління, які наділені особливими правами і повноваженнями з питань оподаткування та з державними органами, які приймають рішення з питання встановлення нових і зміни умов справляння діючих податків. При цьому до завдань податкового контролю вчені відносять: контроль за фінансовою й господарською діяльністю суб'єктів у зв'язку з оподаткуванням; регламентована нормами права діяльність владних і зобов'язаних осіб, пов'язана з формуванням публічних грошових фондів за рахунок надходжень від податків, зборів, платежів; засіб забезпечення законності у сфері оподаткування [7, с. 90].

Крім того, податковий контроль має особливий об'єкт та предмет. Зокрема, на думку І. І. Петровської, об'єктом податкового контролю є фінансова діяльність підприємницьких структур, бюджетних установ та організацій, фінансово-кредитних інститутів тощо, які здійснюють фінансову діяльність. Предметом контролю є фінансові операції, пов'язані зі створенням та використанням фондів коштів. Проте об'єкт податкового контролю є значно ширшим, ніж просто перевірка податкових платежів, оскільки в кінцевому підсумку під час контролю відбувається аналіз використання матеріальних, природних, трудових ресурсів у під час діяльності суб'єктів господарювання. Завданням податкового контролю є підтримка податкової та фінансової дисципліни, запобігання правопорушенням та застосування заходів примусу за їх вчинення [8, с. 1.54].

Додатково необхідно вказати на особливі способи (форми) здійснення (реалізації) податкового контролю як його ознаки.

Способи (або форми) здійснення податкового контролю визначаються ст. 62 ПК України: ведення обліку платників податків; інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності контролюючих органів; проведення перевірок та звірок відповідно до вимог ПК України, а також перевірок щодо дотримання законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, у порядку, встановленому законами України, що регулюють відповідну сферу правовідносин; моніторинг контрольованих операцій та опитування посадових, уповноважених осіб та/або працівників платника податків відповідно до статті 39 ПК України, облік та моніторинг діяльності фінансових агентів відповідно до статті 39-3 ПК України [1].

Отже, можна констатувати, що у вузькому розумінні податковий контроль – це вид публічно-правової діяльності та

форма державного контролю, яка реалізується в один із способів, визначених ст. 62 ПК України. Натомість, у широкому значенні податковий контроль необхідно розглядати в аспекті більш широкого розуміння об'єкта та предмета такого контролю, що передбачає також вжиття заходів щодо попередження порушення податкового законодавства, створення умов для дотримання всіма учасниками податкових правовідносин своїх зобов'язань у відповідній сфері.

Широкий підхід до розуміння податкового контролю набуває все більшої актуальності в умовах сьогодення.

На обґрунтування подібної точки зору можна навести міркування А. П. Миколайця про нові умови функціонування податкової системи і зміну пріоритетів її функцій, у межах яких вчений вказує на необхідність розширення наступні аспекти податкового контролю: 1) аналіз та оцінка впливу міжнародних податкових стандартів та тенденцій на внутрішню податкову систему; врахування такого впливу допоможе забезпечити адаптацію національної податкової системи до міжнародних норм і стандартів, що сприятиме залученню інвестицій та підтримці стабільності економіки; 2) розвиток механізмів інформаційної та технологічної бази для забезпечення ефективного контролю за податковими надходженнями; використання сучасних технологій, таких як штучний інтелект, аналітика даних та блокчейн, може значно полегшити процес контролю та уникнення податкових порушень; 3) сприяння розвитку ефективної податкової політики, спрямованої на стимулювання підприємницької діяльності, інвестицій та інновацій; це може включати заохочення розвитку малого та середнього бізнесу, впровадження податкових пільг для інноваційних галузей та стимулювання зеленої економіки; 4) посилення співпраці з іншими галузями влади, такими як правоохоронні органи та антикорупційні установи, для боротьби з податковими злочинами та уникненням податкових шахрайств. Ці розширені аспекти податкового контролю, на думку науковця, допоможуть забезпечити більш ефективний та стабільний контроль за податковими надходженнями в умовах сучасного господарського середовища [9].

Необхідно підтримати наведену точку зору, враховуючи, що податковий контроль у сучасних умовах може здійснюватися не тільки за безпосередньої участі уповноважених органів та їх посадових осіб, але також включає автоматизовану обробку даних платників податків під час подання ними звітності або декларацій, яка дозволяє виявити логічні помилки та неточності у введених даних, що у подальшому сприяє попередженню неправильному нарахуванню та сплаті податків, зборів та інших обов'язкових платежів.

Між тим, сучасний стан регулювання податкового контролю потребує удосконалення. На це звертають увагу деякі науковці, зазначаючи, що у ПК України зустрічається певна непослідовність законодавця в питанні системного зв'язку понять «податкового контролю» та «адміністрування податків, зборів, інших обов'язкових платежів», що зумовлює деяку колізію між їхніми безпосередніми дефініціями та іншими нормами ПК України [5, с. 53].

Висновки. Таким чином, у широкому значенні податковий контроль в Україні охоплює всі заходи та процедури, спрямовані на забезпечення дотримання платниками податків вимог податкового законодавства. Це включає в себе реалізацію податкової політики, контроль за правильністю розрахунків та

сплати податків, виявлення та припинення порушень податкового законодавства, а також виконання податкових обов'язків відповідно до закону.

У вузькому значенні, податковий контроль в Україні можна визначити як систему конкретно визначених, урегульованих нормами податкового законодавства, заходів та процедур, спрямованих на перевірку правильності розрахунків та сплати податків, а також на виявлення та припинення порушень податкового законодавства із застосуванням до порушників відповідних санкцій, включаючи податкові перевірки, аудити, контроль за поданням податкової звітності, а також застосування адміністративних та фінансових санкцій у разі виявлення недоліків чи порушень, що здійснюються спеціально уповноваженими органами та посадовими особами Державної податкової та Державної митної служб України.

Література:

1. Податковий кодекс України: Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення – 14.05.2024).
2. Гаруст Ю. В., Резнік О. М. Організаційно-правові засади діяльності суб'єктів фінансової системи України при здійсненні податкового контролю : *монографія*. Суми : Сумський державний університет, 2016. 135 с.
3. Пухальський В. В. Теоретичні аспекти податкового контролю. *Молодий вчений*. 2022. № 1(101). С. 32–36.
4. Ліпський В. В. Податковий контроль: загальна характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2016. Вип. 38. Т. 1. С. 180–183.
5. Казацька М. Д. Визначення податкового контролю в Податковому кодексі України. *Право та державне управління*. 2019. № 1(34). Т. 1. С. 49–53.
6. Білоус-Осін Т. І. Податковий контроль як різновид публічного контролю. *Juris Europensis Scientia*. 2023. Вип. 3. С. 40–43.
7. Подольська А. А. Теоретичні засади визначення сутності податкового контролю. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. Вип. 1. С. 87–97.
8. Петровська І. І. Податковий контроль серед контрольних правовідносин. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства*. Івано-Франківськ. 2023. № 63. С. 1.52–1.62.
9. Миколаєць А. П. Податковий контроль: теоретичні засади і практика застосування в умовах реформування економіки України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. № 12. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1073> (дата звернення – 14.05.2024).

Dobrianska N., Radchenko R. Theoretical and legal basis of determining the concept and essence of tax control in Ukraine

Summary. The article is devoted to the theoretical and legal basis of defining the concept and essence of tax control in Ukraine. The author revealed the concepts and signs of tax control as a type of state control in accordance with the legislation of Ukraine and scientific approaches in this field. The thesis that tax control is a type of public-legal activity of authorized subjects is substantiated.

On the basis of the conducted scientific and legal analysis, it was determined that the main features of tax control, which distinguish it from other types of public legal activity, including activities in the field of state control, are the special subjects of its implementation, the purpose and tasks, as well as the object and the subject of appropriate control.

It is proved that the concept of tax control can be considered in broad and narrow meanings. It is argued that, in a narrow sense, tax control takes the form of tax audits and reconciliations, tax monitoring and keeping records of taxpayers. It is substantiated that a broad understanding of the concept of tax control is not limited to tax audits and other forms, but includes the entire system of measures carried out by the state through its authorized bodies to achieve the main goal of tax control, namely, the establishment of tax discipline.

In the article, a separate place is devoted to the study of the functional purpose of tax control in Ukraine as one of the areas of public legal activity. It is proven that tax legal relations as an object of tax control is distinguished by a wide system of their subjects and borders on such types of legal relations as financial, administrative, economic, etc.

Based on scientifically based conclusions regarding the peculiarities of tax control, the author improved the definition of the concept of tax control and outlined the essence of this concept.

Key words: public administration, state control, tax control, tax audit, legal principles.

*Івасюк І. Г.,**кандидат юридичних наук,
доцент кафедри юриспруденції**Чернівецького інституту Міжнародного гуманітарного університету*

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ПРАВОПОРЯДКУ ЯК ЧАСТИНИ СЕКТОРУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ

Анотація. У науковій статті досліджується історичний контекст розвитку органів правопорядку в Україні та їх роль у формуванні сектору безпеки та оборони. Автор проводить аналіз еволюції органів правопорядку від часів давньоримської та давньогрецької цивілізації до сучасності. Обговорюється вплив історичних подій на сучасну стратегію органів правопорядку та їх роль у забезпеченні безпеки країни.

Вивчаючи сутність поняття сектора безпеки і оборони, розглядається поняття саме «безпека й оборона» та визначаються його конкретні прояви. У той же час, суспільство визначається як історична сукупність відносин між людьми та групами людей, що формуються в процесі їх спільної діяльності.

У статті також розглядається сутність органів правопорядку як необхідної складової сектору безпеки та оборони. Автор досліджує роль цих органів у забезпеченні безпеки громадян, захисті їх прав і свобод у мирний час та під час воєнного конфлікту. Проводиться аналіз їх функцій, включаючи забезпечення стабільності та безпеки в умовах воєнного конфлікту. Обговорюється важливість співпраці органів правопорядку з іншими складовими безпеки. Зокрема, у статті акцентується увага на ролі органів правопорядку у підтримці законності, боротьбі зі злочинністю та співпраці на міжнародному рівні у контексті глобальних викликів. Встановлено, що функціонування органів правопорядку включає концепції справедливості, етики та моралі, які є основою для розуміння їхньої ролі в суспільстві. Вони повинні забезпечувати баланс між забезпеченням безпеки та захистом прав та свобод громадян, що вимагає високого рівня професіоналізму, мудрості та моральної відповідальності.

Автором досліджено діяльність органів правопорядку як частини сектору безпеки та оборони в умовах кризи та підтримки балансу між безпекою та свободою громадян. Також він стверджує, що аналіз стратегій, тактик, успіхів та невдач органів правопорядку у умовах воєнного стану допоможе з'ясувати, як ці органи функціонують в екстремальних ситуаціях, і які висновки можна зробити з цього досвіду для подальшого розвитку та вдосконалення системи правопорядку.

Ключові слова: органи правопорядку, сектор безпеки та оборони, воєнний стан.

Постановка проблеми. Державна політика у сфері національної безпеки і оборони має вирішальне значення для забезпечення стабільності країни та захисту її суверенітету. У період воєнного стану органи правопорядку зіткнулися з надзвичайними викликами у своїй діяльності, головним чином у сфері безпеки та оборони, на які вони повинні були оперативно

реагувати. Ці виклики суттєво вплинули на спроможність органів правопорядку ефективно виконувати покладені на них обов'язки із забезпечення національної безпеки і оборони України в різних її аспектах.

Сьогодні органи правопорядку відіграють надзвичайно важливу роль. Так, вони призначені для підтримки порядку і безпеки в суспільстві, особливо в умовах воєнного конфлікту, коли загрози для громадського порядку можуть бути значно посилені. Також ці органи відіграють ключову роль у запобіганні та розслідуванні злочинів, а також впровадженні контртерористичних заходів. Крім того, органи правопорядку мають за завдання гарантувати захист прав та свобод громадян незалежно від обставин. В районах бойових дій, органи правопорядку виконують військові функції, забезпечуючи безпеку та порядок на територіях підконтрольним Україні разом з військовими силами. Діяльність цих органів спрямована на забезпечення внутрішньої стабільності та захист прав громадян.

Отже, умови воєнного стану покладають на органи правопорядку додаткові обов'язки та відповідальність за забезпечення безпеки та порядку в суспільстві в умовах воєнного конфлікту.

Стан дослідження. Дослідженням діяльності органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони, а також різноманітних аспектів і проблем, пов'язаних з цією тематикою, проводилися вченими, серед яких можна відзначити В. Андрійчука, О. Бандурка, Д. М. В. Беляєва, Г. Білака, Є. Буравльова, Т. Васильціва, В. Геєця, З. Герасимчука, Д. Гордієнка, Г. Гутмана, О. Давидюка, Р. Дацького, В. Дергачової, П. Дмитрука, С. Домбровську, О. Ковалю, Г. Козаченка, Т. Кравченка, Б. Купчака, В. Куценка, В. Ліпкана, В. Нижника, О. Радченка, Г. Пастернак-Таранушенка, С. Пірожкова, В. Пономаренка, І. Проценка, І. Руснака, В. Серебрякова, С. Смирнова, О. Снігову, В. Стрельцова, О. Судакову, В. Хижняка та інших.

Мета статті полягає у вивченні та аналізі особливостей становлення та функціонування органів правопорядку як частини сектору безпеки та оборони.

Виклад основного матеріалу. Початкові форми організації правопорядку виникали ще в давньоримській та давньогрецькій цивілізаціях. У цих системах існували структури, що забезпечували порядок та вирішували конфлікти, такі як магістрати в Римі та судді в Афінах.

Слід відзначити, що у середньовічних державах влада та контроль за порядком зазвичай перебували в руках феодалів панів та церковних установ. Проте, з часом з'явилися спеціалізовані органи, наприклад, королівська поліція у середньовічній Франції.

В епоху Відродження та Просвітництва почалося формування сучасних правових систем, які базувалися на ідеях раціоналізму та гуманізму. Було створено перші правоохоронні органи, спрямовані на забезпечення порядку в суспільстві.

19-20 століття характеризувалося стрімким розвитком органів правопорядку, особливо внаслідок індустріалізації та урбанізації. Поліція стала невід'ємною складовою сучасних міст, а також з'явилися нові спеціалізовані служби, такі як державні агентства з боротьби зі злочинністю.

В сучасному світі органи правопорядку є складовою важливої системи забезпечення порядку та безпеки в суспільстві. Вони розвиваються та адаптуються до нових викликів, таких як кіберзлочинність, тероризм та транснаціональна злочинність, та впроваджують нові технології та методи роботи.

У сучасний момент Україна визначається як правова, демократична та незалежна країна, проте її розвиток продовжується, не зупиняється. У зв'язку з поточними змінами в країні виникає потреба в новому підході до деяких правових концепцій, зокрема, до такого поняття, як «сектор безпеки та оборони», яке визначає роль та зміст забезпечення правопорядку.

Робота органів правопорядку у складі сектору національної безпеки та оборони полягає в управлінні та реагуванні на загрози та небезпеки, що можуть становити потенційну загрозу для України [1]. Це включає забезпечення внутрішньої стабільності, захист національних інтересів та добробуту громадян. Крім цього, система органів правопорядку має сприяти розвитку внутрішніх ресурсів країни та підтримувати її участь у міжнародних відносинах для зміцнення міжнародної безпеки, а також сприяти мирному співіснуванню з іншими націями. Однак через агресію Росії, на сьогоднішній день ці цілі стають важкоздійсненними.

Вивчаючи сутність поняття сектора безпеки та оборони, важливо розглянути саме поняття «безпека та оборона» та визначити його конкретні прояви. Суспільство визначається як історична сукупність відносин між людьми та групами людей, що формуються в процесі їх спільної діяльності. Для свого розвитку суспільство потребує всебічного забезпечення, яке є системою заходів, спрямованих на задоволення його потреб, а саме – забезпечення безпеки. У системі здійснення основних загальнодержавних заходів, пов'язаних із задоволенням потреб суспільства, важливе значення надається саме забезпеченню безпеки. Існують кілька характеристик, що визначають поняття «безпека та оборона», включаючи нормативно-правові (відсутність ризику, загроз і небезпек), технічні правила захищеності (відповідність технічним нормам, стандартам, параметрам), дотримання певного рівня безпеки у конкретній діяльності (авіаційна безпека, безпека дорожнього руху, безпека мореплавства, радіаційна безпека та інші), інформаційна безпека (захищеність інформації), а також правова безпека, особиста, суспільна та державна (особистості, суспільства, держави) [2, с. 192].

Україна демонструє великий інтерес до вживання терміну «сектор безпеки та оборони», особливо після запровадження Стратегії національної безпеки України. Це поняття відзначається розширенням свого значення, включаючи не лише військові аспекти, але й аспекти забезпечення безпеки в інших сферах, таких як кібербезпека, енергетична безпека, економічна безпека та безпека життєвого середовища. Ця широка інтерпретація відображає різноманітні виклики та загрози,

з якими стикається сучасна Україна, і підкреслює необхідність комплексного підходу до забезпечення безпеки країни [3].

Відповідно до Стратегії національної безпеки України, поняття «сектор безпеки» визначається як комплекс органів та їх діяльність, спрямований на забезпечення безпеки та оборони держави. Ця концепція охоплює не лише військові аспекти, але й широкий спектр інших сфер, таких як кібербезпека, енергетична безпека, економічна безпека та безпека життєвого середовища. Однак, поза увагою залишається поняття «оборона».

У сучасних умовах в Україні, де триває воєнний конфлікт, розуміння та вдосконалення поняття «сектору безпеки та оборони» стає особливо актуальним. Це важливо не лише для ефективного ведення військових операцій, але й для захисту країни від гібридних загроз, кібератак, економічного тиску та інших небезпек. Розвиток та удосконалення сектору безпеки є невід'ємною частиною стратегії національної безпеки України і вимагає постійного аналізу, адаптації та впровадження нових методів та технологій для ефективного протистояння сучасним загрозам [4, с. 19].

Д. Шерр, описуючи сектор безпеки НАТО, вказує на різноманітність його складових. Він зазначає, що до цього сектору входять збройні сили, служби безпеки, поліція, жандармерія, розвідувальні та прикордонні служби, а також інші військові та цивільні формування, які діють у межах держави, поряд з нею або на її підтримку. Ця широка кількість організацій та структур свідчить про складність та різноманітність поняття безпеки [5].

Додатково, Шерр виділяє, що безпека — це не лише кінцевий результат, а й відчуття, що індивіди та суспільство мають щодо своєї безпеки, стимул до забезпечення захисту та ціль, якої домагаються органи безпеки. Ця комплексність поглядів на безпеку підкреслює важливість розуміння та врахування різноманітних аспектів, які об'єднуються в понятті «сектор безпеки» [5].

Відповідно до нормативно-правових актів, сектор безпеки складається з ряду характерних структурних елементів, що включають об'єкт (такий як воєнна, державна, екологічна безпека тощо), суб'єктів забезпечення воєнної безпеки, а також об'єктивну та суб'єктивну сторони, що визначають межі повноважень, функцій та завдань, а також виявляють загрози. Сутність сектору безпеки полягає у злагодженій діяльності всіх його елементів. Це означає, що будь-які зміни в елементах сектору безпеки мають враховувати стан законодавства з протидії злочинності, економічний та соціальний розвиток інших факторів.

Сектор безпеки України можна тлумачити як сукупність державних органів та організацій, які забезпечують безпеку особи, суспільства та держави. У зв'язку з цим, визначено основні види безпеки, які дістали поширення в Україні: особиста, державна, військова, економічна, соціальна, екологічна та політична. Кожен з цих видів вимагає окремого дослідження, але всі вони об'єднуються в рамках єдиного поняття «сектор безпеки».

У сучасних умовах безпекового середовища, проблеми та завдання формування та розвитку сектору безпеки України набувають все більшої актуальності. Для вирішення цих завдань необхідно не лише вдосконалити понятійно-категоріальний апарат, але й законодавчо закріпити і визначити сектор безпеки як складову підсистему системи національної безпеки. Важливо встановити його ознаки, склад та структуру, меха-

нізм його функціонування в мирний час та особливий період, а також стратегічне керівництво, завдання, порядок взаємодії та застосування у передбачених законом випадках.

Враховуючи значення сектору оборони у загальній системі безпеки, важливо розглянути його роль у контексті сучасних умов. Сектор оборони включає в себе всі складові, які забезпечують військову безпеку та обороноздатність держави. Це охоплює Військові сили, армію, Військово-морські сили, Повітряні сили, а також органи управління обороною та інші структури, відповідальні за захист державних кордонів, територіальної цілісності та суверенітету [6, с. 72].

У визначенні сектору оборони України, потрібно враховувати його специфіку та взаємозв'язок з іншими складовими безпеки, такими як особиста, державна, соціальна та економічна безпека. Забезпечення безпеки в секторі оборони передбачає не лише фізичний захист державного простору, а й готовність до реагування на можливі загрози від зовнішніх та внутрішніх джерел [7].

Таким чином, сектор оборони є невід'ємною складовою сектору безпеки та гарантує захист державних інтересів у сфері національної оборони. Враховуючи загрози та виклики сучасного світу, важливо розвивати і вдосконалювати цей сектор, забезпечуючи його взаємодію з іншими складовими сектору безпеки для забезпечення стабільності та безпеки держави.

У контексті глобальних безпекових викликів, органи правопорядку відіграють критичну роль у забезпеченні стабільності та безпеки держави, особливо у періоди воєнних конфліктів. Досвід України у цьому плані є особливо цінним для вивчення та аналізу, особливо з огляду на останні події, що мали місце в країні. Україна стала ареною складних випробувань для своєї правоохоронної системи, що вимагає глибокого розуміння та аналізу для подальшого вдосконалення та підвищення ефективності її діяльності [8, с. 73].

Аналіз стратегій, тактик, успіхів та невдач органів правопорядку у цих умовах допоможе з'ясувати, як вони функціонують в екстремальних ситуаціях, і які висновки можна зробити з цього досвіду для подальшого розвитку та вдосконалення системи правопорядку.

Теоретичні аспекти ролі органів правопорядку в контексті сектору безпеки та оборони обумовлені широким спектром функцій, які вони виконують у суспільстві, особливо під час воєнного стану. Найважливішою з них є роль у забезпеченні правопорядку та стабільності, включаючи як превентивні, так і реактивні заходи. Превентивна роль полягає у запобіганні правопорушень та злочинів, тоді як реактивна реагує на вже вчинені порушення. Важливим аспектом також є забезпечення громадської безпеки, особливо у ситуаціях воєнного конфлікту чи інших кризових ситуаціях. Тут органи правопорядку діють як гаранті безпеки цивільного населення, зосереджуючись на захисті основних прав та свобод громадян.

Крім того, органи правопорядку мають вирішальне значення у підтримці законності та справедливості, що є фундаментальним для демократичного суспільства. Це включає не лише боротьбу зі злочинністю, але й дотримання законодавчих норм у власній діяльності, спрямоване на запобігання зловживань та корупції. Також важливим є аспект співпраці з іншими державними інституціями та міжнародними організаціями у вирішенні питань національної та міжнародної безпеки. Це співробітництво особливо актуальне в умовах

глобалізації, коли злочинність набуває транснаціонального характеру [9, с. 390].

Висновки та перспективи. Таким чином, функціонування органів правопорядку включає концепції справедливості, етики та моралі, які є основою для розуміння їхньої ролі в суспільстві. Вони повинні забезпечувати баланс між забезпеченням безпеки та захистом прав та свобод громадян, що вимагає високого рівня професіоналізму, мудрості та моральної відповідальності. В умовах воєнного стану органи правопорядку відіграють надважливу роль у збереженні нормального функціонування суспільства. Вони мають за завдання забезпечити безпеку громадян, захистити їхні права та свободи, а також забезпечити нормальний порядок у військових та цивільних об'єктах, а воєнний стан в Україні виявився надзвичайним випробуванням для них, підкресливши їхню важливу роль у забезпеченні безпеки і оборони та порядку під час кризових умов. Аналіз цього досвіду дозволить зробити висновки щодо того, як розвивати ефективні стратегії діяльності органів правопорядку в екстремальних обставинах та зберігати баланс між безпекою і свободою. Міжнародний контекст і співпраця відіграють важливу роль у цьому процесі, оскільки забезпечують обмін досвідом, координацію заходів та вирішення спільних проблем, зокрема, у боротьбі з транснаціональною злочинністю та тероризмом.

Література:

1. Нестеренко О. В. Система суб'єктів забезпечення національної безпеки і оборони України. *Право і безпека – Law and Safety*. 2020. № 2 (77). 33–39 с.
2. Юридична енциклопедія. Т. 1. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. 669 с.
3. Стратегія національної безпеки України: указ Президента України від 14 вересня 2020 № 392/2020 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020>
4. Вонсович О. С. Національна безпека України в умовах сучасних геополітичних змін. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2017. Вип. 24(2). С. 18–24.
5. Шерр Д. Реформа сектора безпеки в Україні: західний погляд // Освітні аспекти реалізації Цільового плану Україна – НАТО 2004 в структурах сектору безпеки держави : матеріали та док. міжнар. семінару, 17–18 листоп. 2004 р. Дніпропетровськ, 2004. С. 28–32.
6. Мосейко А. Г. До характеристики системи державних суб'єктів публічного адміністрування в сфері національної безпеки України. *Die Relevanz und die Neuheit der modernen wissenschaftlichen Studien : der Sammlung wissenschaftlicher Arbeiten «ΛΟΓΟΣ» zu den Materialien der internationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz, Wien, 23 August, 2019. Wien : NGO «Europäische Wissenschaftsplattform», 2019. B. 3. 102 s. C. 72–74.*
7. Копанчук В. О. Нормативно-правове забезпечення державної політики національної безпеки та громадського порядку України. *Державне управління: удосконалення та розвиток* № 12, 2017. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1610>
8. Джафарова О.В., Зінченко Д. А. Роль правоохоронних органів у забезпеченні стабільності і безпеки в умовах воєнного стану: аналіз досвіду України. *IV Міжнародна науково-практична конференція «Соціальні аспекти військово-професійної діяльності сектору безпеки і оборони: виклики сьогодення»: збірник тез доповідей, 28.02.2024 / за ред. Чепеля М.О., Лютого В.М., Мяло В.М., Чупрінової Н.Ю. Вінниця: НА НГУ, 2024. 246 с.*
9. Лапкін А.В. Роль органів правопорядку у здійсненні правоохоронної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал* № 7/2022. С. 389–393.

Ivasiuk I. Peculiarities of formation and functioning of law enforcement agencies as part of the national security and defense sector

Summary. The scientific article examines the historical context of the development of law enforcement agencies in Ukraine and their role in the formation of the security and defense sector. The author analyzes the evolution of law enforcement agencies from the time of the ancient Roman and Greek civilizations to the present. The influence of historical events on the modern strategy of law enforcement agencies and their role in ensuring the security of the country is discussed.

Studying the essence of the concept of the security and defense sector, the concept of “security and defense” itself is considered and its specific manifestations are determined. At the same time, society is defined as a historical set of relationships between people and groups of people, formed in the process of their joint activities.

The article also examines the essence of law enforcement agencies as a necessary component of the security and defense sector. The author examines the role of these bodies in ensuring the safety of citizens, protecting their rights and freedoms in peacetime and during military conflict. An analysis of their function, including ensuring stability

and security in the conditions of a military conflict, is carried out. The importance of law enforcement cooperation with other security components is discussed. In particular, the article focuses on the role of law enforcement agencies in maintaining law and order, fighting crime, and cooperation at the international level in the context of global challenges. It is established that the functioning of law enforcement agencies includes the concepts of justice, ethics and morality, which are the basis for understanding their role in society. They must ensure a balance between ensuring security and protecting the rights and freedoms of citizens, which requires a high level of professionalism, wisdom and moral responsibility.

The author investigated the activity of law enforcement agencies as part of the security and defense sector in crisis conditions and maintaining the balance between security and freedom of citizens. He also claims that the analysis of strategies, tactics, successes and failures of law enforcement agencies under martial law will help to find out how these agencies function in extreme situations, and what conclusions can be drawn from this experience for further development and improvement of the law enforcement system.

Key words: law enforcement, security and defense sector, martial law.

*Максюта А. О.,**аспірантка кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Сумського державного університету*

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Анотація. Статтю присвячено розкриттю сутності поняття юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України та встановленню її особливостей. Розкриття сутності поняття юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України та вироблення авторського бачення щодо його трактування здійснено шляхом вивчення різноманітних підходів науковців до трактування більш загальних понять, а саме «відповідальність» та «юридична відповідальність». За результатами розглянутих наукових позицій щодо визначення сутності поняття «юридична відповідальність» умовно виділено три наукові підходи до розкриття сутності поняття юридичної відповідальності, а саме: 1) негативний (або ретроспективний) підхід, згідно якого відповідальність настає за наявності правопорушення і є реакцією держави, що проявляється у застосуванні до особи-правопорушника певних заходів негативного по відношенню до неї характеру; 2) позитивний (ще має назву перспективного, заохочувального тощо) підхід, за яким юридична відповідальність передбачає добровільне, усвідомлене виконання суб'єктами права обов'язків; 3) так званий дуалістичний підхід, у відповідності до якого юридичну відповідальність доцільно розглядати у сукупності негативного та позитивного аспектів. Висловлено авторське бачення щодо трактування поняття юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України, згідно якого запропоновано розглядати його у нерозривному взаємозв'язку двох аспектів: 1) позитивного аспекту, тобто юридична відповідальність характеризується правомірною поведінкою працівника Бюро економічної безпеки України та усвідомленням виконуваних ним обов'язків; 2) негативного аспекту, тобто юридична відповідальність є законодавчо закріпленим обов'язком працівника Бюро економічної безпеки України зазнавати негативних юридичних наслідків матеріального або нематеріального характеру на підставі вчинення конкретного правопорушення, що визнається таким згідно норм діючого національного законодавства. З урахуванням змістовного наповнення поняття юридичної відповідальності та її деяких характеристик, а також з огляду на специфіку державної служби працівників Бюро економічної безпеки України вважаємо за доцільне виділити такі характерні особливості їх юридичної відповідальності: 1) забезпечується державою, що регламентовано відповідними нормами діючого законодавства; 2) характеризується настанням негативних наслідків для особи-правопорушника, яким може бути притаманний як матеріальний, так і нематеріальний (особистий) характер; 3) проявляється у застосуванні до особи-правопорушника тільки нормативно встановлених заходів відповідальності; 4) застосовується тільки законодавчо визначеними органами державної влади тощо.

Ключові слова: відповідальність; юридична відповідальність; Бюро економічної безпеки України; працівник; правопорушення; обов'язки.

Постановка проблеми. Утвердження будь-якої самостійної незалежної держави на рівні світового співтовариства вимагає забезпечення високого рівня економічної безпеки, що є невід'ємним та вкрай важливим елементом її національної безпеки в цілому. В Україні головним органом виконавчої влади, покликаним протидіяти правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави, є Бюро економічної безпеки України. Згідно національного законодавства саме працівниками цього державного органу має забезпечуватися економічна безпека держави шляхом запобігання, виявлення, припинення, розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на функціонування економіки держави [1]. Досягнення головної мети функціонування Бюро економічної безпеки України відбувається завдяки повсякденній діяльності багатьох його працівників шляхом сумлінного виконання ними своїх службових обов'язків. Водночас не виключається й можливість невиконання або неналежного виконання працівниками Бюро економічної безпеки України покладених на них обов'язків, що обов'язково повинно мати негативні для осіб-правопорушників наслідки у вигляді притягнення їх до певного виду юридичної відповідальності.

Стан дослідження. Питання щодо сутності юридичної відповідальності та встановлення її характеристик неодноразово ставали об'єктом наукового пізнання багатьох науковців і вчених, серед яких, зокрема: Є. В. Білозьоров, В. П. Влащенко, О. Д. Гринь, І. В. Зелена, Л. І. Каленіченко, Л. А. Луць, Н. М. Оніщенко, П. М. Рабінович, І. А. Сердюк, О. Ф. Скакун, Ю. П. Сурмін та ін. Водночас важливо акцентувати, що станом на сьогодні з'ясуванню сутності поняття юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України та встановленню її особливостей з боку науковців не було приділено достатньої уваги.

Метою статті є розкриття сутності поняття юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України та встановлення її особливостей.

Виклад основного матеріалу. Реалізація державної політики, спрямованої на захист конституційних прав і свобод людини та громадянина, забезпечення ефективного протидії злочинності, вимагає створення у країні відповідної системи правоохоронних органів, діяльність яких має відповідати важливому конституційному принципу – принципу законності [2, с. 11931; 3, с. 408]. Економічна безпека держави є показни-

ком, перш за все, її національної безпеки, тобто здатності протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам у фінансовій і економічній сферах [4, с. 146]. На сьогоднішній день в Україні таким органом, покликаним протистояти вказаним загрозам, є Бюро економічної безпеки України. Діючим українським законодавством Бюро економічної безпеки України визнається центральним органом виконавчої влади, на який покладаються завдання щодо протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави. Правовим основам організації та діяльності цього органу державної влади присвячено норми Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» від 28 січня 2021 року № 1150-IX (далі – Закон № 1150-IX).

В рамках тематики наукового пізнання необхідно спершу з'ясувати яких саме осіб законодавцем віднесено до працівників Бюро економічної безпеки України. Зазначимо, що особливості правового статусу Директора, керівників територіальних управлінь та підрозділів центрального апарату, а також працівників Бюро економічної безпеки України регламентовані нормами Закону № 1150-IX. Зокрема, у ч. 1 ст. 19 конкретизовано коло осіб, які визнаються працівниками Бюро економічної безпеки України. До них належать особи, які є гласними і негласними штатними працівниками, з числа осіб, які мають спеціальні звання, державні службовці та особи, які уклали трудовий договір з Бюро економічної безпеки України [1].

Розкриття змісту правової категорії «юридична відповідальність працівників Бюро економічної безпеки України» буде більш вдалим, якщо спочатку дослідити більш загальні поняття, а саме «відповідальність» та «юридична відповідальність».

Для встановлення етимології слова «відповідальність» доцільно звернутися до словників української мови. Так, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови «відповідальність» визначено як покладений на когось обов'язок або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справи, за чиїсь дії, вчинки, слова. Відповідно «притягати до відповідальності» означає вважаючи когось винним, вимагати звіту за його вчинки (перед судом, органами влади і т. ін.) [5, с. 177]. У Сучасному тлумачному словнику української мови не надано пряме визначення досліджуваного терміну, натомість розкрито словосполучення «притягати до відповідальності» як вважаючи когось винним, вимагати його покарання, вдаючись до суду чи звертаючись до органів влади [6, с. 226]. Якщо звернутися до Тематичного реєстру гасел з напрямку «Юридичні науки», розміщеному у Великій українській енциклопедії, то у ньому міститься поняття відповідальності юридичної, що може трактуватися у таких варіантах: 1) різновид соціальної відповідальності, що полягає в дотриманні суб'єктами суспільно-правових відносин норм законодавства; 2) застосування до правопорушників передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою [7, с. 29]. У Енциклопедичному словнику з державного управління термін «юридична відповідальність» розкривається як різновид соціальної відповідальності, зміст якої передбачає негативну реакцію на правопорушення (делікт) і протиправну поведінку або діяльність суб'єктів (фізичних і юридичних осіб), які їх скоїли, з боку держави і суспільства та застосування державою до деліктоздатних суб'єктів відповідних санкцій [8, с. 94].

Якщо проаналізувати етимологію понять «відповідальність» та «юридична відповідальність», то можна констатувати, що характерною ознакою є винність особи-правопорушника,

тобто підстава відповідальності – вина, а наслідок – застосування до винної особи покарання.

У науковій юридичній літературі вивченню особливостей змісту терміну «юридична відповідальність» було приділено увагу достатньо великої кількості дослідників, а отже наведемо деякі наукові точки зору з цього приводу. На думку М. Терещука під юридичною відповідальністю слід розуміти застосування заходів державного примусу до правопорушника для відновлення правопорядку та покарання особи, що вчинила правопорушення [9, с. 18]. На переконання О. Д. Гринь юридична відповідальність визначається дотриманням обов'язків або правопорушенням, заохоченням, схваленням або покаранням, засудженням, обов'язком зазнати несприятливі наслідки [10, с. 14]. П. М. Рабінович пропонує визначення юридичної відповідальності як закріпленій у законодавстві і забезпечуваній державою юридичний обов'язок правопорушника пізнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належать [11, с. 133]. Схожою до зазначеної є точка зору Л. А. Луць, у відповідності до якої сутність юридичної відповідальності розкривається як передбачений нормативно-правовими актами обов'язок правопорушника зазнати негативних юридичних наслідків за вчинення правопорушення [12, с. 345]. І. А. Сердюк має відмінну наукову позицію і зазначає, що під кутом реакції держави на факт вчинення правопорушення та подальшого впливу на поведінку винної особи юридичну відповідальність слід розуміти як здійснювані уповноваженими державою суб'єктами заходи державного примусу до особи, котра вчинила правопорушення [13, с. 34]. Н. М. Оніщенко говорить про юридичну відповідальність як про застосування в особливому процесуальному порядку до особи, яка вчинила правопорушення, засобів державного примусу, передбачених санкцією правової норми [14, с. 43].

Л. І. Каленіченко підтримує підхід до розуміння юридичної відповідальності, за якого вважає доцільним розглядати юридичну відповідальність і як негативне явище (реакцію держави на протиправну поведінку суб'єкта права), і як позитивне явище (правомірну поведінку, свідоме, добровільне виконання суб'єктами права обов'язків, передбачених юридичними нормами) [15, с. 29]. І. В. Зелена за результатами аналізу сформованих у юридичній літературі поглядів на природу, сутність та зміст такого правового явища як юридична відповідальність відзначає, що вона розглядається як відповідальність за минуле (негативний аспект) та за майбутнє (позитивний аспект). При цьому авторка зазначає, що зміст негативного аспекту юридичної відповідальності визначається наслідками за соціально шкідливі діяння, позитивний же аспект юридичної відповідальності виходить з правомірності діяння та є найбільш бажаною формою відповідальності в суспільстві [16, с. 14]. Позицію щодо розгляду юридичної відповідальності у двох аспектах підтримують і розробники навчального посібнику «Теорія держави і права» за загальною редакцією С. Д. Гусарева та О. Д. Тихомирова. Позитивна (перспективна) юридична відповідальність ними визначена як усвідомлене, добровільне виконання та дотримання особою вимог соціальних норм, тоді як негативна (ретроспективна) – виражається в реакції суспільства на порушення особою соціальних норм і застосування до неї визначених заходів суспільного та (або) державного примусу [17, с. 236–237].

Підсумовуючи вище викладене, можна констатувати, що серед великої кількості наукових позицій щодо визначення сутності поняття «юридична відповідальність» не існує єдиної загально прийнятої. Всі наукові бачення з цього приводу мають право на існування, адже відображають індивідуальну (суб'єктивну) точку зору кожного дослідника. Водночас серед вище відображених трактувань досліджуваного поняття можна умовно виділити три наукові підходи до розкриття сутності поняття юридичної відповідальності, а саме: 1) негативний (або ретроспективний) підхід, згідно якого відповідальність настає за наявності правопорушення і є реакцією держави, що проявляється у застосуванні до особи-правопорушника певних заходів негативного по відношенню до неї характеру; 2) позитивний (ще має назву перспективного, заохочувального тощо) підхід, за яким юридична відповідальність передбачає добровільне, усвідомлене виконання суб'єктами права обов'язків; 3) так званий дуалістичний підхід, у відповідності до якого юридичну відповідальність доцільно розглядати у сукупності негативного та позитивного аспектів.

Якщо продивитися структурну побудову Закону № 1150-IX, то можна помітити, що норми, якими встановлено відповідальність працівників Бюро економічної безпеки України, розташовані у Розділі V. Види відповідальності працівників даного органу державної влади чітко визначені законодавцем та перелічені у ч. 1 ст. 38 Закону № 1150-IX, серед яких: 1) кримінальна; 2) адміністративна; 3) цивільно-правова; 4) матеріальна; 5) дисциплінарна. При цьому головними підставами юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України є або невиконання ними наділених законодавством обов'язків, або неналежне виконання останніх [1].

Акцентуємо, що зі всіх вище перелічених видів юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України окремо більшою мірою конкретизовано засади дисциплінарної відповідальності, що відображено у положеннях ст. 36 Закону № 1150-IX. До підстав для притягнення осіб, які мають спеціальні звання Бюро економічної безпеки України, до дисциплінарної відповідальності віднесені: 1) невиконання чи неналежне виконання обов'язків; 2) незаконне розголошення інформації з обмеженим доступом, що стала їм відома у зв'язку з виконанням ними своїх повноважень; 3) перевищення повноважень, якщо таке перевищення не містить складу кримінального або адміністративного правопорушення; 4) публічне висловлювання, що є порушенням презумпції невинуватості; 5) негативні результати перевірки на доброчесність або моніторингу способу життя працівника; 6) порушення правил професійної етики; 7) використання повноважень в особистих (приватних) інтересах або неправомірних особистих інтересах інших осіб (ч. 4 ст. 36) [1]. Однак необхідно звернути увагу, що зазначений перелік не є вичерпним. У ч. 4 ст. 36 Закону № 1150-IX додатково зазначено, що притягнення до дисциплінарної відповідальності осіб, які мають спеціальні звання Бюро економічної безпеки України, може відбутися і на підставах, передбачених Дисциплінарним статутом Національної поліції України та Кодексом законів про працю України.

Висновки. З урахуванням змістовного наповнення поняття юридичної відповідальності та її деяких характеристик, а також з огляду на специфіку державної служби працівників Бюро економічної безпеки України вважаємо за доцільне виділити такі характерні особливості їх юридичної відповідальності:

1) забезпечується державою, що регламентовано відповідними нормами діючого законодавства (нормами Кримінального кодексу України, Кодексу про адміністративні правопорушення, Цивільного кодексу, Кодексом законів про працю України, Закону «Про Бюро економічної безпеки України» тощо); 2) характеризується настанням негативних наслідків для особи-правопорушника, яким може бути притаманний як матеріальний, так і нематеріальний (особистий) характер (мається на увазі, що до працівника Бюро економічної безпеки України як до особи-правопорушника може бути застосований різноманітний спектр санкцій в залежності від виду юридичної відповідальності, до якої він буде притягнутися); 3) проявляється у застосуванні до особи-правопорушника тільки нормативно встановлених заходів відповідальності (у разі невиконання або неналежного виконання працівником Бюро економічної безпеки України своїх обов'язків до нього мають застосовуватися тільки ті санкції, що відповідають виду юридичної відповідальності та встановлені нормами законодавства, що її регламентує); 4) застосовується тільки законодавчо визначеними органами державної влади (в залежності від підстав і виду юридичної відповідальності до працівника Бюро економічної безпеки України як особи-правопорушника заходи відповідальності будуть застосовуватися тільки законодавчо визначеним конкретним органом державної влади) тощо.

Проаналізувавши розглянуті наукові підходи до загального поняття «юридична відповідальність» та виходячи з перелічених особливостей юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України дотримуємося позиції розглядати її у нерозривному взаємозв'язку двох аспектів: 1) позитивного аспекту, тобто юридична відповідальність характеризується правомірною поведінкою працівника Бюро економічної безпеки України та усвідомленням виконуваних ним обов'язків; 2) негативного аспекту, тобто юридична відповідальність є законодавчо закріпленим обов'язком працівника Бюро економічної безпеки України зазнавати негативних юридичних наслідків матеріального або нематеріального характеру на підставі вчинення конкретного правопорушення, що визнається таким згідно норм діючого національного законодавства.

Література:

1. Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28.01.2021 р. № 1150-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 23. Ст. 197 (дата звернення: 20.03.2024).
2. Mihail M. Burbyka, Alyona N. Klochko, Oleg N. Reznik. Coordinating Activity of the Prosecutor's Office in the Sphere of Criminality Prevention of Ukraine. *Look academic publishers*. 2016. Vol. 11. № 18. P. 11931–11941.
3. Bondarenko O., Reznik O., Garmash Y., Andriichenko N., Stohova O. Participation of Ukraine in International Cooperation against Corruption. *Amazonia investiga*. 2020. Volume 9. Issue 29. P. 407–416.
4. Резнік О. М. Реформування правоохоронних органів в аспекті забезпечення фінансово-економічної безпеки держави. *Право і суспільство*. 2016. № 2. С. 145–151.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпін': ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
6. Сучасний тлумачний словник української мови: 60 000 слів / Уклад. Н. Кусайкіна, Ю. Цибульник; За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Х. : ВД «ШКОЛА», 2011. 784 с.
7. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Юридичні науки» / Укладачі: Бабка В. Л., Шумило М. М.;

- за ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. К : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 152 с.
8. Енциклопедичний словник з державного управління / [уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.] ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. Київ : НАДУ, 2010. 820 с.
 9. Терешук М. Юридична відповідальність: теоретико-правовий аналіз. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. № 2. С. 18–21.
 10. Гринь О. Д. Категорія юридичної відповідальності: методологічний аналіз поняття. *Правова держава*. 2016. № 24. С. 11–15.
 11. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид. 6-те. Харків : Консум, 2002. 160 с.
 12. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посіб. (за кредит-модул. системою). Київ : Атіка, 2007. 412 с.
 13. Сердюк І. А. Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття «юридична відповідальність». *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 1. С. 30–35.
 14. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Юрид. думка, 2009. 216 с.
 15. Каленіченко Л. І. Сучасне розуміння сутності юридичної відповідальності в правовій думці. *Право і безпека*. 2015. № 3(58). С. 26–31.
 16. Зелена І. В. Юридична відповідальність: підходи до розуміння. *Юридичний вісник*. 2012. № 2(23). С. 10–15.
 17. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

Maksiuta A. Legal liability of employees of the Bureau of Economic Security of Ukraine: concepts and features

Summary. The article is devoted to revealing the essence of the concept of legal responsibility of the employees of the Economic Security Bureau of Ukraine and establishing

its features. According to the results of the considered scientific positions regarding the definition of the essence of the concept of «legal responsibility», three scientific approaches to the disclosure of the essence of the concept of legal responsibility are conditionally distinguished, namely: 1) a negative approach; 2) a positive approach; 3) the so-called dualistic approach. The author's vision regarding the interpretation of the concept of legal responsibility of employees of the Bureau of Economic Security of Ukraine is expressed, according to which it is proposed to consider it in the inseparable relationship of two aspects: 1) a positive aspect, i.e. legal responsibility is characterized by the lawful behavior of an employee of the Bureau of Economic Security of Ukraine and awareness of the duties performed by him; 2) negative aspect, i.e. legal responsibility is a legally established obligation of an employee of the Bureau of Economic Security of Ukraine to suffer negative legal consequences of a material or non-material nature based on the commission of a specific offense, which is recognized as such according to the norms of the current national legislation. Taking into account the meaningful content of the concept of legal responsibility and some of its characteristics, as well as considering the specifics of the civil service of the employees of the Economic Security Bureau of Ukraine, we consider it appropriate to highlight the following characteristic features of their legal responsibility: 1) provided by the state, which is regulated by the relevant norms of the current legislation; 2) is characterized by the onset of negative consequences for the offender, which may be of a material or non-material (personal) nature; 3) manifests itself in the application of only normatively established measures of responsibility to the offender; 4) is used only by legally defined bodies of state power, etc.

Key words: responsibility; legal responsibility; Bureau of Economic Security of Ukraine; employee; offense; duties.

Мальцева А. М.,
адвокат,

викладач кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Державного торговельно-економічного університету

Лата Н. Ф.,

кандидат юридичних наук, доцент,
адвокат,

доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету

АДМІНІСТРАТИВНЕ ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ ПРО ВІДМОВУ В РЕЄСТРАЦІЇ ПОДАТКОВОЇ НАКЛАДНОЇ/ РОЗРАХУНКУ КОРИГУВАННЯ В ЄДИНОМУ РЕЄСТРІ ПОДАТКОВИХ НАКЛАДНИХ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню проблеми реєстрації податкових накладних за чинним законодавством України. Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні» від 09.10.2021 р. № 1797-VIII було викладено ст. 74 Податкового кодексу України (надалі – ПК України) в новій редакції. Відповідно до положень п. 74.2. ст. 74 ПК України в Єдиному реєстрі податкових накладних (надалі – ЄРПН) забезпечується проведення постійного автоматизованого моніторингу відповідності податкових накладних/розрахунків коригування (надалі ПН/РК) критеріям оцінки ступеня ризиків, достатніх для зупинення реєстрації таких ПН/РК в ЄРПН [1].

Також було доповнено ст. 201 ПК України п. 201.16, відповідно до якого реєстрація ПН/РК в ЄРПН може бути зупинена у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, у разі відповідності такої ПН/РК сукупності критеріїв оцінки ступеня ризиків, достатніх для зупинення реєстрації ПН/РК в ЄРПН, встановлених відповідно до п. 74.2 ст. 74 ПК України.

Завдання автоматизованого моніторингу полягає у можливості зупинити випадки безпідставної реєстрації ПН/РК, у разі коли постачальник фактично не здійснює господарську операцію, а реєструє ПН виключно з метою надання покупцю необґрунтованої податкової вигоди у вигляді неправомірно сформованого податкового кредиту з ПДВ.

У подальшому положення ПК України про зупинення реєстрації ПН/РК в ЄРПН зазнали змін та на сьогодні містять лише відсылку на норму. Пунктом 201.16. ст. 201 ПК України зазначено, що реєстрація ПН/РК в ЄРПН може бути зупинена в порядку та на підставах, визначених Кабінетом Міністрів України.

Порядок зупинення реєстрації ПН/РК в ЄРПН та Порядок розгляду скарги щодо рішення про відмову в реєстрації ПН/РК в ЄРПН, про неврахування таблиці даних платника податку на додану вартість, про відповідність платника податку на додану вартість критеріям ризиковості платника податку затверджені Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядків з питань зупинення реєстрації податкової накладної/розрахунку коригування в Єдиному реєстрі податкових накладних» від 11.12.2019 р. № 1165 (надалі – Порядок № 1165) [2].

Запровадження в Україні автоматизованого моніторингу відповідності ПН/РК критеріям оцінки ступеня ризиків призвело до масової зупинки реєстрації ПН/РК в ЄРПН платників податків на додану вартість.

Зупинення реєстрації ПН/РК в ЄРПН створює для платників податку на додану вартість негативні наслідки у вигляді додаткових перешкод в здійсненні господарських операцій. Внаслідок зупинення реєстрації ПН/РК в ЄРПН контрагенти платників податку на додану вартість не мають можливості включити сплачені суми податку на додану вартість до складу податкового кредиту, що у подальшому несе ризики припинення господарських відносин.

Платники податків на додану вартість змушені вчиняти дії на підтвердження інформації, зазначеної у ПН/РК, для розгляду питання прийняття рішення про реєстрацію ПН/РК в ЄРПН, зокрема, шляхом подання скарг до Комісії з питань зупинення реєстрації ПН/РК в ЄРПН ДПС України (надалі – Комісії центрального рівня) на рішення комісії регіонального рівня про відмову в реєстрації ПН/РК в ЄРПН.

Ключові слова: платник податків; податкова накладна; податкова накладна; розрахунок коригування; реєстрація податкової накладної, зупинення реєстрації податкової накладної; скарга; адміністративний порядок оскарження рішень податкового органу; податок на додану вартість; критерії оцінки ступеня ризиків.

Постановка проблеми. Захист прав платників податків від випадків необґрунтованої відмови контролюючого органу в реєстрації ПН/РК потребують чіткої правової регламентації, яка б виключила можливість застосування суб'єктивних факторів у зупиненні реєстрації ПН/РК в ЄРПН. Адже безпідставне зупинення ПН/РК в ЄРПН можуть потягнути за собою незаконне позбавлення платника податків права на податковий кредит.

Також враховуючи зміни законодавства України щодо порядку зупинення реєстрації ПН/РК в ЄРПН та їх оскарження в адміністративному порядку, вивчення питань правового регулювання права платників податків на оскарження рішень комісії регіонального рівня про відмову в реєстрації ПН/РК потребують наукових досліджень та визначення наукових категорій та понять.

Стан дослідження. Дослідженням окремих проблем, пов'язаних з оскарження рішень податкових органів займалися такі вітчизняні вчені, як Г. Білецька, Ю. Гаруст, В. Гжевський, Н. Ісаєва, М. Кучерявенко, М. Куц, А. Сітко, О. Сударенко, Н. Шевцова, тощо. Проте й на сьогодні не вирішено всі спірні питання та не досягнуто однастайності щодо теоретичних і практичних аспектів оскарження дій податкових органів.

Мета статті полягає у проведенні аналізу ефективності процедури проведення адміністративного порядку оскарження рішень комісії регіонального рівня про відмову в реєстрації ПН/РК, обґрунтованості прийнятих рішень комісією центрального рівня під час розгляду скарг.

Виклад основного матеріалу. Порядок оскарження платниками податків рішень прийнятих контролюючим органом визначено в ст. 56 ПК України.

Оскарження рішення про відмову у реєстрації ПН/РК в ЄРПН здійснюється у порядку, визначеному ст. 56 з урахуванням наступних особливостей:

- скарга на рішення про відмову у реєстрації ПН/РК в ЄРПН подається до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику;

- скарга на рішення про відмову у реєстрації ПН/РК в ЄРПН розглядається в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, комісією центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, за участі уповноваженої особи центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику;

- скарга на рішення про відмову у реєстрації ПН/РК в ЄРПН розглядається протягом 10 календарних днів з дня отримання такої скарги центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику. Термін розгляду скарги не може бути продовженим;

- якщо вмотивоване рішення за скаргою платника податків на рішення про відмову у реєстрації ПН/РК в ЄРПН не надсилається платнику податків протягом 10-денного строку, така скарга вважається повністю задоволеною на користь платника податків з дня, наступного за останнім днем зазначеного строку.

В той же час Порядок № 1165 встановлює особливий порядок оскарження рішень комісії регіонального рівня про відмову в реєстрації ПН/РК в ЄРПН.

Відповідно до Порядку № 1165 скарга подається платником податку на додану вартість протягом 10 робочих днів, що настають за днем прийняття рішення комісією регіонального рівня.

Скарга подається платником податку на додану в електронній формі засобами електронного зв'язку з дотриманням вимог ПК України, Законів України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронні довірчі послуги» і реєструється ДПС у день її надходження.

Скарга повинна містити наступні дані: найменування або прізвище, ім'я та по батькові платника податку, який подає скаргу; індивідуальний податковий номер платника податку; податковий номер або серію (за наявності) та номер паспорта (для фізичних осіб, які через свої релігійні переконання відмовляються від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків та офіційно повідомили про це відповідному контролюючому органу і мають відмітку у паспорті про право здійснювати будь-які платежі за серією (за наявності) та номером паспорта); номер та дату оскаржуваного рішення комісії

регіонального рівня; інформацію про причини незгоди платника податку з рішенням комісії регіонального рівня; відомості про оскарження рішення комісії регіонального рівня в судовому порядку; вимоги платника податку, який подає скаргу.

За результатами розгляду скарги комісія центрального рівня протягом 10 календарних днів з дня отримання такої скарги приймає одне з таких рішень:

- задовольняє скаргу та скасовує рішення комісії регіонального рівня;

- залишає скаргу без задоволення та рішення комісії регіонального рівня без змін.

За результатами розгляду скарги комісія центрального рівня протягом 10 календарних днів з дня отримання такої скарги, надсилає засобами електронного зв'язку в електронній формі з дотриманням вимог ПК України, Законів України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронні довірчі послуги» платнику податку на додану вартість відповідне рішення в електронний кабінет.

Рішення за результатами розгляду скарги набирає чинності з дня його прийняття.

Однак Порядок № 1165 не передбачає можливості розгляду матеріалів скарги у відкритому засіданні.

Таким чином, у цьому випадку платник податку на додану вартість фактично позбавлений можливості на участь у процесі прийняття суб'єктом владних повноважень відповідного рішення. Як наслідок, порушується дотримання законності адміністративної процедури і забезпечення права платника податку на додану вартість під час її проведення на доведення незаконності та необґрунтованості оскаржуваного рішення.

Так, у постанові від 10.04.2020 року у справі № 819/330/18 Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду зазначив, що прозорість адміністративних процедур є ефективним запобіжником державного свавілля. Вмотивоване рішення демонструє особі, що вона була почута, дає стороні можливість апелювати проти нього. Лише за умови прийняття обґрунтованого рішення може забезпечуватися належний публічний та, зокрема, судовий контроль за адміністративними актами суб'єкта владних повноважень [3].

Рішення Комісії центрального рівня за результатами розгляду скарг зазвичай є необґрунтованим. На підтвердження цього свідчить судова практика. Переважна більшість судових рішень у цій категорії справ приймається на користь платників податків.

Аналіз рішень Комісії центрального рівня за результатами розгляду скарг свідчить, що контролюючий орган під час розгляду справ формально підходить до їх розгляду та не бажає встановити дійсні обставини справи.

Рішення Комісії центрального рівня за результатами розгляду скарг переважно містять лише абстрактні твердження про ненадання платником податків на додану вартість документів, без конкретизації конкретного переліку документів, яких з урахування особливостей, характеру та обсягу господарських операцій не вистачає або дублює підстави для відмови в реєстрації ПН/РК в ЄРПН з рішення комісії регіонального рівня чи п. 5 Порядку прийняття рішень про реєстрацію/відмову в реєстрації ПН/РК в ЄРПН затвердженого Наказом Міністерства фінансів України від 12.12.2019 р. № 520 [4].

За таких обставин є можливим дійти висновку, що Комісія центрального рівня під час розгляду скарг платників податків на

додану вартість не здійснює аналіз наданих платником податку на додану вартість документів на предмет їх належності, що призводить до неефективності адміністративного оскарження.

Відповідно до п. 11 Порядку № 1165 у разі подання скарги на рішення комісії регіонального рівня платник податку має право додати до скарги пояснення та копії документів, які підтверджують інформацію, зазначену в ПН/РК, реєстрація яких зупинена. Однак Комісія центрального рівня під час розгляду скарг не враховує документи надані платником податку на додану вартість на підтвердження інформації, зазначеної у ПН/РК, якщо такі документи не були ним подані під час надання письмових пояснень та копій документів до регіональної комісії.

Такі дії Комісії центрального рівня позбавляють можливість перегляду рішень комісії регіонального рівня на центральному, що робить адміністративне оскарження неефективним засобом позасудового вирішення податкових спорів.

Важливим кроком в ефективності адміністративного оскарження рішень контролюючого органу стало прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 р. № 2073-IX (надалі – Закон № 2073-IX) [5].

Так Закон № 2073-IX закріплює право учасника адміністративного провадження брати участь в адміністративному провадженні особисто або через своїх представників. Адміністративне провадження здійснюється з дотриманням порядку, який забезпечує повне з'ясування обставин справи, зокрема, на підставі пояснень учасників, документів, даних реєстрів, висновків експертів, огляду приміщень, територій, консультацій та роз'яснень спеціалістів.

Учасник провадження в будь-який момент до прийняття рішення має можливість подати свої пояснення та докази, клопотання про витребування документів, призначення експертизи тощо.

Адміністративно-процесуальне законодавство України потребує радикального оновлення, результатом якого має стати запровадження нової ідеології функціонування органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та інших суб'єктів, які законом уповноважені здійснювати владні управлінські функції.

Виявлені недоліки в порядку адміністративного оскарження рішень про відмову в реєстрації ПН/РК в ЄРПН в Комісії центрального рівня свідчать про необхідність внесення до нього змін та запровадження положень, які закріплені Законом № 2073-IX. Серед головних змін, які необхідно внести до Порядку № 1165 – розгляд матеріалів скарги у відкритому засіданні особисто або через уповноважених представників; надавати документи, пояснення, доводи, які стосуються предмета скарги; здійснювати технічну фіксацію засідання з розгляду матеріалів скарги за допомогою фото-, кінозйомки, відео-, звукозапису; заявляти клопотання, що стосуються предмета розгляду скарги, зокрема, про витребування документів, призначення експертизи.

Висновки. У результаті розпочатої повномасштабної війни на території України та з моменту введення воєнного стану значна кількість платників податку на додану вартість були вимушені змінити умови господарювання. Частина платників податку на додану вартість досі не мають змогу відновити свою господарську діяльність. Зі зменшенням обсягів надання

послуг (виконання робіт) та продажу, платники податків продовжують нести значні фінансові збитки.

При цьому, в наслідок зупинення реєстрації ПН/РК в ЄРПН платники податку на додану вартість зазнають прямих збитків у вигляді господарських штрафів, заморожуються оборотні кошти, блокується надходження оплати від покупців (замовників).

Контрагенти платників податку на додану вартість не мають можливості включити сплачені суми податку на додану вартість до складу податкового кредиту, що у подальшому несе ризики розірвання договорів, припинення діяльності платника податку на додану вартість та звільнення працівників.

Припинення діяльності платників податків на додану вартість призведе до спаду наповнення державного та місцевих бюджетів, що в сьогоденні умовах триваючої війни особливо неприпустимо.

Отримання рішення Комісії центрального рівня про залишення скарги без задоволення та рішення комісії регіонального рівня без змін змушує платників податків на додану вартість оскаржувати рішення у судовому порядку.

Аналіз судової практики свідчить про те, що більшість рішень з оскарження рішень про відмову в реєстрації ПН/РК в ЄРПН приймається на користь платників податків. Однак процедура судового оскарження довготривала та створює для платників податків на додану вартість додаткове навантаження у вигляді сплати судових зборів, витрат на правничу допомогу.

Підсумовуючи зазначене, необхідно зауважити, що питання забезпечення ефективної процедури адміністративного оскарження рішень про відмову в реєстрації ПН/РК в ЄРПН в Комісії центрального рівня є особливо актуальним. Запровадження якісно нового рівня адміністративного оскарження рішень про відмову в реєстрації ПН/РК в ЄРПН сприятиме врегулюванню податкових спорів та знизить навантаження на судову систему України.

Література:

1. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI (із змінами та доповненнями). Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення 30.04.2024).
2. Про затвердження порядку з питань зупинення реєстрації податкової накладної/розрахунку коригування в Єдиному реєстрі податкових накладних: постанова Кабінету Міністрів України від 11.12.2019 р. № 1165 (із змінами). Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1165-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення 30.04.2024).
3. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 10.04.2020 р. у справі № 819/330/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88706639> (дата звернення 30.04.2024).
4. Про затвердження Порядку прийняття рішень про реєстрацію/відмову в реєстрації податкових накладних/розрахунків коригування в Єдиному реєстрі податкових накладних: наказ Міністерства фінансів України від 12.12.2019р. № 520 (із змінами). Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1245-19#n16> (дата звернення 30.04.2024).
5. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 р. № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text> (дата звернення 30.04.2024).

Maltseva A., Lata N. Administrative appeal of decisions on refusal registration of a tax invoice/ calculation of adjustment in the unified register of tax invoices

Summary. As a result of the start of a full-scale war on the territory of Ukraine and since the introduction of martial law, a significant number of value-added taxpayers were forced to change their business conditions. Some of the VAT payers still do not have the opportunity to resume their business activities. Taxpayers continue to bear significant financial losses due to a decrease in the volume of services (execution of works) and sales.

At the same time, as a result of the suspension of the registration of tax invoice/ adjustment calculations in the Unified register of tax invoices, taxpayers of the value-added tax are credited with direct losses in the form of economic fines, freeze operating costs, and block the receipt of payments from buyers (customers).

Counterparties of value-added taxpayers are unable to include the paid amounts of value-added tax in the tax credit, which in the future carries the risks of termination of contracts, termination of activity of the payer of value-added tax, and dismissal of employees.

Stopping the activities of value-added taxpayers will lead to a decline in the filling of state and local budgets, which is especially unacceptable in today's conditions of an ongoing war.

Receiving the decision of the Central Level Commission to leave the complaint unsatisfied and the decision of the Regional Level Commission unchanged forces value-added taxpayers to challenge the decision in court.

The analysis of court practice shows that the majority of decisions on appeals against decisions on the refusal to register tax invoice/adjustment calculations in the Unified Register of Tax Invoices are made in favor of taxpayers. However, the court appeal procedure is long-term and creates an additional burden for value-added taxpayers in the form of court fees and legal aid costs.

Summarizing the above, it should be noted that the issue of ensuring an effective procedure for administrative appeal of decisions on refusal to register tax invoice/ adjustment calculations in the Unified Register of Tax Invoices in the Central Level Commission is particularly relevant. The introduction of a qualitatively new level of administrative appeal of decisions on refusal to register tax invoice/ adjustment calculations in the Unified Register of Tax Invoices will contribute to the settlement of tax disputes and reduce the burden on the judicial system of Ukraine.

Key words: taxpayer; tax invoice; adjustment calculation; registration of a tax invoice; suspension of registration of a tax invoice; complaint; administrative procedure for appealing decisions of the tax authority; VAT; criteria for assessing the degree of risks.

Пархоменко П. І.,*кандидат юридичних наук,
суддя**Бахмацького районного суду Чернігівської області;
доцент кафедри кримінального права та правосуддя
Національного університету «Чернігівська політехніка»*

ПРОКУРОР В СИСТЕМІ ПРАВОСУДДЯ ДРУЖНЬОГО ДО ДИТИНИ

Анотація. Стаття присвячена узагальненню та аналізу наукових розробок, міжнародних стандартів, діючого законодавства і практики його застосування, на підставі якого можна виділити важливість ролі прокурора в системі правосуддя дружнього до дитини, позитивні та негативні аспекти відповідної компетенції по захисту прав дитини, на підставі чого запропоновано шляхи по вдосконаленню функціонуванню описуваного суб'єкта правосуддя дружнього до дитини.

Зроблено висновки, що в сучасних умовах прокурор займає важливе місце в системі правосуддя дружнього до дитини і його функції не обмежуються лише судовим розглядом.

Діяльність прокурора, як суб'єкта правосуддя дружнього до дитини охоплює, як сферу кримінального судочинства, так і інші сфери, не пов'язані із притягненням дітей до кримінальної відповідальності. При цьому досвід інших країн не виключає можливостей прокурора діяти поза кримінальними провадженнями.

В цілому політика Офісу Генерального прокурора спрямована на імплементації міжнародних стандартів у сфері правосуддя дружнього до дитини і свідчить про втілення в практичну діяльність багатьох його елементів, особливо в сфері кримінального судочинства, по відношенню до дітей, які потрапили не тільки у конфлікт із законом, але і перебувають у контакт із законом.

Поряд з цим залишаються не вирішеними питання щодо статусу прокурора при захисті прав дитини не в кримінальних провадженнях і можливостей його дій в інтересах дитини, що викликано, як недоліками законодавчого регулювання, так і відповідними підходами на практиці, що потребує подальшого обговорення та наукового аналізу.

Ключові слова: права дитини, правосуддя дружнє до дитини, якнайкращі інтереси дитини, прокурор; спеціалізація фахівців.

Постановка проблеми. Реалізація елементів правосуддя дружнього до дитини вимагає залучення фахівців із різних сфер, які б мали відповідну спеціалізацію по роботі із дітьми, кожен із яких, маючи свої функції та компетенцію, в основу діяльності поставить дитиноцентризований підхід і створить дружні для дитини умови, яка потрапляє у сферу дії правосуддя, незалежно від її статусу.

Органи прокуратури в різні історичні періоди більшою чи меншою мірою відігравали важливу роль у забезпеченні додержання прав і свобод малолітніх та неповнолітніх [1, с. 38] і з нашої точки зору займають особливе місце в системі правосуддя дружнього до дитини, охоплюючи різні сфери його реалізації.

Наприклад Офіс прокурора Міжнародного кримінального суду опублікував нову політику щодо дітей, яка являє собою важливий крок до реалізації постійного зобов'язання застосовувати підхід до розслідувань і судових переслідувань з урахуванням інтересів дітей, формулюючи, як можливо активно та чітко враховувати їхній досвід у всіх справах. Вона включає останні дослідження розвитку, пам'яті та здатності дітей брати участь у судових процесах, а також появу нових технологій для підтримки їх безпечної участі [2].

Ольшанецький І.В. досліджуючи тему спеціалізованих органів у справах неповнолітніх і говорячи про органи прокуратури, зазначив, що вони являючись учасниками цієї системи, будучи наділеними відповідними конституційними повноваженнями та забезпечуючи захист прав, свобод та інтересів неповнолітніх, залишаються невід'ємним елементом ювенальної юстиції [3, с. 48].

Сухонос В.В. зробив висновки про те, що під об'єктом діяльності прокурора щодо захисту прав і свобод неповнолітніх поза межами кримінального провадження слід розуміти конкретизовану легітимну соціальну, економічну, культурну або іншу можливість та суб'єктивну потребу чи інтерес, які зумовлені особливостями фізичного, психологічного й розумового розвитку неповнолітньої дитини, що визначаються та здійснюються у певний проміжок життя до досягнення повноліття (18 років), виходять із принципів природного права загальнолюдських цінностей, визнаних у національному законодавстві і міжнародному праві, гарантується Конституцією України, міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України, а також іншими нормативними актами, котрі зазнали порушення внаслідок протиправного діяння та можуть бути відновлені в наслідок втручання прокурора [4, с. 108].

У сфері кримінальної юстиції звернуто увагу на те, що визначну роль має прокурор, якого наділено процесуальними повноваженнями, необхідними для забезпечення прийняття законних процесуальних рішень і виконання процесуальних дій щодо неповнолітніх [5, с. 229].

В одному із наших досліджень ми звертали увагу, що діяльність прокуратури наразі потребує ефективності, справедливості, максимально можливої відкритості, активності на засадах забезпечення прав людини і громадянина з метою відновлення довіри суспільства до цього потужного правоохоронного органу, без взаємодії з яким процесуально-слідча діяльність та направлення матеріалів досудового розслідування неможливо до суду. Нами наголошувалось, що найбільш резонансними, окрім безпосередньо військових, є правопорушення щодо дітей на окупованих територіях, тому все більшої актуальності набу-

ває питання юридичної відповідальності за сексуальне та інше насильство над дітьми у воєнний час [6, с. 207].

Отже ми можемо побачити, що участі прокурора в питаннях захисту прав дитини надається важливе значення, вона, з врахуванням повноважень прокурора, може бути реалізована шляхом залучення в різні сфери судочинства за участі дитини, незалежно від її статусу в системі правосуддя.

Стан дослідження. Сфері, яка визначала роль прокурора в системі захисту прав дитини була присвячена увага багатьох дослідників, зокрема це прослідковується з робіт Грабовської О.О., Кісліціної І.О., Панчишиної О.О., Попова Г.В., Оуденко В.В., Остапеч В.О., Хмелевської Н.В. та інших.

Проте, відповідні дослідження не охоплювали питання функцій прокурора в загальній системі правосуддя дружнього до дитини з визначенням його важливої ролі по захисту прав дитини, як суб'єкта, який комплексно захищає права дитини, незалежно від видів судочинства та статусу дитини, яка потрапила в сферу його дії.

Метою статті є узагальнення та аналіз наукових розробок, міжнародних стандартів, діючого законодавства і практики його застосування, на підставі якого можна виділити важливість ролі прокурора в системі правосуддя дружнього до дитини, позитивні та негативні аспекти відповідної компетенції по захисту прав дитини, на підставі чого запропонувати шляхи по вдосконаленню функціонуванню описуваного суб'єкта правосуддя дружнього до дитини.

Виклад основного матеріалу. Описуючи розширення ролі прокурора в ювенальній юстиції Джемес С. наголошує на важливих речах, зокрема на тому, що прокурор більше не служить просто сторожем системи судів у справах неповнолітніх, визначаючи, яких неповнолітніх слід звинуватити у злочинах, кого слід усунути від кримінального переслідування та чи будуть докладені зусилля для передачі до кримінального суду для дорослих. Хоча ці основні функції залишаються для всіх прокурорів, щоб впоратися з різким зростанням злочинності серед неповнолітніх за останнє десятиліття передбачуваних прогнозів на майбутнє, сьогоднішній прокурор у справах неповнолітніх повинен зробити набагато більше. Він або вона повинна бути захисником справедливості, жертв і суспільних цінностей, а також як переговорник і радник. Що ще важливіше, сьогоднішній ювенальний прокурор повинен вийти за межі будівлі суду і стати лідером громади та вчителем, працюючи з громадськими, соціальними та церковними групами, а також зі школами для запобігання злочинності серед неповнолітніх перш ніж це станеться [7].

В дослідженні щодо питання історичних та практичних аспектів діяльності ювенальної прокуратури звернуто увагу на те, що визначення поняття ювенального прокурора в законодавстві відсутнє, проте сам термін згадується в Наказі Генпрокурора «Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству». Відповідного до цього наказу можна умовно визначити, хто такий ювенальний прокурор. Ювенальний прокурор – це прокурор, діяльність якого спрямована на виконання функцій прокуратури у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, задля захисту інтересів дітей та протидії насильству [8, с. 45-46].

Ми з своєї точки зору, не оспоруємо і навпаки підвищуючи роль прокурора в системі правосуддя дружнього до дитини, його діяльність не обмежували б лише сферою кримінальної

юстиції, наголосивши на місці прокурора у сфері захисту прав дитини і не в «кримінальній сфері».

Широкий підхід до розуміння захисту прокурором прав і свобод дітей запропонував Попов Г.В., визначивши його, як комплексну діяльність органів прокуратури в межах їхньої компетенції з використанням наданих законом засобів, що починається з настанням юридичного факту (невиконання приписів законодавства, порушення вимог закону тощо) та здійснюється з метою забезпечення правопорядку й лише за умови недопущення підміни органів відомчого управління та контролю і невтручання у господарську діяльність, якщо вона не суперечить чинному законодавству [9, с. 27].

Правовий статус прокурора у сфері кримінального судочинства з нашої точки зору має ряд позитивних рис, які дозволяють забезпечити принцип найкращих інтересів, особливості якого в кримінальному провадженні застосовується щодо дітей, злочинців (наприклад, підозрюваних, обвинувачених або визнаних винними в порушенні) або причетних до справи (як жертви або свідків), а також дітей, охоплених ситуацією, коли їхні батьки вступають у конфлікт із законом. Комітет ООН з прав дитини підкреслює, що найкраще забезпечення інтересів дитини означає, наприклад, що традиційні цілі кримінального правосуддя, такі як припинення/покарання, повинні поступатися місцем реабілітації та виправних цілей правосуддя щодо дітей-правопорушників [10].

Так само і Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини містять положення про те, що у державах-членах прокурори, якщо це входить до їх компетенції, повинні забезпечити застосування в процесі розслідування підходів, дружніх до дітей [11, с. 26].

Політика Офісу Генерального прокурора сприяє реалізації принципу якнайкращих інтересів дитини, що можна прослідкувати із наказу «Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству» від 04 листопада 2020 року № 509 [12], виходячи із змісту якого діяльність ювенальних прокурорів охоплює ситуації не тільки, коли дитина потрапляє в конфлікт із законом, а і перебуває в контакт із законом (в якості потерпілої, свідка), що є дуже важливим кроком при визначенні спеціалізації прокурорів та сфер захисту прав дитини.

Важливі кроки в реалізації правосуддя дружнього до дитини та міжнародних стандартів в цій сфері, які б визначали особливу роль прокуратури, було зроблено шляхом апробації пілотних проектів, які почали переростати із етапу «спроб та пошуку можливих дій» на етап «повсякденної практики».

З 2019 року почав реалізуватись пілотний проект «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення», який ґрунтується на відновних підходах у кримінальних провадженнях про кримінальні проступки та нетяжкі злочини, вчинені неповнолітніми, і включає в себе скоординовану організацію ефективної комунікації між такими неповнолітніми і потерпілими від вчинених ними кримінальних правопорушень з метою забезпечення відшкодування заподіяної шкоди, максимально раннього виведення неповнолітніх правопорушників із кримінального процесу з обов'язковим ужиттям узгоджених заходів для їх ресоціалізації та запобігання повторним кримінальним правопорушенням [13].

В 2023 році стартував пілотний проект щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх,

неповнолітніх осіб через регіональні / міжрегіональні центри з надання безоплатної правничої допомоги, який спрямований на забезпечення найкращих інтересів дитини у кримінальних провадженнях та надання допомоги слідчому, дізнавачу, прокурору, слідчому судді, суду щодо визначення кандидатур психологів для залучення до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб і не змінює порядок їх залучення та інші засади кримінального провадження, визначені Кримінальним процесуальним кодексом України [14].

І досить серйозним та дієвим є запровадження пілотного проекту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність, метою якого є забезпечення при здійсненні досудового розслідування, судового розгляду у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх, а також при виконанні покарань щодо неповнолітніх ефективної реалізації існуючих обов'язкових універсальних та європейських стандартів захисту та забезпечення прав дітей, виконання вимог міжнародного законодавства [15].

В подальшому Офісом Генерального прокурора у співпраці з проектом Ради Європи «Захист прав дітей під час війни і в післявоєнний період в Україні» було проведено тренінги під назвою «Моделі ефективної міжвідомчої взаємодії у кримінальних провадженнях за участі дітей», метою яких є напрацювання дитиноцентрованих підходів та ефективних алгоритмів міжвідомчої взаємодії в процесі реалізації пілотного проекту імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини [16].

Наведені підходи Офісу Генерального прокурора свідчать про втілення на практиці елементів правосуддя дружнього до дитини, підкреслюють місце і роль в ній прокурора.

Іншою є ситуація в ролі прокурора поза межами кримінального судочинства.

Якщо говорити про міжнародний досвід та міжнародні стандарти, то слід наголосити, що прокурорські служби більшості держав-учасниць Ради Європи мають, принаймні, певні завдання та функції за межами сфери кримінального права. Сфери компетенції відрізняються та включають, серед іншого, і сімейне, право, а також захист прав вразливих груп населення, таких як неповнолітні. У деяких Державах-учасницях завдання та навантаження прокурорів у цій сфері можуть навіть переважати над роллю прокурорів у системі кримінального судочинства. Не існує загальних міжнародних правових норм та правил стосовно завдань, функцій та організації прокурорської служби за межами сфери кримінального права [17].

Так, у всіх європейських країнах прерогативою прокуратури є кримінальне правосуддя, однак у багатьох країнах компетенція прокурорів поширюється на цивільне та адміністративне право [18].

Ярош І.С. досліджуючи проблематику щодо участі прокурора в цивільному процесі звернула увагу на те, що законодавство України в питанні участі прокурора в цивільному процесі потребує узгодження з положеннями Конституції України. Норми Закону України «Про прокуратуру», Сімейного кодексу України передбачають повноваження прокуратури у сфері представництва та захисту інтересів громадян, що прямо суперечить функціям прокуратури, зазначеним у Конституції України [19, с. 92].

В цьому аспекті Павліченко І.М. робить узагальнення про те, що зазначені вище положення Сімейного кодексу України

щодо повноважень прокурора звертатися до суду з певними позовами про захист сімейних прав та інтересів дитини не відповідають Конституції України і є такими, що фактично втратили чинність, оскільки зміни до Конституції України були внесені Законом України від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» пізніше у часі, ніж було прийнято Сімейний кодекс України [20, с. 314].

В такому випадку існує позиція, що найдоцільніше передати прокурорську функцію захисту прав та інтересів дитини в цивільних, адміністративних та господарських судах Уповноваженому Президента України з прав дитини [19, с. 91].

Так само і Венеціанська комісія роблячи висновок до проекту Закону України «Про прокуратуру» звертала увагу, що завдання захисту інтересів особи перед державою більш доцільно доручити інститутам на кшталт Уповноваженого з прав людини [21, с. 8].

Звернемо увагу на те, що практика звернення до суду Уповноваженого Президента України з прав дитини не є поширеною, як і участь даного суб'єкта в судових розглядах в інтересах дітей, що свідчить про неефективність відповідного підходу на даний час.

Отже ми можемо побачити, що існує переважна позиція про те, що функції прокурора, які випливають із положень Сімейного кодексу України, в тому числі, що можуть стосуватись захисту прав дитини, не узгоджуються з нормами Конституції України, що з нашої точки зору обмежує роль прокурора в системі правосуддя дружнього до дитини, в некримінальній сфері.

Підтвердженням цього є і практика не участі прокурорів в судових процесах, зокрема в питаннях усиновлення, позбавлення батьківських прав та відібрання дітей, що викликано саме законодавчими перешкодами.

Поряд з цим обмеженість участі прокурора в судових розглядах можна побачити із постанови Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 19 березня 2024 року по справі № 340/11/23 (адміністративне провадження № К/990/25554/23) [22]. В даній справі було зроблено висновки про те, що обраний прокурором спосіб звернення до суду з посиланням на перший виключний випадок (якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження) не спрямований на захист інтересів держави у сфері охорони дитинства у сфері соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а направлений на захист охоронюваного законом інтересу конкретно визначених осіб, у спосіб фактично надання правничої допомоги таким особам, що не узгоджується із Конституцією України та європейськими стандартами в частині повноважень, якими наділений прокурор щодо представництва прокурором інтересів держави в суді та свідчить про намагання прокурора повернутись до так званого «загального нагляду» (нагляду за додержанням прав і свобод людини і громадянина; нагляд за додержанням законів із цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами).

З врахуванням особливостей захисту прав дитини та місця прокурора в системі правосуддя дружнього до дитини, ми висловимо згоду з окремою думкою судді Верховного Суду

Кравчука В.М., який досить просто і зрозуміло описав проблему представництва дітей прокурором, вказавши, що ухвалена Судовою палатою постанова не сприяє захисту прав дітей-сиріт. Було наведено такі аргументи: ситуація, за якої діти-сироти не отримують те, на що мають право, не узгоджується з інтересами держави. Інтерес держави у цій сфері, навпаки, полягає у тому, щоб вимоги законодавства щодо соціального захисту дітей-сиріт виконувалися належно: вчасно та в повному обсязі. Гадаю, немає потреби розлого доводити особливий, вразливий статус дітей-сиріт. Захист цих дітей – це інтерес держави № 1, який має захищатися пріоритетно та ефективно. З практики, більшість дітей, позбавлених батьківського піклування, ніколи не звернуться до адвоката за правовою допомогою чи Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, як пропонується у постанові, за захистом права на грошову допомогу. З високою вірогідністю, вони ніколи не отримають належних їм коштів. Звісно, рішення не може ґрунтуватися на припущеннях, однак не може ігнорувати реальність життя. В такій ситуації лише участь прокурора, який звертається до суду на захист інтересів держави, здатна змінити ситуацію [23].

З нашої точки зору дуже важливими є тези про те, що інші механізми не є ефективними на практиці і лише участь прокурора здатна змінити ситуацію.

Слушно є думка Тимошевської І.П. про те, що участь прокурора в цивільному процесі в певних випадках, як-от захист інтересів держави, незахищених категорій громадян, або в тих випадках, коли відповідним правопорушенням зачіпаються інтереси значної кількості громадян, є виправданою за умови дотримання принципу рівності, змагальності сторін, пропорційності які, своєю чергою, забезпечуються детальною, чіткою регламентацією поведінки прокурора, а саме встановленням вичерпного переліку підстав та розширеного переліку умов участі, що забезпечувало б виконання вимоги щодо виключності повноважень, субсидіарності ролі прокурора, закріплення за прокурором рівних прав та однакових з іншою стороною обов'язків, що відповідають процесуальному статусу з метою недопущення встановлення привілейованого статусу прокурора у цивільному процесі [24, с. 7–8].

В свою чергу ми хотіли б наголосити на тому, що захист прав дитини і забезпечення ефективного представництва її прав є позитивним обов'язком держави і виходить за межі індивідуального представництва, що узгоджується із статтями 51–52 Конституції України.

Висновки. Таким чином ми можемо побачити, що в сучасних умовах прокурор займає важливе місце в системі правосуддя дружнього до дитини і його функції не обмежуються лише судовим розглядом.

Діяльність прокурора, як суб'єкта правосуддя дружнього до дитини охоплює, як сферу кримінального судочинства, так і інші сфери, не пов'язані із притягненням дітей до кримінальної відповідальності. При цьому досвід інших країн не виключає можливостей прокурора діяти поза кримінальними провадженнями.

В цілому політика Офісу Генерального прокурора спрямована на імплементації міжнародних стандартів у сфері правосуддя дружнього до дитини і свідчить про втілення в практичну діяльність багатьох його елементів, особливо в сфері кримінального судочинства, по відношенню до дітей, які потрапили не тільки у конфлікт із законом, але і перебувають у контакті із законом.

Поряд з цим залишаються не вирішеними питання щодо статусу прокурора при захисті прав дитини не в кримінальних провадженнях і можливостей його дій в інтересах дитини, що викликано, як недоліками законодавчого регулювання, так і відповідними підходами на практиці, що потребує подальшого обговорення та наукового аналізу.

Література:

1. Попов Г.В. Захист прокурором прав і свобод дітей: ретроспективний аспект. *Право і суспільство*. № 3, частина 3, 2015. С. 37–43.
2. ICC Офіс прокурора: Політика щодо дітей. Office of the Prosecutor of the International Criminal Court publishes new Policy on Children: Statement by ICC Prosecutor Karim A.A. Khan KC. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/office-prosecutor-international-criminal-court-publishes-new-policy-children-statement-icc> (дата звернення 01.04.2024).
3. Ольшанецький І. В. Ювенальна юстиція: проблеми законодавчого врегулювання її органів в Україні (ювенальний суддя, прокурор, слідчий, адвокат). *Правова держава*. 2020. С. 45–56.
4. Сухонос В.В. Захист прокурором прав неповнолітніх поза межами кримінального судочинства: проблематика об'єкта та предмета. *Правові горизонти*. Випуск 8 (21). Суми. 2018. С. 101–110.
5. Мерімеріна І. Реалізація повноважень прокурора під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження щодо неповнолітніх осіб. *Підприємництво, господарство і право*. № 5. 2021. С. 228–234.
6. Elena Gulak; Pozniakov Spartak; Iulia Iarmolenko; Pavlo Parkhomenko; Lidia Sukmanovska (2024). Regulatory and legal support for the reform of the prosecutor's – office in Ukraine (Regulatory and legal support for the reform of the prosecutor's office in Ukraine). Vol. 14 No. 1 (2024): Interacción y Perspectiva Revista de Trabajo Social. (WoS / Q 3). P. 205–213. URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/interaccion/article/view/41392> (дата звернення 01.04.2024).
7. The Expanding Role of the Prosecutor in Juvenile Justice By: James C. Backstrom, Dakota County Attorney. URL: https://www.courts.ca.gov/documents/BTB_23_5P_7.pdf?fbclid=IwAR2A_Ln7EWdxjrFUpLqgDrZiu2H91gX7cSIHUHLmuEGtL6_Y16mH1IoMbbQ_aem_ASCESpwaF0EZmqzh38IyHzyHQgViXN5CyLjnYwRw0IhXjXxLeAV7CJ--uxd8CLJjFfLeQcwptEdc5KZ4e6VvMwKU (дата звернення 01.04.2024).
8. Татарінов В., Татарінова А., Кривець О., Сябенко В. та Татарінова А. (2023). Ювенальна прокуратура: історичні та практичні аспекти діяльності. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. Юридичні науки, (2(65)). С. 41–47. <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2023.2.6>
9. Попов Г.В. Прокуратура України у державному механізмі захисту прав і свобод дітей: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10 / Національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. Київ, 2016. 38 с.
10. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини і пояснювальна записка: прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 лист. 2010 р. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188> (дата звернення 01.04.2024).
11. Зауваження загального порядку Комітету ООН з прав дитини № 14 (2013) «Щодо права дитини на приділення першочергової уваги найкращому забезпеченню її інтересів (пункт 1 статті 3)». URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=ru&TreatyID=5&DocTypeID=11 (дата звернення 01.04.2024).
12. Наказ Генерального прокурора «Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству» від 04 листопада 2020 року № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0509905-20#Text> (дата звернення 01.04.2024).

13. Наказ Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України «Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» 21 січня 2019 року № 172/5/10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0087-19#Text> (дата звернення 01.04.2024).
14. Наказ Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора «Про запровадження та реалізацію пілотного проекту щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні / міжрегіональні центри з надання безоплатної правничої допомоги» від 07 лютого 2023 року № 493/5/67/32. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0247-23#Text> (дата звернення 01.04.2024).
15. Наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України «Про запровадження та реалізацію пілотного проекту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність» від 01 червня 2023 року № 150/445/2077/5/187. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text> (дата звернення 01.04.2024).
16. 25 фахівців посилили свій потенціал під час 5-го тренінгу «Моделі ефективної міжвідомчої взаємодії у кримінальних провадженнях за участі дітей». URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/25-professionals-improved-capacities-during-the-5th-training-on-models-of-effective-interagency-cooperation-in-criminal-proceedings-involving-children-?fbclid=IwAR01qUhlhVidfXemDiMhqun2Wi0_hteoZPYWC9vbFHTZ4vKg12CZcyuTU_aem_ASDnXm_1KIAwZQsNG5TTvmcryCzUg-tciH9IeAVcKmTHtmsc86SKYHxmOfkyDr8IdGIPTyLIN4y0yyq8V-ShBLb (дата звернення 01.04.2024).
17. Висновок № 3 (2008) Консультативної ради європейських прокурорів про «Роль прокуратури за межами сфери кримінального права» прийнятий ССРЕ на 3-му пленарному засіданні (Страсбург, 15 – 17 жовтня 2008 р.). URL: https://old.gp.gov.ua/ua/cmo.html?_m=publications&_t=rec&id=101556&fbclid=IwAR1GI_cMmWTUT4ITiTlw3UYHVMuyf1x9GX_D4W2FQTBuYwNbwdV2QCLUszE_aem_ASCnwrOKlwn5tyj66O96bSCc934MUEChBt5YH8gASw-8_aFGt_xZuq6Zh_3cgBxYI-1Qo1qj0lJvo1tJVj0HBoP1 (дата звернення 01.04.2024).
18. European judicial systems. Efficiency and quality of justice/ CEPEJ STUDIES No. 23. URL: <http://bit.ly/2hSLRrz> (дата звернення 01.04.2024).
19. Ярош І.С. Колізії щодо участі прокурора в цивільному процесі. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. 2021. Том 7. С. 87–95. DOI: 10.18523/2617-2607.2021.7.87-95
20. Павліченко І.М. Участь прокурора в захисті прав та інтересів дитини. Проблеми цивільного права та процесу. Харків, 2019. С. 312–315. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/24_05_2019/pdf/88.pdf (дата звернення 01.04.2024).
21. Висновок щодо проекту Закону України «Про прокуратуру». Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія). Ухвалений Венеціанською комісією на її 96му Пленарному засіданні (Венеція, 11–12 жовтня 2013). 35 с. URL: <https://rm.coe.int/1680097f7d> (дата звернення 01.04.2024).
22. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 19 березня 2024 року по справі № 340/11/23 (адміністративне провадження № К/990/25554/23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117799323> (дата звернення 01.04.2024).
23. Окрема думка судді Кравчука В.М. по справі № 340/11/23 (адміністративне провадження № К/990/25554/23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117974624> (дата звернення 01.04.2024).
24. Тимошевська І.П. «Правовий статус прокурора в цивільному процесі в умовах сучасного законодавства». *Теорія і практика правознавства* 2(16) (2019). С. 1–12. <https://doi.org/10.21564/2225-6555.2019.16.186036>

Parkhomenko P. Prosecutor in the child-friendly justice system

Summary. The article is devoted to the generalization and analysis of scientific developments, international standards, current legislation and the practice of its application, on the basis of which it is possible to highlight the importance of the role of the prosecutor in the child-friendly justice system, the positive and negative aspects of the relevant competence to protect the rights of the child, on the basis of which the ways of improving the functioning of the described subject of child-friendly justice.

Conclusions were made that in modern conditions the prosecutor occupies an important place in the child-friendly justice system and his functions are not limited to court proceedings.

The activity of the prosecutor as a subject of child-friendly justice covers both the sphere of criminal justice and other spheres not related to bringing children to criminal responsibility. At the same time, the experience of other countries does not exclude the prosecutor's ability to act outside of criminal proceedings.

In general, the policy of the Office of the Prosecutor General is aimed at the implementation of international standards in the field of child-friendly justice and shows the implementation of many of its elements in practical activity, especially in the field of criminal justice, in relation to children who have come into conflict not only with the law, but also are in contact with the law.

Along with this, the issues regarding the status of the prosecutor in protecting the rights of the child in non-criminal proceedings and the possibilities of his actions in the interests of the child remain unresolved, which is caused by both the shortcomings of the legislative regulation and the corresponding approaches in practice, which requires further discussion and scientific analysis.

Key words: child rights, child-friendly justice, best interests of the child, prosecutor; specialization of specialists.

Сокурєнко О. А.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри галузевого права та правоохоронної діяльності**Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка*

АДМІНІСТРАТИВНА ЮРИСДИКЦІЯ ПРИ ВИРІШЕННІ СПОРІВ У СФЕРІ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Анотація. У статті досліджено адміністративну юрисдикцію при вирішенні спорів у сфері пенсійного забезпечення. Проаналізовано наукові позиції вчених щодо змісту адміністративної юрисдикції. Зазначено, що адміністративну юрисдикцію слід розуміти як діяльність уповноважених органів щодо розгляду та вирішення адміністративних справ у різних публічно-правових спорах, шляхом реалізації функцій правової держави з метою здійснення справедливого адміністративного судочинства, захисту та відновлення прав, свобод та законних інтересів осіб, суспільства та держави в цілому.

Розкрито сутність публічно-правового спору, як спір, у якому: хоча б одна сторона здійснює публічно-владні управлінські функції, в тому числі на виконання делегованих повноважень, і спір виник у зв'язку із виконанням або невиконанням такою стороною відповідних функцій.

Доведено, що Пенсійний фонд України відповідно до своїх завдань та функцій є суб'єктом владних повноважень у сфері нарахування та виплат пенсій, а спори, що виникають між учасниками цих відносин, є публічно-правовими, тому їх вирішення належить до юрисдикції адміністративних судів.

Зазначено, що адміністративна юрисдикція включає в себе розгляд справ у спеціалізованих адміністративних органах або судах, які відповідають за регулювання пенсійної справи. Ці органи приймають рішення з питань призначення, виплати та перерахунку пенсій, а також вирішують питання щодо надання пенсійних пільг та підтримки.

Ключові слова: адміністративна юрисдикція, пенсійне забезпечення, спори, пенсія, страхування, публічно-правовий спір, публічно-владні управлінські функції, адміністративні справи.

Постановка проблеми. В умовах розбудови України як соціально-правової держави актуальності набувають питання захисту соціальних прав людини і громадянина, особливо у сфері пенсійного забезпечення. Пенсійне забезпечення безпосередньо стосується певної сукупності соціальних прав, спрямованих на створення необхідних умов для матеріального забезпечення особи після втрати працездатності або в інших випадках, передбачених законом. Право на працю має безпосередній зв'язок з пенсійним забезпеченням. Адже, право пенсійне забезпечення, розмір суми пенсії вираховується з урахуванням попередньої трудової діяльності. В практичній площині, виникає низка спорів щодо захисту прав особи в пенсійних правовідносинах. І тут ключова роль належить адміністративній юрисдикції при вирішенні питань щодо порушень у сфері пенсійного забезпечення.

Стан дослідження. Проблематикою адміністративної юрисдикції при вирішенні питань щодо порушень у сфері пен-

сійного забезпечення займалися такі науковці: В. М. Андріїв, Н. Б. Болотіна, С. Я. Вавженчук, В. С. Венедіктов, С. В. Вишновецька, Т. З. Герасимів, М. І. Іншин, В. Л. Костюк, С. С. Лукаш, А. Р. Мацюк, П. Д. Пилипенко, С. М. Прилипка, О. І. Процевський, С. М. Синчук, Б. І. Сташків, О. В. Тищенко, Н. М. Хуторян, Г. І. Чанишева, М. М. Шумило, Л. П. Шумна, О. М. Ярошенко та ін

Метою статті є аналіз питань пов'язаних з адміністративною юрисдикцією при вирішенні питань щодо порушень у сфері пенсійного забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, під «юрисдикцією» в правовій літературі розуміють компетентність відповідних органів, посадових осіб розглядати юридично значущі справи і приймати щодо їх вирішення юридично обов'язкові рішення [1, с. 214].

Досліджуючи дане питання Н. Лелеченко у своїй науковій праці проаналізував термін «юрисдикція». Акцентував увагу на тому, що його тлумачення розкрито у юридичному енциклопедичному словнику, а саме під юрисдикцією (від латинського «юрис» – право, «діко» – кажу) розуміють встановлену законом (чи іншим нормативним актом) сукупність правових повноважень відповідних державних органів вирішувати правові спори, в тому числі вирішувати справи про правопорушення, тобто оцінювати дії особи чи іншого об'єкта права з точки зору їх правомірності, застосовувати юридичні санкції до правопорушників. Також, він зазначив, що нерідко юрисдикцію ототожнюють із правосуддям, судовим провадженням, із підвідомчістю чи підсудністю [5, с. 320].

Низка науковців, аналізуючи різні підходи щодо змісту адміністративної юрисдикції, пропонують їх розглядати відповідно до таких основних напрямів, а саме:

- адміністративна юрисдикція – це тільки розгляд і вирішення справ про адміністративні правопорушення, а також розгляд адміністративних публічних спорів у адміністративних судах [2, с. 146; 5].

- адміністративна юрисдикція, окрім означеного, включає в себе також групу заходів адміністративного припинення і забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення, а також іншу діяльність компетентних органів, пов'язану з притягненням особи до адміністративної відповідальності (наприклад, складання протоколу про адміністративне правопорушення) [3, с. 392; 5].

- що адміністративна юрисдикція розглядається як діяльність компетентних органів (службових осіб) по застосуванню заходів адміністративно-правового примусу. Тобто в зміст адміністративної юрисдикції, на відміну від другого підходу, включається також і діяльність по застосуванню заходів адмі-

ністративного попередження (контрольні перевірки, встановлення карантину, перевірка документів і т.п.) [3, с. 393; 5].

На думку Е. Демського, адміністративну юрисдикцію можна трактувати як встановлену чинним законодавством компетентність (сукупність повноважень) органів публічної адміністрації (посадових осіб) здійснювати свої функції у сфері публічного управління і розглядати будь-які адміністративні справи у відповідній, визначеній адміністративними актами, адміністративно-процесуальній формі, виносити по них рішення із застосуванням у необхідних випадках заходів адміністративного примусу [8, с. 138–139; 7]. В свою чергу, адміністративну юрисдикцію А. Апаров визначив як процесуальну діяльність компетентних органів влади (суб'єктів адміністративної юрисдикції), що здійснюється в установленому порядку (судовому або позасудовому), з метою розгляду і вирішення адміністративно-правового конфлікту, який може виступати у двох правових формах: адміністративно-правовий спір; адміністративне правопорушення [6, с. 76–80; 7].

В свою чергу О. Чернобай під адміністративною юрисдикцією розуміє діяльність щодо розгляду адміністративних публічних спорів і вирішення справ про адміністративні правопорушення, що здійснюється уповноваженими на те державними органами, а також діяльність по застосуванню до винних осіб заходів примусового характеру. Отже, адміністративна юрисдикційна діяльність є досить важливою для всієї системи державного управління, адже вона спрямована на забезпечення та належний захист основних прав та свобод людини і громадянина, захист суспільних відносин, що складаються у сфері державного управління, активізацію боротьби з найбільш чисельною різновидністю правопорушень, якими є адміністративні правопорушення [9, с. 82–88; 7].

Таким чином, адміністративну юрисдикцію слід розуміти як діяльність уповноважених органів щодо розгляду та вирішення адміністративних справ у різних публічно-правових спорах, шляхом реалізації функцій правової держави з метою здійснення справедливого адміністративного судочинства, захисту та відновлення прав, свобод та законних інтересів осіб, суспільства та держави в цілому.

У нашому науковому дослідженні постає питання щодо справ пов'язаних з пенсійним забезпеченням, а саме до якої юрисдикції їх можна віднести. Аналізуючи терміни «юрисдикція», «адміністративна юрисдикція» нами акцентується, що діяльність уповноважених органів спрямована на вирішення адміністративних справ у різних публічно-правових спорах.

Таким чином, публічно-правовий спір – це спір, у якому: хоча б одна сторона здійснює публічно-владні управлінські функції, в тому числі на виконання делегованих повноважень, і спір виник у зв'язку із виконанням або невиконанням такою стороною зазначених функцій; або хоча б одна сторона надає адміністративні послуги на підставі законодавства, яке уповноважує або зобов'язує надавати такі послуги виключно суб'єкта владних повноважень, і спір виник у зв'язку із наданням або ненаданням такою стороною зазначених послуг; або хоча б одна сторона є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму і спір виник у зв'язку із порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи (пункт 2 частини першої статті 4 КАС України) [10].

Характерним виявом публічно-правових суперечок є їхнє виникнення у сфері публічно-правових відносин, тобто взаємо-

дії, що регулюються нормами публічного права і виражаються у взаємних правах та обов'язках учасників цих відносин у різних сферах суспільної діяльності, зокрема тих, що пов'язані з виконанням публічної влади.

Необхідно, також наголосити, що публічно-правовим вважається також спір, який виник з позовних вимог, що ґрунтуються на нормах публічного права, де держава в особі відповідних органів виступає щодо громадянина не як рівноправна сторона у правовідносинах, а як носій суверенної влади, який може вказувати або забороняти особі певну поведінку, надавати дозвіл на передбачену законом діяльність тощо [10].

Закон України від 09 липня 2003 року № 1058-IV «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» визначає ключові аспекти діяльності Пенсійного фонду, який є центральним органом управління пенсійною системою країни. Цей закон відкриває нову еру в пенсійній системі України, надаючи правову базу для створення ефективного механізму забезпечення пенсійних виплат населенню [11].

Однією з ключових положень закону є частина перша статті 58, яка визначає Пенсійний фонд як головний орган, відповідальний за реалізацію загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Це означає, що Пенсійний фонд відповідає за збір внесків на пенсійне страхування, управління цими коштами та здійснення пенсійних виплат.

Одним із важливих завдань Пенсійного фонду є забезпечення стабільності пенсійної системи та вчасності виплат пенсійних винагород громадянам. Це досягається шляхом ретельного аналізу фінансових потреб системи, розвитку ефективних стратегій інвестування пенсійних фондів, а також постійного моніторингу та управління ризиками.

Крім того, Пенсійний фонд відіграє важливу роль у забезпеченні соціальної справедливості та захисті прав громадян. Він відповідає за визначення прав на пенсійні виплати, розрахунок їх розміру та забезпечення додержання законодавства у цій сфері.

У підсумку, частина перша статті 58 Закону України від 09 липня 2003 року № 1058-IV відображає ключову роль та функції Пенсійного фонду в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, які спрямовані на забезпечення стабільності, ефективності та соціальної справедливості у пенсійній системі України [11].

Відповідно до пункту 1 Положення про управління Пенсійного фонду України (далі – ПФУ) в районах, містах, районах у містах, а також про об'єднанні управління, затвердженого постановою правління ПФУ від 22 грудня 2014 року № 28-2 (далі – Положення), управління Пенсійного фонду України в районах, містах, районах у містах, а також об'єднанні управління (далі – управління Фонду) є територіальними органами ПФУ. Управління ПФУ підпорядковуються ПФУ та безпосередньо відповідним головним управлінням ПФУ в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі (далі – головні управління ПФУ), що разом з цими управліннями утворюють систему територіальних органів ПФУ [10].

Основними завданнями управління ПФУ є: реалізація державної політики з питань пенсійного забезпечення; ведення обліку осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню; виконання інших завдань, визначених законом (пункт 3 зазначеного Положення) [10].

Таким чином, аналізуючи Положення «Про Пенсійний фонд України», можемо констатувати, що відповідно до завдань покладених на цей орган, а саме: здійснення перерахунків, виплата пенсій та інших соціальних виплат, дозволяє віднести його до суб'єктів владних повноважень у сфері нарахування та виплат пенсій, а спори, що виникають між учасниками цих відносин, є публічно-правовими, тому їх вирішення належить до юрисдикції адміністративних судів.

Висновки. Таким чином, адміністративна юрисдикція відіграє важливу роль у вирішенні питань у сфері пенсійного забезпечення. Вона допомагає врегулювати спори та конфлікти, що виникають між пенсіонерами, державними органами та іншими зацікавленими сторонами.

Адміністративна юрисдикція включає в себе розгляд справ у спеціалізованих адміністративних органах або судах, які відповідають за регулювання пенсійної справи. Ці органи приймають рішення з питань призначення, виплати та перерахунку пенсій, а також вирішують питання щодо надання пенсійних пільг та підтримки.

Література:

1. Битяк Ю.П. Адміністративне право України: підруч. К.: Юрінком Інтер, 2005. 544 с.
2. Миколенко О.І. Адміністративний процес та адміністративна відповідальність в Україні : навч. посіб. Х. : ТОВ «Одіссей», 2010. 254 с.
3. Бердник В.С. Юрисдикційна діяльність адміністративних комісій за адміністративно-деліктним законодавством України. *Публічне право*. 2012. № 3(7). С. 391–395.
4. Лелеченко Н.В. Загальна характеристика адміністративної юрисдикції як специфічної форми діяльності органів публічної влади. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2011 № 6. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=294>
5. Броніцький І. Органи адміністративної юрисдикції . URL: <https://sites.znu.edu.ua/stud-sci-soc/Aspirant/STUDENT/tom-7---kopiya.pdf#page=76>
6. Апаров А. М. Поняття і особливості адміністративної юрисдикції. *Європейські перспективи*. 2013. № 10. С. 76–80
7. Вовк П.В. Поняття адміністративної юрисдикції в парадигмі правової держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 517–519. URL: http://lsei.org.ua/2_2020/137.pdf
8. Демський Е. Ф. Адміністративне процесуальне право України: навчальний посібник. К. : Юрінком Інтер, 2008. 496 с.
9. Чернобай О. І. Теоретичні узагальнення щодо розуміння сутності поняття «адміністративна юрисдикція». *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія : Право*. 2015. Вип. 1(2). С. 82–88.
10. Постанова від 29.01.2020 по справі № 127/3233/19 Велика Палата Верховного Суду. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87454069>
11. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09 липня 2003 року № 1058-IV. Дата оновлення 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text> (дата звернення 25.04.2024)

Sokurenko O. Administrative jurisdiction in resolving disputes in the field of pension provision

Summary. The article examines the administrative jurisdiction in resolving disputes in the field of pension provision. The author analyzes the scientific positions of scholars on the content of administrative jurisdiction. It is noted that administrative jurisdiction should be understood as the activities of authorized bodies for consideration and resolution of administrative cases in various public law disputes, by exercising the functions of the rule of law with a view to implementing fair administrative proceedings, protecting and restoring the rights, freedoms and legitimate interests of individuals, society and the State as a whole.

The author reveals the essence of a public law dispute as a dispute in which: at least one party performs public administrative functions, including the exercise of delegated powers, and the dispute arose in connection with the performance or non-performance of the relevant functions by such a party.

It is proved that the Pension Fund of Ukraine, in accordance with its tasks and functions, is a subject of authority in the field of calculation and payment of pensions, and disputes arising between the parties to these relations are public law, and therefore their resolution falls within the jurisdiction of administrative courts.

It is noted that administrative jurisdiction includes the consideration of cases in specialized administrative bodies or courts that are responsible for regulating pension matters. These bodies make decisions on the appointment, payment and recalculation of pensions, and also decide on the provision of pension benefits and support.

Key words: administrative jurisdiction, pension provision, disputes, pension, insurance, public law dispute, public administration functions, administrative affairs.

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

*Грабовська О. О.,**доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного процесу**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ПРО НАДАННЯ ОСОБІ ПСИХІАТРИЧНОЇ ДОПОМОГИ В ПРИМУСОВОМУ ПОРЯДКУ

Анотація. У статті предметно розкривається правова природа справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, які розглядаються та вирішуються судами в порядку цивільного судочинства.

Доведено, що компетенція суду щодо вирішення справ даної категорії зумовлена відсутністю згоди особи на психіатричну допомогу, тоді як основоположними правовими актами в даній сфері, зокрема, Резолюцією 46/119 Генеральної Асамблеї ООН «Принципи захисту психічно хворих осіб та покращення психіатричної допомоги» від 17 грудня 1991 року (пункт 11), Законом України «Про психіатричну допомогу» (стаття 11), передбачено необхідність в отриманні згоди особи на допомогу такого роду.

Встановлено мету вирішення судом справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку: вирішити питання про обґрунтованість надання певного виду психіатричної допомоги закладом з надання психіатричної допомоги особі, щодо якої судом вирішується питання про надання їй такого роду допомоги, а також убезпечення її самої та суспільства від можливих негативних наслідків, пов'язаних із психічним захворюванням.

Враховуючи види психіатричної допомоги, встановлені Розділом II Закону України «Про психіатричну допомогу», якою встановлено види психіатричної допомоги: 1) психіатричний огляд (стаття 11); 2) амбулаторна психіатрична допомога (стаття 12); 3) госпіталізація особи до закладу з надання психіатричної допомоги (стаття 13), а також предметну регламентацію заяв у справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку Главою 10 Розділу IV Цивільного процесуального кодексу України, запропоновано справи про надання особі психіатричної допомоги поділяти на підкатегорії (підвиди): 1) справи про надання судом дозволу на примусове проведення огляду особи лікарем-психіатром; 2) справи про надання судом дозволу на надання особі амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку; 3) справи про надання судом дозволу на госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку.

Зроблено висновок про доцільність виділення як окремих категорій, справ про надання судом дозволу на продовження амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку, та справ про надання судом дозволу на продовження госпіталізації особи в примусовому порядку, оскільки для продовження психіатричного лікування лікарем-психіатром подається окрема заява, відкривається відповідне провадження, здійснюється судочинство в порядку, передбаченому Главою 10 Розділу IV ЦПК України тощо.

Ключові слова: цивільне судочинство; цивільні справи; окреме провадження; психіатрична допомога; психіатрична допомога в примусовому порядку; категорія цивільних справ; підкатегорія (підвид) цивільних справ.

Постановка проблеми. Психічні захворювання статтею 53 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» віднесено до соціально небезпечних захворювань [1]. Відповідно, державою створено систему надання психіатричної допомоги, яка враховує не лише медичні аспекти, а й правові.

Сферу надання психіатричної допомоги загалом, а також вирішення питання про примусовий порядок її надання в судовому порядку, урегульовано досить великим масивом міжнародних та національних актів України. Аналіз їх положень свідчить про наявність певних розбіжностей у визначеннях основоположних понять, процедур тощо. Особливу увагу звернуто на процесуальний порядок розгляду та вирішення судами справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку Цивільним процесуальним кодексом України (далі – ЦПК України). Шляхом виділення специфічних ознак предметної діяльності суду, доводиться узагальненість назви даної категорії цивільних справ та обґрунтовується необхідність у їх розмежуванні та окремої цивільної процесуальної регламентації.

Стан дослідження. Питання про необхідність виділення підвидів справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку в цивільній процесуальній доктрині не підіймалося. Також відсутні наукові пропозиції щодо необхідності оптимізації регулювання кожного підвиду такого роду справ цивільним процесуальним законодавством України.

Мета статті зумовлена проблемами теоретичного та практичного характеру і полягає у розробці пропозицій щодо диференціації справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, і, відповідно, удосконалення процедури їх розгляду та вирішення судами.

Виклад основного матеріалу. Специфіка психічних розладів є такою, що подекуди особа не усвідомлює наявності такого розладу, а отже, заперечує проти огляду та лікування, проявляє апатію чи, навпаки, агресію тощо. У таких випадках закон передбачає, що для вжиття медичних заходів, спрямованих на надання примусової психіатричної допомоги закладом, що надає психіатричну допомогу, необхідним є рішення суду. Такого роду справи протягом тривалого періоду часу вирішуються в порядку цивільного судочинства і носять назву «справи про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку».

Водночас, так було не завжди. Генеза цивільного процесуального законодавства України свідчить, що за радянських часів заклади з надання психіатричної допомоги самостійно вирішували питання про примусову допомогу такого роду. Більше того, психіатрія використовувалася не лише для допомоги особам, що потребували психіатричного лікування, а й з репресив-

ною метою. Про судовий порядок вирішення справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку питання не стояло. Наприклад, Цивільний процесуальний кодекс Української РСР 1929 року (в редакції закону 1958 року) не передбачав повноважень суду, пов'язаних із вирішенням справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку [2]. Так само Цивільний процесуальний кодекс Української РСР 1963 року в першій редакції окремо не регулював судочинство у справах про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, проте, щодо осіб, які страждали на психічне захворювання чи недоумство, судом вирішувалося питання про визнання її недієздатною (стаття 256 ЦПК України в редакції закону 1963 року) [3].

Сприйняття українським суспільством основоположних засад доктрини прав людини, принципу верховенства права, зумовило відповідний спосіб правового мислення, яке відбилося на регулюванні примусового порядку надання психіатричної допомоги і розуміння того, що вирішення такого роду питань слід делегувати судам.

Розробники ЦПК України 2004 року порядок провадження у справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку упорядкували окремою Главою 10 (статті 279-282) [4]. Аналіз зазначеної глави засвідчує, що в цілому, за ці двадцять років, регулювання процедури розгляду та вирішення справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, не змінився, хоча, як відомо, у 2017 році було прийнято нову редакцію ЦПК України.

Аналіз вищезазначених цивільних процесуальних актів засвідчує, що з часу, коли таку категорію справ було віднесено до юрисдикції суду, вони вирішувалися виключно в порядку окремого провадження. Це пояснюється відсутністю у таких справах сторін з протилежними інтересами, спірних правовідносин, інших притаманних справам позовного провадження ознак. Натомість, у справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку беруть участь як заявники – лікарі – психіатри, залучається, за відповідних умов, сама особа, щодо якої вирішується питання про надання допомоги, інші особи, інтересів яких може стосуватися рішення суду, прокурор. Відсутність спірних правовідносин зумовлює логічне питання про предмет діяльності суду у таких справах. З цього приводу видається правильним зазначити, що перед судом стоїть завдання – встановити факти, з яких судом сформовано предмет доказування, дослідити та оцінити докази, які подані з метою їх підтвердження, ухвалити законне та обґрунтоване рішення, й у такий спосіб захистити права, свободи та інтереси не лише особи, яка потребує судового захисту, а й суспільних інтересів в цілому. Такі умовиводи відповідають багатьом положенням Глави 9 Розділу IV ЦПК України, якою регулюється порядок розгляду таких справ, а також положенням інших національних міжнародних актів, про які йтиметься нижче.

У цивільній процесуальній доктрині судовий порядок вирішення справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, дискусій не викликає. Умовиводи про те, чому саме в судовому порядку вирішується питання про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку і такі повноваження не належать безпосередньо медичним закладам з надання психіатричної допомоги, ґрунтуються на наступному: у справах про надання особі психіатричної

допомоги йдеться про застосування державного примусу. Тобто особа, щодо якої вирішується питання про необхідність надання їй психіатричної допомоги в примусовому порядку, не дає згоди на таку допомогу, й становить небезпеку для себе та оточуючих.

Безпосередньо компетенцію суду щодо розгляду та вирішення судом справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку закріплено пунктом 9 частини 2 статті 293 ЦПК України, порядок розгляду та вирішення справ даної категорії урегульовано Главою 9 Розділу IV ЦПК України, яка називається «Розгляд заяви про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку».

І так, у частині 2 статті 293 закріплено категорію «справи про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку». Саме цим терміном й прийнято оперувати в наукових та навчальних джерелах. Глава ж 9 Розділу IV ЦПК України, як вже зазначалося вище, називається «Розгляд заяви про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку».

Співвідношення наведених термінів та розуміння правової природи судової діяльності у таких справах, зумовлює міркування про переважну коректність назви Глави 9 Розділу IV ЦПК України «Розгляд заяви про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку». Категорія «справи про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку» потребує наукового осмислення.

Як бачимо, ключовими аспектами у назві справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку є: 1) психіатрична допомога; та 2) примусовий порядок її надання.

Враховуючи примат міжнародних договорів, в контексті справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, насамперед видається доцільним навести визначення поняття «психіатрична допомога», закріплене у Резолюції 46/119 Генеральної Асамблеї ООН «Принципи захисту психічно хворих осіб та покращення психіатричної допомоги» від 17 грудня 1991 року» (далі – Резолюція). Пунктом в) Визначень Резолюції до поняття «психіатрична допомога» включено: а) аналіз чи діагноз психічного стану особи, б) лікування, догляд і реабілітацію у зв'язку з психічним захворюванням або можливим психічним захворюванням (пункт в) Визначень) [5].

Більш розширене поняття «психіатрична допомога» закріплене у статті 1 Закону України «Про психіатричну допомогу»: психіатрична допомога – комплекс спеціальних заходів, спрямованих на обстеження стану психічного здоров'я осіб на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України, профілактику, діагностику психічних розладів, лікування, нагляд, догляд, медичну та психологічну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин [6].

Як бачимо, в наведених правових визначеннях поняття «психіатрична допомога», безпосередньо не включено питання про судовий порядок надання психіатричної допомоги. І це не випадково, адже суд не може надавати такого роду допомогу, це сфера спеціалістів – психіатрів, судом же фактично вирішується питання про доцільність чи недоцільність надання психіатричної допомоги, застосування заходів державного примусу, оскільки особа не надає дозволу на огляд та лікування. Таким чином, положення «надання особі психіатричної допомоги» в контексті предметної діяльності суду є не зовсім коректним.

Щодо «примусового порядку» надання особі психіатричної допомоги слід зазначити, що законодавством встановлено загальне правило, відповідно до якого й для огляду особи, й для визначення способів та методів надання їй психіатричної допомоги, потрібна її згода, до того ж, ця згода має бути усвідомленою.

Принципом 11 Резолюції встановлено, що ніяке лікування не може призначатися пацієнту без його усвідомленої згоди, за винятком випадків, передбачених Резолюцією. Тотожне за змістом положення закріплено й у статті 43 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [7].

Відповідно до принципу 11 Резолюції, «усвідомлена згода» – це згода, одержувана вільно, без погроз або невинновданого примусу після належного надання пацієнту у формі й на мові, зрозумілій йому, достатньої та ясної інформації про: а) попередній діагноз; б) цілі, методи, ймовірну тривалість й очікувані результати запропонованого лікування; в) альтернативні методи лікування, включаючи менш інвазивні; г) можливі больові відчуття і відчуття дискомфорту, можливий ризик і побічні ефекти запропонованого лікування.

Проте, захворювання психічного спектру тим і відрізняються, що в багатьох випадках, внаслідок психічних змін, особа не усвідомлює свого стану, а, отже, отримати згоду на лікування отримати неможливо. Тому пункт 6 Принципу 11 Резолюції передбачає випадки, за яких *курс лікування може призначатися пацієнту без усвідомленої згоди*. Такими випадками є: а) у даний момент пацієнта госпіталізовано у примусовому порядку; б) незалежний повноважний орган, що має всю відповідну інформацію, пересвідчився в тому, що на даний момент пацієнт не в змозі дати або не дати усвідомлену згоду на запропонований курс лікування або, якщо це передбачено внутрішньодержавним законодавством, у тому, що, з точки зору власної безпеки пацієнта або безпеки інших осіб, пацієнт необґрунтовано відмовився дати таку згоду.

Національним законодавством України це питання вирішено у наступний спосіб:

згідно із статтею 11 Закону України «Про психіатричну допомогу», якою регулюється порядок медичного огляду задля постановки діагнозу, для психіатричного огляду особи має бути дотримано наступні умови: 1) наявність її прохання, або 2) її усвідомлена письмова згода, або 3) якщо особа визнана судом недієздатною – прохання або письмова згода її законного представника. Проте, психіатричний огляд особи може бути проведено без її усвідомленої згоди або без згоди її законного представника у випадках, коли одержані відомості дають достатні підстави для обґрунтованого припущення про наявність у особи тяжкого психічного розладу, внаслідок якого вона може завдати шкоди собі або оточуючим. У цьому випадку рішення про огляд хоча й приймається лікарем-психіатром, але також ґрунтується на письмовій заяві, яка містить відомості, що дають достатні підстави для такого огляду (від родичів особи, яка підлягає огляду, лікаря тощо). Усною може бути заява про огляд відповідної особи у екстрених випадках, за яких психіатричний огляд проводиться негайно. У випадках, коли вищезазначені умови відсутні, та за наявності обґрунтованої письмової заяви про необхідність психіатричного огляду і така обґрунтованість визнана лікарем-психіатром, ним направляється заява до суду разом із доказами, які обґрунтовують її подання.

Викладені положення Резолюції, Закону України «Про психіатричну допомогу», безпосередньо стосуються цивільних справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку. Матеріали судових справ свідчать про те, що, як правило осіб, що страждають на психічні захворювання, до закладів з надання психіатричної допомоги доставляють органи поліції, швидка медична допомога, рідше – родичі особи, в примусовому порядку, внаслідок настання певних дій чи подій, які не сумісні з перебуванням особи у сім'ї чи суспільстві в цілому. Неадекватні психічні стани не сприяють отриманню від них дозволу на огляд та лікування.

Системний аналіз статті 11 Закону України «Про психіатричну допомогу» дозволяє зробити висновок про те, що до суду заяви про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку надходять як раз у випадках, коли немає волевиявлення особи та письмової згоди на огляд лікарем-психіатром, але існували та існують фактори, які сприяють припущенням про наявність у особи тяжкого психічного розладу, внаслідок чого вона: вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, або неспроможна самотійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність, або завдасть значної шкоди своєму здоров'ю у зв'язку з погіршенням психічного стану у разі ненадання їй психіатричної допомоги.

Про необхідність проведення психіатричного огляду особи у разі відсутності її усвідомленої згоди особи або згоди її законного представника, лікарем-психіатром рішення приймається на підставі заяви, яка містить відомості, що дають підстави для такого огляду. Як свідчать матеріали судової практики, такі заяви можуть надходити від родичів особи, сусідів, лікарів, органів поліції тощо.

Заяви, як правило, подаються у письмовій формі, але в критичних випадках така заява може бути й в усній формі. У таких випадках огляд проводиться без усвідомленої згоди особи або згоди її законного представника за рішенням лікаря-психіатра самотійно, і психіатричний огляд проводиться ним негайно (стаття 11 Закону України «Про психіатричну допомогу»).

У цьому сенсі Верховний Суд звертає увагу на ту обставину, що проведенню психіатричного огляду особи повинно передувати направлення лікарем-психіатром відповідної заяви до суду, і лише за рішенням суду про задоволення такої заяви психіатричний огляд може бути проведений у примусовому порядку. Натомість, трапляються випадки, коли особу безпідставно утримують в медичному закладі протягом кількох днів, а судом згодом не встановлено фактів, які б давали підстави для госпіталізації особи [8].

Специфічного характеру набувають випадки, коли із заявами до закладів з надання психіатричної допомоги, письмовими чи усними, звертаються родичі особи, доставляють самотійно до медичної установи. У такому разі всі факти мають встановлюватися судом з особливою ретельністю, а докази досліджуватися всебічно та у взаємозв'язку, адже матеріали судових справ засвідчують випадки задоволення судами заяв про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги, які виникли у зв'язку із зверненням, зокрема, чоловіка щодо своєї дружини. В окремих справах апеляційними судами зазначається про відсутність належних, допустимих і достовірних доказів того, що особа учиняла чи виявляла

реальні наміри вчиняти дії, що становили безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, а відтак не можливо застосувати до неї такий захід, як примусова госпіталізація до психіатричного закладу, інакше це буде суперечити т. 14 Закону України «Про психіатричну допомогу», підпункту «е» пункту 1 статті 5 Конвенції та усталеній практиці Європейського суду прав людини. При цьому зазначається також, що рішення було задоволено судом першої інстанції фактично на підставі згоди дружини на лікування в психіатричному закладі та повідомленні лікаря – психіатра про те, що жінка категорично не сприймає наявні проблеми, що викликає занепокоєння [9].

У наведеній справі, розглянутій Закарпатським апеляційним судом, згода особи, щодо якої вирішувалося питання про госпіталізацію до закладу з надання психіатричної допомоги на підставі рішення суду, як раз є наявною. Разом із тим, видається, що її замало для вирішення судом питання про госпіталізацію. Недостатніми є й пояснення лікаря – психіатра (заявника) про те, що «жінка категорично не сприймає наявні проблеми, що викликає занепокоєння». А враховуючи положення міжнародних та національних актів, які закликають застосовувати госпіталізацію психічно хворих осіб у край виключних випадках, таким чином постанова апеляційного суду видається законною, обґрунтованою та такою, яка враховує найважливіші принципи захисту прав психічно хворих осіб.

І так, з одного боку згода особи на проведення психіатричного огляду – обов'язковий елемент на шляху надання психіатричної допомоги, з іншого боку, таку згоду особа може надати під тиском, з будь-яких інших причин, тому згода має бути предметом ретельного дослідження судом.

Якщо ж ми говоримо про судові справи про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, то, як уже частково зазначалося вище, наявними у них є обставини: 1) відсутність згоди особи на огляд та лікування; 2) необхідність у застосуванні державного примусу щодо такої особи як причинний зв'язок із фактором 1).

Мета вирішення судом таких справ є комплексною: вирішити питання про обґрунтованість надання певного виду психіатричної допомоги закладом з надання психіатричної допомоги особі, щодо якої судом вирішується питання про надання їй такого роду допомоги, а також убезпечення її самої та суспільства від можливих негативних наслідків, пов'язаних із психічним захворюванням.

Задля досягнення мети у справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку перед судом стоїть чимало задач. Насамперед, як вже зазначалося вище, необхідно дослідити факти, які зумовили припускати психічний розлад у особи, факт відмови особи у добровільному огляді лікарями-психіатрами, отриманні відповідного лікування, усвідомлення цих процесів тощо. Окрім цього, якщо є потреба, слід також вирішити питання про оптимальний вид психіатричної допомоги.

Вид психіатричної допомоги обумовлений виключно факторами медичного характеру – видами психіатричної допомоги, які закріплені в Законі України «Про психіатричну допомогу». Ними є: 1) психіатричний огляд (стаття 11); 2) амбулаторна психіатрична допомога (стаття 12); 3) госпіталізація особи до закладу з надання психіатричної допомоги (стаття 14).

До того ж, статтею 12 цього ж закону передбачено, що у разі необхідності продовження амбулаторної психіатричної

допомоги в примусовому порядку понад 6 місяців лікар-психіатр повинен надіслати до суду за місцем проживання особи письмову заяву про продовження надання особі амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку. Так само, у разі необхідності продовження госпіталізації особи, на заклад з надання психіатричної допомоги статтею 17 покладається обов'язок направити до суду за місцем знаходження закладу з надання психіатричної допомоги заяву про продовження госпіталізації у примусовому порядку.

Законодавець у Главі 10 Розділу IV ЦПК України, якою регулюється порядок здійснення судочинства у справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, не оперує поняттям «вид психіатричної допомоги». В частині 1 статті 339, яка визначає підсудність таких справ йдеться про заяви, відповідно, про проведення психіатричного обліку особи у примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги та її продовження в примусовому порядку, про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги у примусовому порядку та про продовження такої госпіталізації. Отже, у такий спосіб законодавцем позначено предмет заяви, і, відповідно, у рішенні має бути надано відповідь по суті цього предмету.

Як бачимо, *перший вид психіатричної допомоги, зазначений в Законі України «Про психіатричну допомогу» – психіатричний огляд*, передувє двом наступним, його мета хоча й тісно пов'язана з можливою подальшою амбулаторною психіатричною допомогою чи госпіталізацією особи до закладу з надання психіатричної допомоги, тим не менш змістовно відрізняється. Саме тому згідно статті 7 Закону України «Про психіатричну допомогу» забороняється визначати стан психічного здоров'я особи та встановлювати діагноз психічних розладів без психіатричного огляду особи.

Як вже зазначалося вище, Резолюція 46/119 Генеральної Асамблеї ООН «Принципи захисту психічно хворих осіб та покращення психіатричної допомоги» також на перше місце у визначенні поняття «психіатрична допомога» логічно ставить аналіз чи діагноз психічного стану особи, а після нього – лікування, догляд і реабілітацію у зв'язку з психічним захворюванням або можливим психічним захворюванням (пункт в) Визначень Резолюції). Так само обстеження стану психічного здоров'я – перший елемент в переліку поняття «психіатрична допомога», що зазначені у статті 1 Закону України «Про психіатричну допомогу». Така упорядкованість не випадкова, адже не здійснивши огляд особи, неможливо визначитись з психічним станом особи, а отже, призначити адекватний спосіб лікування.

Сукупність положень статті 11 Закону України «Про психіатричну допомогу» дозволяє сформулювати мету психіатричного огляду, яка складається із з'ясування питань: 1) наявності чи відсутності в особи психічного розладу, 2) потреби в наданні їй психіатричної допомоги, 3) визначення із видом психіатричної допомоги.

У критичних випадках закон передбачає негайний психіатричний огляд особи без її згоди та на підставі усної заяви: це випадки, які свідчать про те, що особа вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, або неспроможна самотійно задовольнити свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність.

Усі зазначені вище аспекти психіатричного огляду особи є загальними. Для сфери ж судової діяльності особливу роль відіграє положення, яке визначає підстави чи алгоритм подання до суду заяв про проведення психіатричного огляду особи в примусовому порядку. Цей алгоритм складається з наступних елементів: 1) відсутність згоди особи на огляд лікарем-психіатром; 2) відсутність підстав для негайного психіатричного огляду; 3) наявність письмової заяви про необхідність психіатричного огляду певної особи; 4) встановлення лікарем-психіатром факту її обґрунтованості. Лише за наявності усіх зазначених складових лікар-психіатр направляє до суду за місцем проживання цієї особи заяву про проведення психіатричного огляду особи в примусовому порядку, підкріплює її своїм висновком, іншими документами, які підтверджують обґрунтованість подання заяви до суду (стаття 11 Закону України «Про психіатричну допомогу»).

Чи означає це, що судом у кожному разі за наявності зазначених факторів, рішенням задовольняються заяви про психіатричний огляд особи в примусовому порядку? Ні. Для суду докази, що подаються лікарями-психіатрами не мають заздалегідь встановленої сили, враховуючи положення частини 2 статті 89 ЦПК України. Тому судом може бути й відмовлено у задоволенні заяви про психіатричний огляд особи в примусовому порядку, якщо масив доказів, результати пояснень учасників справи, у їх взаємодії та взаємозв'язку, не підтверджують підстав задоволення заяви про психіатричний огляд особи в примусовому порядку, що передбачені законом.

Аналіз практики Верховного Суду свідчить, що в справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, незалежно від виду допомоги, а також у справах про відшкодування шкоди, завданої внаслідок неправомірних дій закладами з надання психіатричної допомоги, питанню дотримання судами вимог закону про психіатричний огляд особи, приділяється велика увага. По-перше, адвокатами в касаційній скарзі, з посиланням на положення законодавства, про які йшлося вище, обґрунтовано зазначається про те, що психіатричний огляд має проводитись або за згодою особи, або за рішенням суду. По-друге, порушення вимог закону при проведенні психіатричного огляду, Верховний Суд обґрунтовано пов'язує із незаконністю виду психіатричної допомоги, що була призначена після такого огляду [8].

Серед основних порушень вимог закону у справах про психіатричний огляд – відсутність відомостей, передбачених статтею 11 Закону України «Про психіатричну допомогу» та які є підставою для обґрунтованого припущення про наявність у особи тяжкого психічного розладу, недотримання строків подання заяв про психіатричний огляд особи в примусовому порядку до суду. Подекуди осіб, які у різний спосіб доставлено чи направлено до закладу з надання психіатричної допомоги, тримають протягом шести днів без огляду [9], тоді як статтею 16 Закону України «Про психіатричну допомогу» встановлено, що особа, яку було госпіталізовано до закладу з надання психіатричної допомоги за рішенням лікаря-психіатра, підлягає обов'язковому протягом 24 годин з часу госпіталізації огляду комісією лікарів-психіатрів.

Правових аспектів, пов'язаних із вирішенням судом справ про психіатричний огляд особи в примусовому порядку чимало, і ця обставина також обумовлює самостійність питання про психіатричний огляд особи в примусовому порядку в контексті

формування уявлення про вид цивільної справи, є очевидним. Та якщо психіатричний огляд – окремий вид психіатричної допомоги, має встановлену законом мету, а для вирішення судом питання про надання такого роду психіатричної допомоги в примусовому порядку потребує дотримання передбаченої ЦПК України процедури, таким чином, видається правильним з-поміж справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку виділяти окремо справи про проведення психіатричного огляду особи в примусовому порядку, що відображається в предметі заяви, а предмет позову чи заяви визначає категорію чи вид (підкатегорію, підвид) справи.

Амбулаторна психіатрична допомога в примусовому порядку. Згідно статті 1 Закону України «Про психіатричну допомогу» амбулаторна психіатрична допомога – це психіатрична допомога, яка включає обстеження, профілактику, діагностику, лікування, нагляд, догляд, медико-соціальну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади, в амбулаторних умовах.

Амбулаторні умови – поняття неоднозначне. Як правило, в медичних джерелах зазначається, що амбулаторна медична допомога загалом – це надання медичної допомоги без госпіталізації особи до медичного закладу. Враховуючи зміст заяв про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, на підставі яких відкривається провадження, а також висновків лікарів-психіатрів, можна стверджувати, що амбулаторна психіатрична допомога надається медичними закладами з надання психіатричної допомоги у разі, якщо особа не потребує цілодобового медичного спостереження та лікування. Тобто особа, яка має психічне захворювання, самостійно, або за супроводом іншої особи, відвідує у встановлений лікарем-психіатром час для лікування, проходження відповідних процедур тощо.

Так само, як і у справах про проведення психіатричного огляду особи в примусовому порядку, уповноваженим розглядати питання про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку є суд за місцем проживання особи, щодо якої таке питання вирішуватиметься. Заява про надання амбулаторної психіатричної допомоги подається лікарем-психіатром з викладенням фактів, якими вона обґрунтовується, та з додаванням доказів, серед яких обов'язковим є медичний висновок лікаря-психіатра (частина 2 статті 340 ЦПК України). Саме у висновку лікаря-психіатра містяться дані про психічний стан особи та доцільність надання амбулаторної психіатричної допомоги.

Питання про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги може вирішуватися як спільно із питанням про психіатричний огляд, так і окремо. Приміром, огляд особи було здійснено за її усвідомленою згодою, а від лікування вона категорично відмовилась, проте психічний стан потребує медичної допомоги. Таким чином, враховуючи наведені міркування, видається правильним окремо виділяти й справи про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги.

Амбулаторний вид надання психіатричної допомоги має певні переваги перед госпіталізацією до закладу з надання психіатричної допомоги, особливо у випадках, коли у хворого є діти, поважного віку батьки, які потребують його уваги, робота, перерва у якій може нашкодити у майбутньому тощо.

Аналіз матеріалів судової практики свідчить про те, що заяв про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги

в примусовому порядку розглядається не багато. Очевидно, діагнози, які дозволяють призначати амбулаторний вид психіатричної допомоги, є такими, що не перешкоджають усвідомленню особами свого психічного стану і потреб у лікуванні, а, отже, вони самостійно звертаються до закладів з надання психіатричної допомоги, надають дозвіл на проведення лікування тощо.

По-іншому обстоять справи у справах, коли судом вирішується питання *про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку*.

В даній роботі вже зазначалося, що в Резолюції 46/119 Генеральної Асамблеї ООН «Принципи захисту психічно хворих осіб та покращення психіатричної допомоги», щодо госпіталізації особи до психіатричного закладу як виду психіатричної допомоги зауважується про те, що це – виключний вид психіатричної допомоги, який може надаватися у надзвичайних випадках. Тому законодавцем, з урахуванням медичних складових, встановлено конкретні умови для госпіталізації в примусовому порядку. Такими умовами, враховуючи положення статті 14 Закону України «Про психіатричну допомогу», є: а) наявність у особи психічного розладу; б) відсутність її усвідомленої письмової згоди або письмової згоди її законного представника; в) обстеження такої особи або лікування можливі лише в стаціонарних умовах, г) якщо встановлено тяжкий психічний розлад, внаслідок якого вона вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, або г) неспроможна самостійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність.

Зазначені умови чи підстави надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку є нічим іншим, як фактами та обставинами, які повинні, окрім інших, включатися судом до предмета доказування у справах даної категорії, а отже, підлягають встановленню судом з метою ухвалення законного та обґрунтованого рішення, захисту прав, свобод та інтересів як самої особи, щодо якої судом вирішується питання про надання їй психіатричної допомоги в примусовому порядку, так і суспільства у цілому. Інформація, про яку йдеться, має бути зазначена у заяві, з якою лікар-психіатр звертається до суду відповідно до частини 1 статті 340 ЦПК України, а також у висновку комісії лікарів-психіатрів.

З точки зору захисту прав людини важливим фактором є та обставина, що надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку судом шляхом госпіталізації її до закладу з надання психіатричної допомоги, сприймається сьогодні як позбавлення такої особи свободи в контексті змісту частини 1 статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, в якій закріплено право кожного на свободу та особисту недоторканність. Ця ж норма передбачає, що нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом. Пунктом е) частини 1 статті 5 Конвенції серед випадків – законне тримання психічнохворих.

На ці обставини часто звертає увагу у своїх постановках Верховний Суд, з посиланням на відповідні рішення Європейського Суду з прав людини. Суди нижчестоящих інстанцій у своїх рішеннях також обґрунтовують свою позицію зазначеним положенням Конвенції та рішеннями ЄСПЛ. Це свідчить про належне сприйняття національними судами України поло-

жень Конвенції та рішень ЄСПЛ як джерел цивільного процесуального права з урахуванням ієрархії.

Практика національних судів України свідчить про поширеність та різноманітність проблем, пов'язаних із вирішенням судом справ про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку. В основному, проблеми пов'язані із безпідставністю задоволення судами заяв закладів з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, тобто відсутністю підстав, встановлених законом для госпіталізації, порушенням прав осіб, затриманих органами внутрішніх справ внаслідок вчинення неправомірних дій тощо, неправильної постановки діагнозу доставлених до медичного закладу осіб родичами внаслідок сімейних сварок, з різною метою тощо. Водночас, непоодинокими є випадки, коли встановлення такого роду фактів судами обґрунтовано сприяло ухваленню рішення про відмову у задоволенні заяв про примусову госпіталізацію особи за безпідставністю, або ж рішення скасовувалося [8; 9].

Отже, аналіз різновидів психіатричної допомоги, які передбачені Законом України «Про психіатричну допомогу», матеріалів судової практики, підтверджують думку, що назва «справи про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку» є узагальнюючою, оскільки: 1) суд не надає психіатричної допомоги; 2) в рішеннях судів не зазначається про надання психіатричної допомоги, йдеться про задоволення чи незадоволення заяви лікаря-психіатра чи установи з надання психіатричної допомоги про надання відповідного роду психіатричної допомоги у майбутньому, після ухвалення рішення судом (частина 1 статті 342 ЦПК України); 3) у кожній справі судом, на підставі сукупності доказів, їх взаємозв'язку, підтримується чи не підтримується висновок лікарів – психіатрів про спосіб надання допомоги чи лікування психічного захворювання особи. Підставою ж вирішення судом таких питань є відсутність згоди особи на проведення зазначених маніпуляцій, й у такий спосіб правового регулювання проявляється державний примус як в інтересах окремої особи, так і усього суспільства в цілому. Ця теза підтверджується частиною 2 статті 342 ЦПК України.

Таким чином, видається обґрунтованим вважати, що предметно коло таких справ доцільно поділяти на: 1) справи про психіатричний огляд особи в примусовому порядку; 2) справи про надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку; 3) справи про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку.

Водночас, міркування про сутність зазначених справ зумовлює й думку про те, що судом фактично надається дозвіл на вжиття закладом з надання психіатричної допомоги відповідних заходів в примусовому порядку, тому більш правильними були б назви: 1) справи про надання судом дозволу на примусове проведення огляду особи лікарем-психіатром; 2) справи про надання судом дозволу на надання особі амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку; 3) справи про надання судом дозволу на госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку.

Питання про те, чи є підстави виділяти окремо справи про надання судом дозволу на продовження амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку та справи про надання судом дозволу на продовження госпіталізації особи в примусовому порядку, яка була госпіталізована, що також передбачено законодавством, видається неоднозначним.

ЦПК України не прив'язує у якійсь спосіб заяви лікарів-психіатрів про продовження амбулаторного лікування чи продовження госпіталізації в примусовому порядку до справ, за рішенням у яких осіб, можливо, було первісно оглянуто та призначено відповідний вид психіатричної допомоги в примусовому порядку.

Аналіз Глави 9 Розділу IV ЦПК України дає підставу стверджувати, що заяви про продовження амбулаторного психіатричного лікування в примусовому порядку, про продовження госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, подаються до суду з метою відкриття нових, окремих проваджень, у яких міститься вимога про задоволення судом заяв, а, отже, це нова справа, із своїм номером тощо. В окремих випадках вона може вважатися своєрідним продовженням первісного рішення суду, оскільки у такому випадку рішення суду про огляд, амбулаторну допомогу чи госпіталізацію в примусовому порядку, для справ про продовження такого роду допомоги, набуває преюдиціального значення. У разі ж, якщо особі було надано амбулаторну психіатричну допомогу чи госпіталізовано до психіатричного закладу на підставі її усвідомленої згоди, але для продовження лікування згода відсутня, і лікарем-психіатром подається заява до суду, таким чином, йдеться про окремий різновид справ – справи про продовження амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку та справи про продовження госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку.

В контексті регулювання процесуального порядку розгляду та вирішення справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку Главою 10 Розділу IV ЦПК України видається правильним зазначити, що вона потребує більш детального регулювання порядку розгляду та вирішення судом кожного підвиду справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, про які йшлося. Візьмем, до прикладу, статтю 339 з назвою «Підсудність»: абсолютно очевидно, що і фахівцю, і пересічній особі, складно розібратися у нюансах даного положення, воно є нагромадженням і нечітким.

Різні правові прив'язки щодо підсудності кожного підвиду справи, підстави психіатричного огляду, амбулаторної психіатричної допомоги, госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги, різні докази, зокрема, різні види медичних висновків, різні строки розгляду кожної справи тощо, обумовлюють потребу в окремому регулюванні кожного виду справ, оскільки закон має бути зрозумілим, чітким, максимально інформативно вичерпним, яким та доступним не лише для юриста.

В контексті розмежування справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку також звертає на себе увагу зміст принципу 3 Резолюції 46/119 Генеральної Асамблеї ООН «Принципи захисту психічно хворих осіб та покращення психіатричної допомоги», яким передбачено, що кожна особа, яка страждає на психічне захворювання, має право, наскільки це можливо, жити та працювати у суспільстві.

Зазначене положення очевидно слід розуміти таким, що навіть за наявності в особи психічного розладу, за будь-якої можливості її потрібно залишати в соціумі. Соціум сприяє більш швидкому одужанню, соціалізації, розвитку комунікативних навичок, взаємодії з іншими тощо. І, навпаки, ізоляція особи, яка має психічне захворювання, поглиблює асо-

ціалізацію. Тому надання психіатричної допомоги у вигляді амбулаторного лікування є більш прийнятним варіантом з огляду на вищезазначене конвенційне положення. Проте, психічний розлад подекуди має такий характер, що унеможливорює перебування психічно хворої особи в колі сім'ї, вільно пересуватися тощо. І перед органами та медичними установами постає питання про надання особі психіатричної допомоги шляхом госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги.

З огляду на зазначене видається правильним вважати, що суддям, присяжним засідателям, а дана категорія цивільних справах згідно частини 4 статті 293 ЦПК України розглядається у колегіальному складі суду: один суддя і два присяжних, слід особливу увагу приділяти медичному висновку як одному з основних доказів, а також вживати усіх заходів задля залучення самої особи, щодо якої вирішується питання про надання їй психіатричної допомоги в примусовому порядку, в судові засідання. Дослідження медичного висновку, у якому лікарями-психіатрами зазначається вид психіатричної допомоги, якого потребує особа, інших доказів, опитування заявника-лікаря-психіатра, самої особи, її родичів, близьких, сусідів тощо, тобто всебічне дослідження обставин справи, сприяє визначенню виду психіатричної допомоги з урахуванням ідеї, закріпленої у принципі 3 Резолюції.

З цього приводу у принципі 15 Резолюції зазначається й про те, що при госпіталізації особи, коли вона потребує лікування в психіатричному закладі, має бути докладено усіх зусиль задля того, аби уникнути примусової госпіталізації.

На перший погляд, у наведеному положенні закріплені тези, які протирічать одна одній. Проте видається, що укладачі Резолюції, розуміючи та сприймаючи наслідки ізоляції особи навіть у складних випадках, у такий спосіб звертають увагу компетентних установ країн – членів ООН на ту обставину, що поміщення особи до психіатричного закладу – виключна міра, яка може вживатися у випадках, коли у інший спосіб надати психіатричну допомогу особі, яка її потребує, неможливо, і встановлено фактори, які це засвідчують.

Висновки

1. Однією з фундаментальних засад в сфері надання психіатричної допомоги та дотримання прав психічно хворих осіб, встановлених Принципом 11 Резолюції 46/119 Генеральної Асамблеї ООН «Принципи захисту психічно хворих осіб та покращення психіатричної допомоги» від 17 грудня 1991 року, статтею 11 Закону України «Про психіатричну допомогу», є *отримання згоди особи на психіатричний огляд, надання амбулаторної психіатричної допомоги, госпіталізацію до закладу з надання психіатричної допомоги.*

Судові справи про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку обумовлені відсутністю згоди особи, щодо якої є припущення про наявність психічного захворювання, а рішення суду про задоволення заяви про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку є своєрідним дозволом держави на життя примусових заходів, спрямованих на лікування особи у спосіб, передбачений законом.

2. *Мета вирішення судом таких справ є комплексною: вирішити питання про обґрунтованість надання певного виду психіатричної допомоги закладом з надання психіатричної допомоги особі, щодо якої судом вирішується питання про надання їй такого роду допомоги, а також забезпечення їй самої*

та суспільства від можливих негативних наслідків, пов'язаних із психічним захворюванням.

3. Видається обґрунтованим вважати, що предметно коло таких справ доцільно поділяти на підкатегорії чи підвиди: 1) *справи про надання судом дозволу на примусове проведення огляду особи лікарем-психіатром*; 2) *справи про надання судом дозволу на надання особі амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку*; 3) *справи про надання судом дозволу на госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку*.

Такий висновок засновується на:

а) змісті статей 11, 12, 13 та ін. Закону України «Про психіатричну допомогу», якими встановлено види психіатричної допомоги, а це: 1) психіатричний огляд (стаття 11); 2) амбулаторна психіатрична допомога (стаття 12); 3) госпіталізація особи до закладу з надання психіатричної допомоги (стаття 13);

б) предметній регламентації заяв у справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку Главою 10 Розділу IV ЦПК України, у якій йдеться про заяви, відповідно, про проведення психіатричного огляду особи у примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги та її продовження в примусовому порядку, про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги у примусовому порядку та про продовження такої госпіталізації;

в) різних правових прив'язках щодо підсудності кожного підвиду справи, різних підставах психіатричного огляду, амбулаторної психіатричної допомоги, госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги, різних доказах, зокрема, різних видах медичних висновків, різних строках розгляду кожної справи тощо.

Видається доцільним також окремо виділяти справи про надання судом дозволу на продовження амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку та справи про надання судом дозволу на продовження госпіталізації особи в примусовому порядку, оскільки для продовження психіатричного лікування лікарем-психіатром подається окрема заява, відкривається відповідне провадження, здійснюється судочинство в порядку, передбаченому Главою 10 Розділу IV ЦПК України тощо.

4. Глава 10 Розділу IV ЦПК України потребує коригування у спосіб, який дозволить правозастосовувачу чітко розуміти процедуру вирішення судом питання про надання відповідного різновиду психіатричної допомоги в примусовому порядку.

Література:

1. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/show>
2. Цивільний процесуальний кодекс Української РСР від 11 вересня 1929 р. Держ. Вид-во політичної літератури УРСР. Київ. 1958.
3. Цивільний процесуальний кодекс Української РСР. Держ. Вид-во політичної літератури УРСР. Київ. 1963. С. 93.
4. Цивільний процесуальний кодекс України 2004 р. Вид-во «ІСТИНА». Київ. 2004. С. 225–227.
5. Резолюція 46/119 Генеральної Асамблеї ООН «Принципи захисту психічно хворих осіб та покращення психіатричної допомоги» 17 грудня 1991 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document>

6. Закон України «Про психіатричну допомогу». URL: <https://zakon.rada.gov.ua//...>
7. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/show>
8. Постанова Верховного Суду від 10.03.2021 р. Справа № 201/11896/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>
9. Постанова Закарпатського апеляційного суду у Справі № 297/3100/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>

Hrabovska O. Differentiation of civil cases on providing a person with compulsory psychiatric care

Summary. The article substantively discloses the legal nature of cases of compulsory psychiatric care for a person, which are considered and resolved by courts in the course of civil proceedings.

It is proved that the competence of the court to resolve cases of this category is due to the lack of a person's consent to psychiatric care, while the fundamental legal acts in this area, in particular, United Nations General Assembly Resolution 46/119 on the protection of persons with mental illness and the improvement of mental health care, 17th December 1991 (para. 11), the Law of Ukraine "On Psychiatric Care" (Article 11), provided of the need to obtain the consent of a person for such assistance.

The purpose of the court's decision on the provision of a person with psychiatric care in compulsory order is established: resolve the issue of the validity of the provision of a certain type of psychiatric care by an institution for the provision of psychiatric care to a person in respect of whom the court decides on the provision of such assistance to her, as well as to protect herself and society from possible negative consequences associated with mental illness.

Considering the types of psychiatric care established by Section II of the Law of Ukraine "On Psychiatric Care," which establishes the types of psychiatric care: 1) psychiatric examination (Article 11); 2) outpatient psychiatric care (Article 12); 3) hospitalization of a person to an institution for the provision of psychiatric care (Article 13), as well as substantive regulation of applications for the provision of psychiatric assistance to a person by compulsory order of Chapter 10 of Section IV of the Civil Procedure Code of Ukraine, it is proposed to divide cases on the provision of psychiatric assistance to a person into subcategories (subspecies): 1) the case of granting the court permission to force the examination of a person by a psychiatrist; 2) cases of granting permission by the court to provide a person with outpatient psychiatric care compulsorily; 3) the case of granting the court permission to hospitalize a person to an institution for the provision of psychiatric care in a compulsory manner.

To conclude the expediency of separating into separate categories cases of court granting permission to continue outpatient psychiatric care compulsorily, and cases of court granting permission to continue hospitalization of a person in a compulsory manner, since for the continuation of psychiatric treatment by a psychiatrist a separate application is submitted, opened relevant proceedings, judicial proceedings are carried out in the manner prescribed by Chapter 10 of Section IV of the Civil Code of Ukraine, etc.

Key words: civil justice; civil cases; separate proceeding; psychiatric care; compulsory psychiatric care; category of civil cases; subcategory (subtype) of civil cases.

*Дутка В. В.,**кандидат юридичних наук,**суддя**Господарського суду Чернівецької області*

ЗАХИСТ ПРАВ БОРЖНИКА У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО

Анотація. Стаття присвячена дослідженню захисту прав боржника справі про банкрутство.

Завдання законодавства про банкрутство – не лише задовольнити вимоги кредиторів боржника, але і відновити платоспроможність такого суб'єкта і захистити його від недобросовісних дій інших учасників справи.

Важливими та необхідними є законодавчі положення, спрямовані на захист боржника від безпідставного відкриття провадження у справі про банкрутство. Наголошено, що часто кредитор ініціює справу про банкрутство щодо боржника не задля реального задоволення своїх вимог, а задля перешкодження господарській діяльності такого боржника.

Свого роду «запобіжником» від безпідставного звернення кредитора до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство щодо боржника виступає необхідність сплати ініціюючим кредитором судового збору, на відміну від боржника.

За результатами аналізу судової практики обґрунтовано, що скасувати ухвалу про відкриття провадження у справі про банкрутство досить складно, і це, як правило, відбувається лише у випадках або необґрунтованості / непідтвердження вимог ініціюючого кредитора, або наявності спору про право.

На рівні з боржником правом на оскарження ухвали про відкриття провадження у справі про банкрутство наділені кредитори. Проаналізовано судову практику Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду в частині вирішення питання щодо моменту, з якого у кредиторів виникає право на оскарження ухвали про відкриття провадження у справі про банкрутство щодо боржника.

Автором аргументовано, що сучасне правове регулювання підстав для подання заяви про відкриття провадження у справі про банкрутство щодо боржника-юридичної особи може дозволяти недобросовісним кредиторам з легкістю використати процедуру банкрутства на шкоду інтересам боржника. Тому пропозиції щодо ускладнення доступу до процедур банкрутства видаються аргументованими і можуть стати додатковою гарантією захисту прав боржника.

Ключові слова: банкрутство, неплатоспроможність, господарський суд, боржник, кредитор, відкриття провадження.

Постановка проблеми. Відкриття провадження у справі про банкрутство вносить суттєві корективи у господарську діяльність боржника – тепер його дії опиняються під пильною увагою господарського суду, арбітражного керуючого та кредиторів. Боржник уже не може самостійно і на власний розсуд приймати певні рішення, вводиться мораторій на задоволення вимог кредиторів, і чим далі рухається справа про банкрутство (неплатоспроможність), тим більших обмежень зазнає боржник. Тому важливим є забезпечення захисту боржника як від

безпідставного відкриття провадження у справі про банкрутство, так і від дій інших учасників у справі.

Стан дослідження. Серед вчених та практиків, які обрали предметом своїх наукових пошуків різні аспекти процедури банкрутства, можна виділити: О. Беянович, О. Бірюкова, А. Бутирського, І. Бутирську, І. Вечірка, Л. Грабован, М. Гурина, В. Джуно, Ю. Кабенюк, Л. Ніколенко, Б. Полякова, Р. Полякова, П. Пригузу, В. Радзивілюк та інших. Щодо правового статусу боржника у справі про банкрутство, то А. Гушилик у 2021 році захистив дисертаційне дослідження не тему «Правовий статус боржника у справі про банкрутство» [1]. Проте, актуальним видається дослідження правового механізму захисту прав боржника у процедурі банкрутства, які закладені діючим законодавством, у тому числі з урахуванням дії правового режиму воєнного стану.

Тому метою статті є дослідження механізму захисту прав боржника у процедурі банкрутства з огляду на сучасні реалії та актуальну судову практику.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 1 Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КУЗПБ): боржник – юридична особа або фізична особа, у тому числі фізична особа – підприємець, неспроможна виконати свої грошові зобов'язання, строк виконання яких настав [2]. Завдання законодавства про банкрутство – не лише задовольнити вимоги кредиторів боржника, але і відновити платоспроможність такого суб'єкта і захистити його від недобросовісних дій інших учасників справи. Як справедливо зазначається у науковій літературі, універсальної моделі вирішення господарських спорів не існує, а особливості вирішення економічних суперечок у різних країнах визначаються багатьма факторами, наприклад, розміром країни, історичними передумовами, приналежністю до правової родини тощо [3, с. 7–8]. Тому Україна повинна обрати свій, власний вектор розвитку у напрямку забезпечення прав боржника під час розгляду справ про банкрутство та удосконалювати законодавство у цьому ключі.

Перш за все, слід говорити про захист боржника від безпідставного відкриття провадження у справі про банкрутство. Так, часто кредитор ініціює справу про банкрутство щодо боржника не задля реального задоволення своїх вимог, а задля перешкодження господарській діяльності такого боржника. Раніше особливо актуальним це було у зв'язку з рейдерськими захопленнями підприємств через банкрутство. Так, у науковій літературі з цього приводу свого часу зазначалося: «Класична схема рейдерського захоплення шляхом банкрутства передбачає створення на підприємстві штучної кредиторської заборгованості. Після цього кредитори ініціюють процедуру банкрутства такого підприємства, наслідками чого зазвичай стають відсторонення керівника від управління, перерозподіл активів підприємства та його ліквідація, або існування без активів»

[4, с. 99]. Р. Поляков, аналізуючи ще попереднє законодавство про банкрутство, також звертає увагу на негативне позначення на репутації боржника, яке мало місце навіть у випадку виконання вимог кредиторів. Причому, продовжує науковець, кредитор не понесе жодного покарання через таке псування ділової репутації платоспроможного боржника, який надалі виконає грошові зобов'язання [5, с. 224].

Не можна забувати, що з моменту відкриття провадження у справі про банкрутство правове становище боржника зазнає суттєвих змін, що не може не відобразитися на господарській діяльності останнього. Як відзначає І. Бутирська, до того моменту, поки боржник або кредитор не звернуться до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство, відносини «боржник – кредитори» мають переважно приватний характер, оскільки кредитори на власний розсуд обирають як, коли і в який спосіб заявляти свої вимоги до боржника. Коли ж щодо такого боржника відкривається провадження у справі про банкрутство, то відносини «боржник – кредитори» переходять на новий рівень: по-перше, кредитори «переслідують» боржника вже не кожен окремо, а всі разом, а по-друге, активну роль у цьому процесі вже відіграють господарський суд та арбітражний керуючий [6, с. 24].

Свого роду «запобіжником» від безпідставного звернення кредитора до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство щодо боржника можна назвати необхідність сплати ініціюючим кредитором судового збору, на відміну від боржника. У 2024 році розмір судового збору за подання заяви про відкриття провадження у справі про банкрутство становить 30280 грн.

Б. Поляков зазначає, що легкість відкриття справ про банкрутство робить КУЗПБ так само «чудовим» інструментом для: рейдерського захоплення підприємств; зміни підсудності справ позовного провадження; визнання законних угод недійсними; неповернення боргів і кредитів, несплати податків [7]. Р. Поляков, також критикуючи легкість «входження» до процедури банкрутства, пропонує з метою покращання ефективності застосування КУЗПБ та унеможливлення зловживань процедурою банкрутства з боку як кредиторів, так і боржників встановити в КУЗПБ чіткі умови для відкриття провадження у справі про банкрутство для юридичних осіб [8, с. 93]. Дійсно, сучасне правове регулювання підстав для подання заяви про відкриття провадження у справі про банкрутство щодо боржника-юридичної особи може дозволяти недобросовісним кредиторам з легкістю використати процедуру банкрутства на шкоду інтересам боржника. Тому пропозиції щодо ускладнення доступу до процедур банкрутства видаються аргументованими і можуть стати додатковою гарантією захисту прав боржника.

Крім судового збору, ініціюючому кредитору (так само як і боржнику, який ініціює провадження у справі про банкрутство щодо себе) слід також здійснити авансування винагороди арбітражного керуючого за перші три місяці виконання ним своїх повноважень. Так, у процедурі розпорядження майном сплата основної грошової винагороди здійснюється за рахунок коштів, авансованих заявником (кредитором або боржником) на депозитний рахунок господарського суду, який розглядає справу, до моменту подання заяви про відновлення відкриття провадження у справі [9, с. 28–29]. При цьому, тут слід зазначити, що на час дії воєнного стану а також протягом шести

місяців після його припинення чи скасування, відповідно до п. 1–6 Прикінцевих та перехідних положень КУЗПБ:

«Стосовно боржника справу про банкрутство (неплатоспроможність) може бути відкрито без здійснення авансування передбаченої цим Кодексом винагороди арбітражному керуючому на депозитний рахунок суду. У такому разі до заяви про відкриття справи про банкрутство (неплатоспроможність) додається копія укладеної заявником угоди з обраним ним арбітражним керуючим про виконання арбітражним керуючим повноважень у справі про банкрутство (неплатоспроможність) до її закриття з виплатою на умовах, визначених цією угодою, винагороди в розмірі, що не має перевищувати розмір, встановлений цим Кодексом. Господарський суд, відкриваючи провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) відповідно до цього пункту, призначає розпорядником майна або керуючим реструктуризацією арбітражного керуючого, з яким заявником укладено угоду» [2].

Наведені законодавчі положення є додатковою гарантією захисту прав боржників, які у зв'язку з дією воєнного стану опинилися у настільки економічно несприятливому становищі, що не в змозі навіть одразу оплатити авансування винагороди арбітражного керуючого за три місяці виконання ним повноважень.

Якщо боржник не погоджується з ухвалою про відкриття провадження у справі про банкрутство щодо нього, він має право на апеляційне оскарження такої ухвали у межах строків на апеляційне оскарження.

Разом з тим, практика Верховного Суду свідчить про те, що скасувати ухвалу про відкриття провадження у справі про банкрутство щодо боржника-юридичної особи досить складно, і це, як правило, відбувається лише у випадках або необґрунтованості / непідтвердження вимог ініціюючого кредитора, або наявності спору про право.

Що стосується поняття господарського спору, то його у науковій літературі пропонується визначати як протиріччя між учасниками господарських відносин щодо різного розуміння взаємних прав та обов'язків, які наявні через реалізацію або порушення правових норм в економіці та які підлягають вирішенню сторонами або в юрисдикційному порядку [10, с. 14]. Верховний Суд з цього приводу зазначає, що:

«Поняття «спору про право» має розглядатися не суто технічно, йому слід надавати сутнісного, а не формального значення. Тому, вирішуючи питання чи свідчить вимога кредитора (кредиторів) про наявність спору про право, слід враховувати, що спір про право виникає з матеріальних правовідносин і характеризується наявністю розбіжностей (суперечностей) між суб'єктами правовідносин з приводу їх прав та обов'язків та неможливістю їх здійснення без усунення перешкод в судовому порядку. Спір про право може мати місце також у випадку, коли на шляху здійснення особою права виникають перешкоди, які можуть бути усунуті за допомогою суду. Якщо у підготовчому засіданні буде з'ясовано, що між ініціюючим кредитором та боржником існують суперечки з приводу їх прав та обов'язків, що вочевидь ставить під сумнів вимогу кредитора, і їх вирішення можливе виключно шляхом встановлення об'єктивної істини, що, у свою чергу, покладає на суд обов'язок вжити всіх визначених законом заходів до всебічного, повного та об'єктивного з'ясування дійсних прав і обов'язків сторін, у тому числі із застосуванням інституту доказів і доказування,

що притаманно саме для справ позовного провадження, господарський суд відмовляє у відкритті провадження у справі про банкрутство» [11].

На рівні з боржником правом на оскарження ухвали про відкриття провадження у справі про банкрутство наділені кредитори. Проте тут цікавим є момент, з якого у кредиторів таке право виникає.

Так, Касаційний господарський суд Верховного Суду у постанові від 12 липня 2023 року вказав наступне. Системний аналіз приписів статей 17, 42, 44, 254, 255 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) засвідчує те, що на відміну від осіб які не брали участі у справі, учасники справи наділені правом оскаржувати судові рішення у такій справі в силу закону, згідно з п. 5 ч. 1 ст. 42 ГПК України (за винятком встановлених законом обмежень), отже при поданні апеляційної скарги не мають доводити, що оскаржуване судове рішення стосується їх прав, інтересів та (або) обов'язків, оскільки зазначене з огляду на статус учасника справи у суб'єкта оскарження презюмується процесуальним законом. Конкурсні кредитори за вимогами, що виникли до дня відкриття провадження у справі про банкрутство набувають правового статусу учасника у справі про банкрутство за сукупністю, передбачених КУзПБ дій: пред'явлення грошових вимог; доведення свого права вимоги перед судом; розгляд грошових вимог судом (перевірка наявності такого права у кредитора; правомірність його набуття; невтрата цього права у зв'язку з позовною давністю, тощо) та визнання грошових вимог у відповідній ухвалі суду, отже саме з визнання судом його вимог до боржника конкурсний кредитор наділяється процесуальними правомочностями учасника справи, зокрема оскаржувати судові рішення у справі про банкрутство в апеляційному порядку. Системний аналіз приписів статей 42, 254, 255 ГПК України та статей 1, 9, 45 КУзПБ дає підстави для висновку про те, що конкурсні кредитори, після набуття ними процесуального статусу учасника справи про банкрутство, не позбавлені права на оскарження ухвали про відкриття провадження у цій справі протягом розумного строку з дня визнання їх грошових вимог до боржника за умови поновлення господарським судом строку на апеляційне оскарження [12].

Висновки. Таким чином, завдання законодавства про банкрутство – не лише задовольнити вимоги кредиторів боржника, але і відновити платоспроможність такого суб'єкта і захистити його від недобросовісних дій інших учасників справи. Важливими та необхідними є законодавчі положення, спрямовані на захист боржника від безпідставного відкриття провадження у справі про банкрутство. Сучасне правове регулювання підстав для подання заяви про відкриття провадження у справі про банкрутство щодо боржника-юридичної особи може дозволяти недобросовісним кредиторам з легкістю використати процедуру банкрутства на шкоду інтересам боржника. Тому пропозиції щодо ускладнення доступу до процедур банкрутства видаються аргументованими і можуть стати додатковою гарантією захисту прав боржника.

Література:

1. Гушилик А. Б. Правовий статус боржника у справі про банкрутство : дис. ... доктора філософії: 081 Право / Донецький державний університет внутрішніх справ МВС України. Маріуполь, 2021. 205 с.

2. Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18 жовтня 2018 року № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 19. Ст. 74.
3. Butyrsky A. A., Nikolenko L. N., Ivanyuta N. V., Butyrskaya I. A., Kabenok Y. V. Economic Disputes Resolving Models by Courts in the Post-Soviet Countries. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2021. No. 24 (2). P. 1–9.
4. Мельник О. О. Банкрутство як один із способів протиправного перерозподілу та відчуження власності в Україні (рейдерство). *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 3. С. 97–102.
5. Поляков Р. Б. Інститут банкрутства (неспроможності) в Україні та Німеччині: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ, Юрид. вид-во «Право України», 2023. 472 с.
6. Бутирська І. Провадження у справах про банкрутство як особливий вид провадження у господарському судочинстві. *Право України*. 2021. № 4. С. 23–32.
7. Поляков Б. Принцип доміно, або Як КзПБ може спровокувати ланцюгове падіння підприємств країни. *Закон і бізнес*. № 30 (1432). 03.08–09.08.2019. URL: https://zib.com.ua/ua/print/138714-yak_kzpb_mozhe_sprovokuvati_lancyugove_padinnya_pidpriemstv_html (дата звернення: 12.02.2024).
8. Поляков Р. Підстави відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) в Україні та Німеччині. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 87–94.
9. Бутирський А. А., Ніколенко Л. М. Виплата винагороди арбітражному керуючому у справі про банкрутство: теоретичні і практичні проблеми. *Економіка та право*. 2021. № 2. С. 25–32.
10. Бутирський А. А. Вирішення господарських спорів в Україні та країнах Східної Європи: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04. Чернівці, 2015. 473 с.
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 06 квітня 2023 року у справі № 902/560/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110144325> (дата звернення: 12.02.2024).
12. Постанова Верховного Суду у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду від 12 липня 2023 року у справі № 915/1097/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113738386> (дата звернення: 12.02.2024).

Dutka V. Protection of debtor's rights in bankruptcy case

Summary. The article is devoted to the study of the protection of the debtor's rights in the bankruptcy case.

The task of bankruptcy legislation is not only to satisfy the demands of the debtor's creditors, but also to restore the solvency of such an entity and protect it from the unscrupulous actions of other participants in the case.

Legislative provisions aimed at protecting the debtor from groundless initiation of bankruptcy proceedings are important and necessary. It is emphasized that often the creditor initiates a bankruptcy case against the debtor not for the real satisfaction of his demands, but for the purpose of hindering the economic activity of such a debtor.

A kind of "safeguard" against the creditor's groundless application to the economic court with a statement to open bankruptcy proceedings against the debtor is the need for the initiating creditor to pay a court fee, as opposed to the debtor.

Based on the results of the analysis of judicial practice, it is justified that it is quite difficult to cancel the decision to open bankruptcy proceedings, and this usually happens only in cases of unfounded / unconfirmed claims of the initiating creditor, or there is a dispute about the right.

On the same level as the debtor, creditors have the right to appeal the decision to open bankruptcy proceedings. The judicial practice of the Economic Court of Cassation of the Supreme Court was analyzed in terms of resolving the issue of the moment when creditors have the right to appeal the decision to open bankruptcy proceedings against the debtor.

The author argued that the modern legal regulation of the grounds for filing an application to open bankruptcy

proceedings against a debtor-legal entity can allow unscrupulous creditors to easily use the bankruptcy procedure to the detriment of the debtor's interests. Therefore, proposals to complicate access to bankruptcy procedures appear to be well-argued and may become an additional guarantee of the protection of the debtor's rights.

Key words: bankruptcy, insolvency, commercial court, debtor, creditor, initiation of proceedings.

*Кульбашина О. А.,**кандидатка юридичних наук,**старша викладачка кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*

РОЗПОДІЛ МАЙНОВИХ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В ГІГ-КОНТРАКТІ

Анотація. Стаття присвячена питанню розподілу майнових прав інтелектуальної власності в гіг-контракті. Гіг-контракт – це цивільно-правовий договір, за яким гіг-спеціаліст зобов’язується виконувати роботи та/або надавати послуги відповідно до завдань резидента Дія Сіті як замовника, а резидент Дія Сіті зобов’язується оплачувати виконані роботи та/або надані послуги і забезпечувати гіг-спеціалісту належні умови для виконання робіт та/або надання послуг, а також соціальні гарантії, передбачені вказаним Законом України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні». Сторонами гіг-контракту виступають: резидент Дія Сіті (замовник) та гіг-спеціаліст (виконавець). Замовником може бути як фізична, так і юридична особа-резидент Дія Сіті. Резидент Дія Сіті – юридична особа, яка відповідно до вищевказаного Закону набула статусу резидента Дія Сіті та згідно з інформацією, що міститься у реєстрі Дія Сіті, перебуває у зазначеному статусі. Виконавцем може виступати лише фізична особа, яка є гіг-спеціалістом. Гіг-спеціаліст – фізична особа, яка за гіг-контрактом є підрядником та/або виконавцем. Особливістю гіг-контракту є те, що гіг-спеціалістом може виступати не лише фізична особа-підприємець, але і будь-яка фізична особа з повним обсягом цивільної дієздатності. Гіг-контракт спрямований на досягнення балансу інтересів юридичної особи резидента Дія Сіті і фізичної особи гіг-спеціаліста, який виступає автором кода комп’ютерної програми. Для резидента Дія Сіті важливим є укладення разом з гіг-контрактом договорів про утримання від вчинення конкурентних дій і договорів про нерозголошення комерційної таємниці. Захист інтересів гіг-спеціаліста досягається встановленням гідної винагороди, обмеженням щоденної та щотижневої тривалості виконання роботи, наданням щорічної перерви виконання роботи, наданням загальнообов’язкового державного соціального страхування. Резидент Дія Сіті, який є замовником за гіг-контрактом, набуває майнові права інтелектуальної власності на твір, створений у зв’язку з виконанням гіг-контракту, в момент наступний за створенням такого твору, якщо інше не встановлено гіг-контрактом. Зроблено висновок, що особисті немайнові права інтелектуальної власності на об’єкт, створений у зв’язку з виконанням гіг-контракту, належать гіг-спеціалісту, який створив такий об’єкт. Майнові права інтелектуальної власності на об’єкт, створений гіг-спеціалістом у зв’язку з виконанням гіг-контракту, належать резиденту Дія Сіті, який є замовником за таким гіг-контрактом, якщо інше не передбачено гіг-контрактом.

Ключові слова: гіг-контракт, гіг-спеціаліст, резидент Дія Сіті, майнові права інтелектуальної власності, утримання від вчинення конкурентних дій, нерозголошення.

Постановка проблеми. Чотири роки тому Україна почала шлях цифровізації. На конференції «Цифрова трансформа-

ція як каталізатор європейської інтеграції України» відбулося обговорення результатів, яких досягли спільними зусиллями, зокрема домоглися визнання українського електронного підпису в ЄС, створили Дія.Engine та модернізували 10 реєстрів; масштабували систему Трембіта, в якій здійснили вже 5 млрд транзакцій; розробили 54 послуги для порталу та застосунку Дія [1]. Серед зазначених послуг своє місце посів запуск правового режиму Дія Сіті для ІТ-індустрії, правовим підґрунтям якого став Закон України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» № 1667-IX від 15.07.2021 (далі – Закон або Закон № 1667-IX) [2]. Була поставлена амбітна мета, а саме, що це дозволить створити в Україні найпотужніший ІТ-хаб в Центральній та Східній Європі [3]. За підсумками роботи Мінцифри за 2023 рік відбулося масштабування Дія.City: додалося 372 українські і міжнародні компанії-резиденти, 60 тисяч зареєстрованих фахівців, 80 defense-tech компаній доєдналися до Дія.City [4].

Стан дослідження. Запровадження у вітчизняну договірну практику гіг-контрактів було покликане вирішити низку проблем договірного врегулювання дистанційного виконання роботи в ІТ-сфері. Проте найбільші потенційні «споживачі» гіг-контрактів займають діаметрально протилежні позиції щодо використання гіг-контрактів при оформленні виконавців. Так, на початок серпня 2023 року третій із найбільших ІТ-роботодавців України GlobalLogic наразі має 50 спеціалістів на гіг-контрактах. Поступово компанія планує перевести на них усю команду [5]. На противагу цьому рішення найбільша в Україні ІТ-компанія EPAM поки не буде переводити працівників на гіг-контракти [6]. Пошуки науковців щодо окремих аспектів, які нами будуть розглядатись в межах цієї праці, були висвітлені в сучасній вітчизняній науковій доктрині такими дослідниками, як В. А. Іващенко, С. В. Корновенко, О. П. Орлюк, Р. О. Стефанчук та іншими. Серед практиків також на цих питаннях фокус уваги тримається постійно. Проаналізувавши останні наукові пошуки в сфері правового регулювання відносин гіг-контракту зауважимо, що ґрунтовних науково-теоретичних досліджень у цьому напрямку поки що не оприлюднено.

Мета статті полягає у визначенні алгоритму розподілу майнових прав інтелектуальної власності в гіг-контракті.

Виклад основного матеріалу. Пристосування бізнесу до дистанційних форм виконання роботи розпочалося в Україні з пандемії коронавірусної інфекції, а напад рф зруйнував усі без винятку сфери життя, і бізнесу зокрема. Оформлення відносин між ІТ-компаніями творцями ІТ-продуктів здійснюється або на підставі реєстрації виконавця як суб’єкта господарювання (фізичної особи підприємця), або укладення гіг-

контракта, якщо кампанія є резидентом Дія Сіті, або укладення трудового договору за правилами Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП, КЗпП України) [7]. Договори про створення на замовлення і використання об'єкта права інтелектуальної власності або про надання послуг відповідно до Цивільного кодексу України (далі – ЦК, ЦК України) [8] також мають місце. Обрання правової форми співпраці між замовниками ІТ-продуктів та виконавцями залежить і від можливості бронювання громадян під час воєнного стану. Станом на 29 січня 2024 року в Україні заброньовано 3498 ІТ-спеціалістів через Міністерство цифрової трансформації України, з них близько 1500 фахівців – повторно [9]. Резидентство у «Дія.Сіті» – один із критеріїв для отримання бронювання від мобілізації для ключових співробітників технобізнесу [6]. В світі гіг-контракти – явище не нове. В 2020 році Gallup (американський інститут дослідження громадської думки) повідомив, що близько 40 % працездатного населення США було зайнято в гіг-економіці. Наразі цей показник тільки зростає і прогнозується, що у найближчі 10 років звичайний формат класичного працевлаштування остаточно застаріє [10].

Легальне визначення гіг-контракту подано в Законі України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» № 1667-ІХ від 15.07.2021. За визначенням останнього гіг-контракт – це цивільно-правовий договір, за яким гіг-спеціаліст зобов'язується виконувати роботи та/або надавати послуги відповідно до завдань резидента Дія Сіті як замовника, а резидент Дія Сіті зобов'язується оплачувати виконані роботи та/або надані послуги і забезпечувати гіг-спеціалісту належні умови для виконання робіт та/або надання послуг, а також соціальні гарантії, передбачені вказаним Законом [2]. Окремо в ч. 3 ст. 17 останнього наголошено, що цивільно-правовий договір не вважається гіг-контрактом, якщо в ньому прямо не зазначено про укладення саме гіг-контракту.

Форма укладення цього контракту не передбачає державної реєстрації і не потребує нотаріального завірення. Проте проста письмова є необхідною для фіксації взаємного волевиявлення сторін, адже однією зі сторін гіг-контракту виступає юридична особа. Сторони обирають чи паперовий чи електронний спосіб фіксації домовленості, і залежить це, як правило, від виконання завдання за контрактом: за офісного виконання роботи – паперова, а за дистанційної гіг-контракт буде в електронному вигляді. Електронний документ – це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа. Обов'язкові реквізити електронного документа – це обов'язкові дані в електронному документі, без яких він не може бути підставою для його обліку і не матиме юридичної сили. Створення електронного документа завершується накладанням електронного підпису [11]. Оригіналом електронного документа вважається електронний примірник документа з обов'язковими реквізитами, у тому числі з електронним підписом автора або підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [12]. Зауважимо, що реквізити як електронного, так і паперового варіанту контракту мають бути тотожними.

Сторонами гіг-контракту виступають: резидент Дія Сіті (замовник) та гіг-спеціаліст (виконавець). Замовником може бути як фізична, так і юридична особа-резидент Дія Сіті. Резидент Дія Сіті – юридична особа, яка відповідно до вище-

вказаного Закону набула статусу резидента Дія Сіті та згідно з інформацією, що міститься у реєстрі Дія Сіті, перебуває у зазначеному статусі. Виконавцем може виступати лише фізична особа, яка є гіг-спеціалістом. Гіг-спеціаліст – фізична особа, яка за гіг-контрактом є підрядником та/або виконавцем. Особливістю гіг-контракту є те, що гіг-спеціалістом може виступати не лише фізична особа-підприємець, але і будь-яка фізична особа з повним обсягом цивільної дієздатності. Щодо стану правосуб'єктності замовника робіт в гіг-контракті, зауважимо, що вона виникає у юридичної особи з дня внесення відповідного запису до реєстру Дія Сіті. Нагадаймо, що відповідно до ст. 9-2 Положення про Міністерство цифрової трансформації України останнє приймає рішення про набуття статусу резидента Дія Сіті [13].

Зміст гіг-контракту доволі розлого регламентований спеціальним Законом і можна прослідкувати поділ умов контракту на ті умови, що забезпечують інтереси гіг-спеціаліста, а також такі, які спрямовані на захист бізнесу резидента Дія Сіті.

Низка вимог Закону спрямована на створення гарантій для творця гіг-спеціаліста. На наш погляд, це пов'язано з тим фактом, що інтелектуальна, творча, розумова праця фізичної особи є невіддільною від останньої і тісно пов'язана зі станом працездатності людини. В свою чергу працездатність безпосередньо впливає на продуктивність виконання завдання резидента Дія Сіті. Саме тому докладно регламентовано час виконання роботи і час відпочинку, створення умов і забезпечення засобами для виконання завдання, компенсації і соціальне страхування гіг-спеціаліста. Так, гіг-контракт повинен містити таку кількість годин на день та/або на тиждень для виконання гіг-спеціалістом робіт (надання послуг), загальна кількість яких не може перевищувати 8 та 40 годин відповідно. За відсутності домовленості сторін щодо визначеної кількості годин вважається, що гіг-спеціаліст виконує роботи (надає послуги) протягом 40 годин на тиждень. Встановлено щорічну оплачувану перерву у виконанні робіт (наданні послуг) тривалістю 17 робочих днів. Крім того на гіг-спеціаліста поширено норми загальнообов'язкового державного соціального страхування щодо оплати тимчасової втрати працездатності, пенсійного страхування, допомоги під час перебування у відпустці по вагітності і пологам та догляду за дитиною до трьох років. Резидент Дія Сіті забезпечує гіг-спеціаліста обладнанням та іншими засобами, необхідними для виконання робіт (надання послуг), якщо інше не передбачено гіг-контрактом. У разі використання гіг-спеціалістом особистого обладнання для виконання робіт (надання послуг) гіг-контрактом можуть передбачатися відповідні компенсаційні виплати. Гіг-контракт може передбачати обов'язок відшкодування резидентом Дія Сіті гіг-спеціалісту повністю або частково фактичних витрат, понесених у процесі виконання робіт та/або надання послуг, та порядок такого відшкодування [2].

Сфера використання гіг-контракту вимагає визначеності із розподілом прав інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням гіг-контракту. Закон визначає види діяльності, здійснення яких стимулюється шляхом створення правового режиму Дія Сіті. До таких належать: комп'ютерне програмування, консультування з питань інформатизації, діяльність із керування комп'ютерним устаткуванням, видання комп'ютерних ігор, а також іншого програмного забезпечення, надання програмних продуктів, у тому числі комп'ютерних

ігор, у режимі «онлайн» та надання веб-послуг із доставки програмних додатків, включаючи розповсюдження примірників (копій, екземплярів) програмного забезпечення у електронній формі, у тому числі комп'ютерних ігор, його елементів, оновлень, доповнень та розширень функціоналу, а також інші види діяльності, визначені ч. 4 ст. 5 Закону [2]. У визначенні предмету гіг-контракту, як істотної умови цивільно-правового договору, пропонується формулювання останнього так, що замовник доручає, а гіг-спеціаліст зобов'язується надавати послуги на умовах, що визначені цим гіг-контрактом у двох варіантах. Перший є таким, що послуги полягають у виконанні функцій (зазначається посада), відповідно до посадової інструкції резидента Дія Сіті. Варіант другий, що сторони узгодили наступну специфікацію послуг (зазначається перелік останніх, до прикладу: розробка та тестування програмного забезпечення за завданнями замовника; підтримка та супроводження програмного забезпечення; аналіз програмного забезпечення на предмет можливої оптимізації алгоритмів та структур; аналіз характеристик роботи програмного забезпечення в процесі експлуатації, тощо [14]. Як бачимо, виконання функцій або надання послуг в результаті завершується створенням об'єкта права інтелектуальної власності, саме тому й потрібно включати умови щодо розподілу прав інтелектуальної власності до змісту гіг-контракту.

Означеному питанню присвячено ст. 24 Закону № 1667-IX, яка визначає, що особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням гіг-контракту, належать гіг-спеціалісту, який створив такий об'єкт, а майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений гіг-спеціалістом у зв'язку з виконанням гіг-контракту, належать резиденту Дія Сіті, який є замовником за таким гіг-контрактом, якщо інше не передбачено гіг-контрактом. Вперше в національному законодавстві регламентовано момент набуття замовником майнових прав таким чином, що резидент Дія Сіті, який є замовником за гіг-контрактом, набуває майнові права інтелектуальної власності на твір, створений у зв'язку з виконанням гіг-контракту, в момент, наступний за створенням такого твору, якщо інше не встановлено гіг-контрактом. Ці правила щодо обсягу і змісту майнових прав інтелектуальної власності узгоджені між трьома важливими законами: вищезгаданим Законом [2], Цивільним кодексом України (ст. 440) [7] Законом України «Про авторське право і суміжні права» (ст. 12) [15].

Відповідно до гіг-контракту гіг-спеціаліст передає резиденту Дія Сіті всі майнові права інтелектуальної власності на результати послуг, а також на інші об'єкти інтелектуальної власності, створені гіг-спеціалістом за гіг-контрактом (надалі – Об'єкти), а саме виключне право на використання Об'єктів та виключне право на дозвіл або заборону будь-якого використання, розпорядження та переробку Об'єктів без обмеження за часом і територією використання, у тому числі права, які існують на сьогоднішній день або існуватимуть у майбутньому, та які передбачені Цивільним Кодексом України, Законом України «Про авторське право і суміжні права», Бернською конвенцією про охорону літературних і художніх творів (Паризького акта від 24.07.1971, зміненого 02.10.1979), Всесвітньою конвенцією про авторське право 1952 року, а також іншими міжнародними нормативно-правовими актами. Майнові права інтелектуальної власності на Об'єкти, які переходять від гіг-спеціаліста

до замовника, зокрема, включають, але не обмежуються цим: права на використання Об'єктів в цілому і частково у будь-якій формі і будь-яким способом (здійснювати обнародування і повторне обнародування, відтворення і повторне відтворення, переробки і адаптації, переклади та інші зміни, публічну демонстрацію і показ, представлення на публіку так, щоб будь-який користувач Інтернету мав доступ до Об'єктів у будь-який час за власним вибором, здача в майновий найм та (або) комерційний прокат шляхом першого продажу і відчуження іншим способом оригіналу або екземплярів Об'єктів; експорт, імпорт копій Об'єктів; вільний продаж копій Об'єктів у будь-якому вигляді; вільний вибір місця і часу продажу копій Об'єктів; рекламу об'єктів; використання Об'єктів в цілому або частково з метою реклами товарів і робіт замовника і третіх осіб та ін.) протягом необмеженого періоду часу і без обмеження по території; виключні права дозволяти або забороняти використання Об'єктів іншими особами; інші майнові права інтелектуальної власності на Об'єкти [14]. Варто зауважити, що майнові права інтелектуальної власності на Об'єкти потрібно зазначати одразу або включати в гіг-контракт згодом шляхом внесення змін до його змісту.

Висновки. Отже, особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням гіг-контракту, належать гіг-спеціалісту, який створив такий об'єкт. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений гіг-спеціалістом у зв'язку з виконанням гіг-контракту, належать резиденту Дія Сіті, який є замовником за таким гіг-контрактом, якщо інше не передбачено гіг-контрактом.

Література:

1. Конференція «Цифрова трансформація як каталізатор європейської інтеграції України»: результати співпраці з EU4DigitalUA | Міністерство цифрової трансформації (thedigital.gov.ua) URL: <https://thedigital.gov.ua/news/konferentsiya-tsifrova-transformatsiya-yak-katalizator-evropeyskoi-integratsii-ukraini-rezultati-spiivratsi-z-eu4digitalua> (дата звернення: 13.04.2024).
2. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні. Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text/> (дата звернення: 29.03.2024).
3. Дія Сіті. Проєкти | Міністерство цифрової трансформації України (thedigital.gov.ua) URL: <https://thedigital.gov.ua/projects/city/> (дата звернення: 13.04.2024).
4. Підсумки року роботи Мінцифри 2023 (thedigital.gov.ua). URL: <https://2023.thedigital.gov.ua/> (дата звернення: 13.04.2024).
5. Недашківська Ю. Нові правила бронювання: GlobalLogic переведе всіх працівників в Україні на гіг-контракти. URL: https://biz.censor.net/news/3436842/novi_pravyla_bronyuvannya_globallogic_perevede_vsih_pratsivnykiv_v_ukraini_na_gigkontrakty (дата звернення: 13.04.2024).
6. Тарасовський А. Найбільша в Україні IT-компанія EPAM поки не буде переводити працівників на гіг-контракти URL: <https://forbes.ua/news/naybilsha-v-ukraini-it-kompaniya-poki-ne-bude-perevoditi-pratsivnykiv-na-gig-kontrakty-18082023-15486> (дата звернення: 13.04.2024).
7. Цивільний кодекс України: Закон України | від 16.01.2003 № 435-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 30.03.2024).
8. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 30.03.2024).
9. Гулійчук Д. Бронювання гіг-спеціалістів і ФОПів: що кажуть у Генштабі і Міноборони. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/>

- bronyuvannya-gig-specialistiv-i-fopiv-scho-kazhut-u-genshtabi-i-minoboroni-2456299.htm(дата звернення: 10.04.2024).
10. Гіг-контракти: укладення, умови та особливості – КАДРО-ВИК.UA (kadrovik.ua) URL:<https://www.kadrovik.ua/content/gig-kontrakty-umovy-ta-osoblyvosti> (дата звернення: 14.04.2024).
 11. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV / *Верховна Рада України*. URL: https://ips.ligazakon.net/document/KP180055?an=26&ed=2018_01_17 (дата звернення: 10.04.2024).
 12. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 29.03.2024).
 13. Положення про Міністерство цифрової трансформації України : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.04.2024).
 14. Що таке гіг-контракти і які пункти в них варто прописати. Розбір DOU з коментарями експертів | DOU <https://dou.ua/lenta/articles/cards-about-gig-contracts/> (дата звернення: 13.04.2024).
 15. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX (rada.gov.ua) / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n868> (дата звернення: 15.04.2024).

Kulbashna O. Distrsbuton of property rights of intellectual property in the gig contract

Summary. The article is devoted the issue of distribution of intellectual property rights. A gig contract is a civil law contract under which a gig specialist undertakes to perform work and/or provide services in accordance with the tasks of a resident of Diia City as a customer, and a resident of Diia City undertakes to pay for the work performed and/or services provided and provide the gig specialist with appropriate conditions for performing work and/or providing services, as

well as social guarantees provided for by the specified Law of Ukraine «On Stimulating the Development of the Digital Economy in Ukraine». The parties to the gig contract are: Diia City resident (customer) and gig specialist (performer). The customer can be both an individual and a legal entity resident of Diia City. A Diia City resident is a legal entity that, in accordance with the above-mentioned Law, has acquired the status of a Diia City resident and, according to the information contained in the Diia City register, is in the specified status. Only an individual who is a gig specialist can act as a performer. A gig specialist is an individual who is a contractor and/or performer under a gig contract. The peculiarity of the gig contract is that not only an individual entrepreneur can act as a gig specialist, but also any individual with full civil legal capacity. The gig contract is aimed at achieving a balance of the interests of the legal entity resident of Diia City and the individual gig specialist who is the author of the computer program code. It is important to conclude for a resident of Diia City agreements on refraining from competitive actions and agreements on non-disclosure of commercial secrets together with the gig contract. The protection of the gig specialist's interests is achieved by establishing a decent remuneration, limiting the daily and weekly duration of work, providing an annual break from work, and providing mandatory state social insurance. It was concluded that personal non-property intellectual property rights to an object created in connection with the performance of a gig contract belong to the gig specialist who created such an object. Intellectual property rights to the object created by the gig specialist in connection with the performance of the gig contract belong to the resident of Diia City, who is the customer under such gig contract, unless otherwise provided for in the gig contract.

Key words: gig contract, gig specialist, Diia City resident, intellectual property rights.

*Chingizzadeh Ch. N.,
Doctoral Student
Baku State University*

REGULATION OF TRADEMARKS IN THE BUSINESS SECTOR FROM A LEGAL PERSPECTIVE

Summary. A trademark refers to a specific symbol that can distinguish the goods or services of individuals or legal entities. The use of any registered trademark by anyone other than the owner is only possible with the consent of the owner. Actions related to goods and services offered on the market by the owner of the trademark or with their consent are not covered by the rights derived from the registration of the trademark. After gaining a good reputation, it becomes even easier for the product to enter new markets. The trademark protection system is considered a significant advancement in economic and social transformation. In the modern era, this system plays a crucial role as a platform for development. Today, due to the high level of competition in the economic sector, it is essential for business owners in the field of trade and service providers to register their trademarks. In the initial stages, a business owner should choose a specific brand name and logo in consultation with the expert legal group for their activities. In a competitive market, it is necessary to ensure that the chosen brand name and logo do not resemble other logos before introducing them. The registration of trademarks plays a significant role in the business environment and is often conducted electronically. One of the tools that entrepreneurs utilize for the development of their businesses is software. To encourage and enhance the provision of entrepreneurial products and services, innovative software with specific functionality should be available. Consequently, the registration of a software idea is always a subject of consideration to support their own initiatives. Entrepreneurs who register their trademarks more promptly must prevail in any legal proceedings related to this matter. Formerly, the use of the trademark in the business field or its proof thereof held little significance. To succeed in a legal dispute, an entrepreneur needs to have the appropriate registration document for the trademark, and only the entrepreneur who first registers this document can prevail in a legal dispute.

Key words: trademark protection, famous trademarks, business activities, property rights, brand.

Introduction. A trademark is any symbol that provides necessary information to customers about the origin of a product and its differentiation from the products of other manufacturers. The registration of a trademark ensures customers' recognition of the brand, provides a competitive advantage over other brands, and significantly reduces the costs of enforcing trademark rights. Moreover, trademarks also offer proactive protection against counterfeiters, cybersquatters, and those involved in the illegal importation of goods. In general, a "trademark is any visible sign or symbol used by an enterprise to identify and distinguish its goods from those produced or carried by others" [1].

A trademark, in addition to being an indicator of product ownership and manufacturer identification, serves as an essential element in determining product demand in the market. The

protection of trademarks can be achieved through registration or use, and these processes are regulated by the internal laws of various countries. It is possible that in one country, trademark protection may involve its registration as with other forms of intellectual property, or it may simply require its use. However, since other categories fall under the protection of national domains, if a trademark is protected in one country, this protection does not extend to other countries, and recourse must be made to the domestic laws of each country. Nevertheless, at the international level, countries have established international trademark registration systems to facilitate the support of trademarks internationally. The Madrid system grants trademark holders protection over a wide geographical area.

The extent to which the issue has been explored – Several aspects of this research have found their reflection in the studies of foreign scholars such as Al Rays [2], Laura Rays [2], Hong-bumm Kim [3], Vu Qon Kim [3], Jong A. An [3], Liza Wood [4], Turkey Dereli [5], Adil Baykasoglu [5], Fatih Aydoghan [6], and Fatma Gul Bilginer Ozsaatci [7], among others from foreign countries.

While there is no independent work by Azerbaijani authors on the legal aspects of trademark regulation in business activities, various researchers, including Elnur Kerimov [8], Hicret Huseynzade [9], Seyfulla Aslanov [10], Seymur Quliyev [11], and others, have investigated different facets of the problem.

Purpose and Objectives. The purpose of this article is to examine the legal issues surrounding the protection of trademarks, determine effective methods for the legal regulation of conflict resolution related to trademarks, and comprehensively study the general characteristics of the legal regime of trademarks as a means of differentiation in business activities. The findings of this research may serve as a foundation for future scientific investigations.

To achieve this purpose, the following objectives are addressed during the research process:

- Providing an understanding of trademarks and recognizing their legal nature;
- Exploring the means of protecting trademark rights;
- Studying the legislation regulating conflict resolution among trademark holders;
- Investigating essential aspects of the legal regulation of trademarks in business activities;
- Formulating the general trends and prospects of trademark rights regulation in both national and international legislation;
- Defining and substantiating the concept of trademark rights infringement from a property law perspective.

Methods. The methodological basis of this study comprises general scientific and specific scientific methods widely utilized in the humanities, such as systematic-structural analysis, synthesis, and legal document analysis, among others.

The works of foreign and local scholars who have researched issues related to trademarks and their protection have also been used in this work.

Main Section

The Legal Characteristics of Trademarks as a Means of Differentiation in Entrepreneurial Activities

Entrepreneurship refers to the organization of economic, industrial, and other activities that generate income. When we talk about entrepreneurship, it encompasses commercial activities carried out in various fields such as industrial enterprises, agriculture, trade establishments, service providers, banks, legal administration, publishing, scientific research institutes, and so on. In certain types of entrepreneurial activities, operations involving the buying and selling of goods, commodities, semi-finished products, and the like can be conducted. Entrepreneurs always strive to acquire resources and utilize services in line with their commercial interests. Based on the responsibilities assigned by the market, an entrepreneur is engaged in the creation of quality products and their cost-effective sale. Therefore, the creation of trademarks is one of the fundamental prerequisites of entrepreneurship, and trademarks should be considered one of the most vital elements of entrepreneurship. Various aspects related to the acquisition, utilization, and enforcement of rights over trademarks, as well as the resolution of disputes in court and administrative authorities, are of significant importance.

Regarding entrepreneurial activities, the 7th article of the Law of the Republic of Azerbaijan on "Entrepreneur's Duties" includes the provision "comply with the requirements of legislation on trademarks and geographical indicators" [12], which reflects this concept.

The registration of trademarks bears notable significance in the following aspects:

1. It enables the presentation of products or services with a distinct trade symbol, thereby enhancing the potential for increased profitability and advantages;
2. Trademark registration serves as a protective measure for businesses, safeguarding their distinctive brand identities from potential competitors;
3. It plays a pivotal role in the commercialization process, ensuring that businesses align with both national and international standards;
4. Trademark registration facilitates success in legal proceedings related to trademark demand for official certification purposes;
5. It contributes to the differentiation of products or services in the labor market, offering a unique and recognizable identity.

In the context of granting the right to conduct commercial activities without registration to individual entrepreneurs, specific cases necessitate careful consideration. The State Agency for Standardization, Metrology, and Patent of the Republic of Azerbaijan carries out the registration of trademarks in accordance with the legislative framework, assuring compliance with state standards for products, services, and works. Additionally, it manages the unified state register overseeing the labeling of products and services [10, p. 427].

Upon the registration of a trademark, the author's rights holder is issued a certificate, which serves as the document confirming the exclusive right of the trademark owner concerning the designated goods. "The primary function of a trademark is to differentiate

goods or services and provide consumers with assurance about the origin and quality of the products or services. Typically, a trademark does not serve to identify the business owner, the manufacturer of the product, or the service provider" [6, p. 33].

In our era, despite having sufficient legal means to combat unlawful use of trademarks, the unfortunate reality is that numerous conflicts persist in practice. This can largely be attributed to discrepancies within the corresponding normative legal framework. If a trademark resembles another company's brand, registration will be rejected. "In the Republic of Azerbaijan, the widespread use of a well-known trademark by another person in all types of goods and services is considered a violation of the rights of the well-known trademark owner, and this action is regarded as causing damage to the owner of the well-known mark" [13].

The Essential Principles of Protecting Famous Trademarks from the Legal Standpoint

In the realm of commerce, trademarks encompass a range of elements such as words, graphics, letters, numbers, three-dimensional logos, and combinations thereof, all of which are eligible for trademark registration. A "famous" trademark is one that holds widespread recognition among consumers across an entire nation. Such renowned trademarks possess all the characteristics inherent to generic trademarks, including their role as commercial indicators, their significance in an enterprise's business operations, their role in enhancing competitiveness, and their contributions to market development. They serve as a means for various organizations and individuals to distinguish their products and services. A famous trademark enables consumers to promptly identify the type of product or service they are engaging with. Frequently, these distinguished commercial symbols attain a high degree of popularity and hold significant economic value.

In essence, a trademark should exhibit distinctiveness, facilitating differentiation from competitors. It should elicit positive and appealing connotations while avoiding negative associations and emotions. Originality is paramount; the trademark should not replicate existing trademarks but instead embody novelty. The utilization of a trademark extends to its incorporation on the product itself, its packaging, promotional materials, office documentation, printed publications, and various other mass communication channels.

In the global market, a brand is generally a prerequisite for the presence of a product. A brand is the most crucial factor in ensuring customer loyalty. "One significant advantage of a brand for entrepreneurs is its ability to prevent cases of unfair competition, such as counterfeit products, imitations, and forgeries, especially when introducing new products and facing competitors, and it also ensures the legal protection of the brand name and business in such cases" [5, p. 132].

Indeed, many well-known brands owned by companies play a decisive role in their assets, sometimes constituting a significant portion of their assets. In many cases, organizations can use their renowned brands as a form of capital for investment and business activities. Well-known brands can have a substantial impact on trade, the economy, and society as a whole.

Trademark and famous brands serve as highly effective tools in marketing, advertising, and the promotion of commerce. All marketing, advertising, and trade promotion activities are fundamentally based on the brand and are aimed at promoting the business of the products bearing that brand.

Manufacturing enterprises should be encouraged to continuously enhance the productivity, quality, and characteristics of their products and services in order to bolster their brand reputation, stimulate production, and contribute to business development. Renowned brands not only attract new and potential customers but also aid in retaining a traditional customer base.

Famous brands also assist consumers in conveniently selecting products and services in accordance with their needs, encompassing quality, price, advantages, and benefits, thereby contributing to the safeguarding of consumer rights.

One of the fundamentals for the swift resolution of cases involving the violation of intellectual property rights, the establishment of a robust competitive environment, and the protection of the rights of both producers and consumers is the utilization of trademarks and renowned brands by legislative authorities to distinguish genuine products from counterfeit intellectual property goods.

According to the report for the year 2023 compiled by “Brand Finance,” the world’s top 10 most valuable brands are as follows:

1. Amazon – \$299.3 billion;
2. Apple – \$297.5 billion;
3. Google – \$281.4 billion;
4. Microsoft – \$191.6 billion;
5. Walmart – \$113.8 billion;
6. Samsung – \$99.7 billion;
7. ICBC – \$69.5 billion;
8. Verizon – \$67.4 billion;
9. Tesla – \$66.2 billion;
10. Tik-Tok – \$65.7 billion [14, p.13].

In a broader context, the fundamental role of a brand resides in its capacity to persuade the consumer to engage in purchasing behaviors and instill trust. Brand trust manifests as the consumer’s belief that the company, under the aegis of which a product is acquired, will effectively address their concerns, faithfully deliver on its promises, and validate the consumer’s expectations. Among the cardinal functions of a trademark is its capacity to delineate the goods or services of a commercial entity from those offered by others. When consumers demonstrate a willingness to allocate greater financial resources for the acquisition of products or services bearing a particular brand, the brand owner gains a competitive edge. Within this context, the safeguarding of intellectual property assumes an exclusive and specialized role. This is due to the fact that if one of the competitors, wielding a similar trademark, introduces substandard products or services to the market, it inevitably detracts from the reputation and credibility of the principal brand.

The Legal Aspects of Brand Formation

In the global landscape of competition, the mere presentation of products and services no longer suffices to captivate the attention of consumers. A brand name, fundamentally, encapsulates the nomenclature, expressions, or designations chosen by individuals or corporate entities for their products or services. This branding process is open to registration for both individual proprietors and business entities, with the proviso that such brands do not inherently distinguish themselves significantly in terms of reliability and equitable trustworthiness. To ascertain the valuation of a brand, the typical recourse lies in three distinct methodologies: the financial modality, the consumer-centric approach, and a fusion of both paradigms [3, p. 336]. This phenomenon is especially discernible within the B2B (Business to Business) sector, where a brand flourishes through dynamic interactions between employees and customers.

Enterprises, with utmost diligence, endeavor to safeguard their brands from counterfeiting practices to prevent any erosions in their sales. In the event of an individual or entity deceiving consumers by vending counterfeit renditions of a product at substantially deflated price points, it behooves the understanding that not only the brand’s reputation is imperiled but also the trust vested by consumers in said brand. It is worth noting that online marketplaces of repute such as Amazon, eBay, and the Alibaba Group have honed their approaches to brand protection, particularly within the purview of legal safeguards.

There are distinctions between branding and its relevance among employees, as this is contingent upon various factors such as the expeditiousness of consumer engagement, the intricacy of service provision, and the necessity for expounding product attributes. Therefore, employees play a pivotal role in the development and fortification of a brand. Consequently, it is imperative for employees not only to adhere to the brand but also to embody it. As posited by [2, pp. 116–117], branding not only benefits the company but also enhances the efficiency of the country in which it is situated. For example, prominent brands such as “Coca-Cola,” “Microsoft,” “Intel,” “Dell,” “Cisco,” and “Hertz” are the brand embodiments that bolster the economic prowess of the United States and confer significant influence on global markets.

Brands are complex elements in our daily lives, engineered by both companies and consumers. As described in [11, p. 5], “Brand implies constancy. All major brands of the world have successfully upheld their core promises and values throughout the years.” In the wake of contemporary societal and cultural transformations, such as globalization, demographic shifts, knowledge culture, and individualization, brands are gaining increasing significance. They progressively serve as guiding beacons and sources of meaning for consumers, orienting and facilitating their alignment with evolving social and cultural structures. This transformation is so profound that people form emotional bonds with brands and attribute human qualities to them, cultivating a particular fondness for certain brands. Presently, in developed nations, the greater part of a company’s value and assets is shaped through branding. Each brand is an outcome of social compacts; hence, the primary objective of brand management should be the establishment of enduring and meaningful relationships between the brand and consumers. The regulation of consumer behavior is one of the chief determinants of the brand’s value proposition. The desire to determine the relationship between consumers and brands has fostered the development of the brand equity concept [4, p. 663].

The consumer’s relationship with a brand is indicative of their proclivity to select and evaluate the brand or product, thereby influencing consumer behavior. This relationship is institutionally intricate and encompasses perceptual, emotional, and motivational (incentive-driven) components. Understanding the relationships between individuals and brands is pivotal for explaining and comprehending human actions. Relationships between individuals and brands are feasible due to the progressive assignment of personal characteristics by consumers to brands. Nevertheless, brand relationships differ from interpersonal relationships in terms of emotional connection, as well as the intensity and rapidity of interactions. Yet, there are analogous instances in consumer behavior towards real individuals and beloved brands. People are willing to expend resources to ensure the existence of these relationships and alleviate negative effects, particularly for their favored brands.

The Principles of International Registration of Trademark Rights and Their Importance for the Trademark Owner

The process of international trademark registration bestows a legal shield upon its possessor, affording them the ability to employ it for product/service differentiation or grant others a license for its utilization in exchange for compensation. The exclusive utilization rights and licensing privileges, particularly in the context of desired goods and services, are unequivocally vested in the trademark's registered proprietor. A noteworthy aspect to consider is that the omission of specific information, such as additional elements within the trademark's color scheme and nomenclature, from the protective framework delineated in the trademark registration certificate signifies the vulnerability of a trademark, rendering it susceptible to acts of unfair competition [8, p. 204].

In the contemporary landscape, the global economy is rapidly progressing towards globalization, an enduring process governed by its unique set of principles, encompassing, among other facets, the worldwide proliferation of the English language. Significantly, this linguistic trend has ramifications for trademark nomenclature. Presently, a significant proportion of trademarks registered at the European Union Intellectual Property Office feature one or more English terms. It is essential to underscore that the compulsory registration of a trademark within a specific country does not constitute a prerequisite for its broad recognition in accordance with the stipulations of the relevant article. This implies that a trademark can attain widespread recognition without being formally registered within a particular nation [9].

The regulation and safeguarding of trademark rights in the realm of international commerce are profoundly influenced by various international agreements delineating the registration of trademarks, the international classification system for goods and services, most notably the Paris Convention for the Protection of Industrial Property, and the international convention governing the international registration of trademarks. A consortium of nations, signatories to the Paris Convention, have established international unions in alignment with the provisions of this convention. These unions are geared towards facilitating the process of international trademark registration and the acquisition of associated rights, with the Madrid System as their guiding framework. The monetary worth of international brand registration is measured in Swiss francs, and it becomes the prerogative of the applicant to disburse the prescribed fee after their application undergoes the requisite review and attains approval by the trademark registration authority. In a globalized milieu where the significance of brands in foreign trade is consistently on the rise, both nation-states and business entities must conscientiously acknowledge the profound implications of branding and craft strategies that can ensure sustained growth and competitive supremacy [7, p. 1394].

The renewal of international registration is obligatory at intervals of ten years, subject to stipulated fees. It is essential to note that the count of trademarks that can be registered globally is, for all intents and purposes, inexhaustible. Trademarks, in essence, are comprised of one or more letters, words, characters, or numerals, the specifics of which are determined by the prevailing legislations of individual nations. The foundational criterion that sets trademarks apart is their mandate to be distinctive, innovative, and pioneering [7, p. 1394].

Conclusions. The trademark is an indispensable attribute of a successful business. The acquisition of trademark rights enables the distinct use of a registered commercial symbol. A

trademark allows the recognition of a company by its customers. Establishing a trademark that garners the trust of customers forms the cornerstone of a thriving business. A business is not obliged to register its commercial symbol; however, it can create general rights specifically pertaining to this commercial symbol. Nevertheless, the advantages of trademark registration are numerous, with the most significant being the exclusive legal rights. The registration of trademarks provides the owner with essential measures against the import and export of counterfeit goods.

Transitioning to our country's market relations and the differentiation of products from various manufacturers necessitated the modernization of legislation and its application mechanisms regarding trademarks. Due to the increase in legal disputes related to trademark application, special attention is given to the respective field. Rights of entrepreneurs engaged in business activities are protected within the framework of laws regulating trademark legal matters. In the context of the existence of the global market, attention must be paid to both national and international legislation in this area.

Trademarks play a pivotal role, serving both producers and consumers within the business landscape. They confer substantial advantages concerning the promotion of commercial enterprises in the market. Unique designations notably impact consumer preferences, engender trust, and cater to specific product requisites. For entrepreneurs well-versed in market dynamics and rights protection, trademarks assume particular significance. This stems from the considerable risks associated with conducting business devoid of trademark protection. Ownership of a trademark enables a company to gain recognition within its potential clientele while concurrently augmenting trust in the brand. The legal framework governing trademarks in the realm of commercial activities assumes critical importance, safeguarding a firm's authority and reputation within the intricate web of market relations.

Bibliography:

1. Encyclopaedia Britannica, Trademark. URL: (16 Mart 2019-cu il).
2. Ries, Al ve Ries, Laura. İnternet'te marka yaratmanın 11 değişmez kuralı. İstanbul: MediaCat Kitapları, 2001.
3. Kim, H., Kim, W., ve An, J.A. The Effect of Consumer-Based Brand Equity on Firms' Financial Performance. *Journal of Consumer Marketing*. 2003. № 20(4), pp. 335–351.
4. Wood, L. Brands and Brand Equity: Definition and Management. *Management Decision*. 2000. № 38(9), pp. 662–669.
5. Dereli, T. ve Baykasoğlu, A. Toplam Marka Yönetimi, İstanbul: Hayat Yayıncılık, 2007.
6. Aydoğan F. Markanın ticaret unvanına karşı korunması, mevcut hukuki durum – değişiklik (madde) önerisi – itiraz yolu ve/veya alternatif çözüm yolu önerisi. İÜHFMC. LXXI, 2013. S. 2, s. 27–50.
7. Bilginer Özsaatçı F. G. ve Köse, Z. Dış ticaretin yeni bir belirleyicisi olarak marka değeri. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2021. № 18(2). pp. 1379–1399.
8. Kərimov E. Azərbaycan əmtəə nişanı hüququnda qarışdırılma ehtimalı anlayışı. Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq Jurnalı, Buraxılış 3:2, Əqli-mülkiyyət hüququ, May, 2017, 193–208 səh.
9. Hüseynzadə H. Əmtəə nişanlarının milli və beynəlxalq kontekstdə mühafizəsi. URL: <https://www.e-huquq.az/az/news/maariflendirmə/51612.html> 11 İyul 2022.
10. Aslanov S. Sahibkarlıq hüququ. "Digesta" nəşriyyatı, Bakı, 2005, 496 səh.
11. Quliyev S. Brendin sloqanı, şəxsiyyəti və miqyası. 2019/ URL: <https://www.academia.edu/41454350/>

12. Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. URL: <https://e-qanun.az/framework/7920>, 15 dekabr 1992-ci il
13. Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikası Qanunlar. Bakı: Biznesmenin Bülleteni, 1999, 21 səh.
14. "Brand Finance" Global 500–2023. The annual report on the world's most valuable and strongest brands January 2023. Brand Finance Plc., 99 p.

Чингізаде Ч. Регулювання торговельних марок в бізнес-секторі з правової точки

Анотація. Під торговою маркою розуміють певний символ, який може відрізнати товари чи послуги фізичних чи юридичних осіб. Використання будь-якої зареєстрованої торгової марки будь-ким, крім власника, можливе лише за згодою власника. На дії, пов'язані з товарами та послугами, які пропонуються на ринку власником торгової марки або за її згодою, не поширюються права, що впливають з реєстрації торгової марки. Здобувши гарну репутацію, продукту стає ще легше вийти на нові ринки.

Система захисту товарних знаків вважається значним прогресом в економічних і соціальних перетвореннях. У сучасну епоху ця система відіграє вирішальну роль як платформа для розвитку. Сьогодні, через високий рівень конкуренції в економічному секторі, власникам бізнесу в сфері торгівлі та постачальникам послуг вкрай необхідно реєструвати свої торгові марки. На початкових етапах

власник бізнесу повинен обрати конкретну торгову марку та логотип, погодившись з експертною юридичною групою своєї діяльності. На конкурентному ринку необхідно переконатися, що обрана торгова марка та логотип не схожі на інші логотипи, перш ніж їх представити.

Реєстрація торгових марок відіграє важливу роль у бізнес-середовищі та часто здійснюється в електронному вигляді. Одним із інструментів, який використовують підприємці для розвитку свого бізнесу, є програмне забезпечення. Для заохочення та покращення надання підприємницьких продуктів і послуг має бути доступне інноваційне програмне забезпечення зі спеціальними функціями. Отже, реєстрація ідеї програмного забезпечення завжди є предметом розгляду для підтримки власних ініціатив.

Підприємці, які реєструють свої торговельні марки швидше, повинні отримати перевагу в будь-якому судовому розгляді, пов'язаному з цим питанням. Раніше використання торговельної марки в бізнес-сфері або її підтвердження не мали великого значення. Щоб досягти успіху в судовому спорі, підприємець повинен мати відповідний реєстраційний документ на торговельну марку, і лише той підприємець, який першим зареєстрував цей документ, може перемогти в судовому спорі.

Ключові слова: захист торгової марки, відомі торговельні марки, підприємницька діяльність, майнові права, бренд.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Ткаченко В. С.,
кандидат юридичних наук

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОБОЧОГО ЧАСУ В КОНТЕКСТІ ДИСТАНЦІЙНОЇ ТА НАДОМНОЇ РОБОТИ

Анотація. Стаття присвячена аналізу викликів та особливостей організації робочого часу в умовах дистанційної та надомної роботи. Зважаючи на стрімкий розвиток інформаційних технологій та зростаючу популярність гнучких форм зайнятості, дослідження зосереджене на правових, соціальних та економічних аспектах цих нових форм праці. Розглядається історичний розвиток дистанційної та надомної роботи, починаючи з появи перших технологічних можливостей для віддаленої праці до сучасних умов, зумовлених пандемією COVID-19. Аналізуються ключові етапи та фактори, що сприяли розширенню цих форм зайнятості. Детально розглядаються нормативні акти та регуляторні механізми, що регулюють дистанційну та надомну роботу. Аналізується національне законодавство різних країн, зокрема норми щодо тривалості робочого часу, періодів відпочинку, обов'язків роботодавців і працівників, а також заходів безпеки і охорони праці. Розглядаються практичні аспекти організації робочого часу, включаючи встановлення графіків роботи, управління робочим навантаженням та підтримання продуктивності. Особлива увага приділяється проблемам самодисципліни, уникнення професійного вигорання та забезпечення балансу між роботою та особистим життям. Аналізуються технічні аспекти, такі як забезпечення необхідної інфраструктури та технічної підтримки для дистанційної роботи, а також соціальні виклики, включаючи ізоляцію працівників, відсутність безпосереднього контакту з колегами та менеджерами, що може впливати на командну роботу і мотивацію. Розглядаються економічні наслідки впровадження дистанційної та надомної роботи, включаючи зменшення витрат на офісні приміщення, транспортні витрати, а також вплив на продуктивність праці і конкурентоспроможність компаній. Оцінюється ефективність цих форм зайнятості з точки зору роботодавців та працівників. Аналізуються наслідки дистанційної та надомної роботи для фізичного і психічного здоров'я працівників. Розглядаються проблеми, пов'язані з відсутністю фізичної активності, порушенням режиму праці та відпочинку, а також можливістю професійного вигорання. У статті робляться висновки про поточний стан регулювання робочого часу в умовах дистанційної та надомної роботи, а також пропонуються рекомендації для покращення нормативної бази і практичних аспектів організації цієї форми праці.

Ключові слова: робочий час, дистанційна, надомна, віддалена робота, Європейський Союз, режим роботи, трудовий договір, локальне законодавство, «вигорання».

Постановка проблеми. Сучасні умови говорять про масштабну цифровізацію усіх сфер суспільного життя. Протягом останніх двох десятиліть розвиток інформаційно-комунікаційних технологій був одним із ключових чинників змін у трудовому житті [11]. Цей розвиток сприяв появі нових методів організації праці, надаючи більшу гнучкість щодо того, коли і де

можна виконувати робочі завдання. У деяких країнах, галузях і компаніях це супроводжувалося відходом від оцінки ефективності з точки зору відпрацьованих годин до більшого акценту на досягнутих результатах. Коротше кажучи, трудове життя переживає перехід від регулярних, бюрократичних і «радянських» моделей робочого часу до більш гнучких моделей роботи.

Метою статті є вивчення впливу дистанційної та надомної роботи (віддаленої, телероботи, мобільної) на тривалість, режим та якість робочого часу, а також на ефективність існуючих законодавчих і регуляторних механізмів.

Виклад основного матеріалу. Відразу необхідно акцентувати увагу на термінології, в європейському законодавстві використовують терміни «телеробота», «мобільна робота». В українському законодавстві разом із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу» із 27 лютого 2021 року з'явилося розмежування дистанційної та надомної роботи. Водночас, часто вживається термін «віддалена» робота, який ототожнюється із дистанційною роботою. Однак поняття «віддалена робота» у КЗпП відсутнє. Треба зауважити, що це поняття «телеробота» з'явилося від англ. Telecommuting, або віддалена робота, або дистанційна робота, або робота вдома, або робота з дому – робота, що виконується в місці, віддаленому від місць використання її результатів (тобто офісів, складів, магазинів тощо). Так, в 1972 р. в США Джек Нілле, один із вчених Південно-каліфорнійського Університету, запропонував новий спосіб організації праці – телероботу і ввів в обіг відповідний термін «telecommuting» («теледоступ») [1]. В нашій статті ми ототожнюємо всі терміни, які означають роботу, яку виконається поза робочим місцем, не на підприємстві.

Телеробота і мобільна робота є прикладом того, як цифрові технології призвели до більш гнучкої організації робочого місця і робочого часу. Зростання віддаленої роботи збіглося зі збільшенням попиту на таку гнучкість, який підживлювався постійним зростанням кількості домогосподарств з подвійним заробітком (через збільшення участі жінок на ринку праці) [2] підкреслює, що зростання телероботи і мобільної роботи також зумовлене потребами компаній у підвищенні продуктивності та покращенні результатів діяльності. Це пов'язано з підвищенням доступності, а також більш ефективними робочими процесами та економією часу в результаті скорочення часу на поїздки на роботу. Зростання дистанційної роботи також зумовлене розвитком нових бізнес-моделей, таких як робота на платформі. Гнучкість такої роботи також допомагає працівникам збалансувати свої робочі вимоги з сімейними зобов'язаннями, особистими обов'язками та прагненнями. З початку 2000-х років кілька європейських країн розробили норматив-

но-правові акти для сприяння віддаленій роботі і поліпшення балансу між роботою та особистим життям працівників.

На європейському рівні рамкова угода про дистанційну роботу, підписана соціальними партнерами у 2002 році, стала основою, яка широко використовувалася для розробки нового законодавства або угод на національному рівні [4]. Однак дистанційна робота може також мати негативні наслідки для балансу між роботою та особистим життям. Можливість працювати будь-де і будь-коли може призвести до більшої інтенсифікації праці, конкуренції та роботи на вимогу. Працівників та/або компанії можуть підштовхувати до ненормованого робочого часу, що може мати негативний вплив як на баланс між роботою та особистим життям, так і на здоров'я та благополуччя працівників, що проявляється у стані фізичного чи психічного здоров'я, включаючи вигорання [10]. Певною мірою ці наслідки є результатом того, що цифрові технології розмивають межу між робочим і неробочим часом. Забезпечення працівникам належного балансу між роботою та особистим життям є важливим не лише для їхнього здоров'я та благополуччя, але й для зусиль, спрямованих на збільшення залучення жінок на ринок праці.

Згідно з кількома джерелами інформації, під час кризи, спричиненої COVID-19, дистанційна робота була нормальною формою роботи щонайменше для 30% працездатного населення в Європі [9].

Маємо відзначити, що регуляторні органи та соціальні партнери на європейському та національному рівнях усвідомили виклики, пов'язані з дистанційною роботою, і намагаються створити нормативно-правову базу як для сприяння балансу між роботою та особистим життям, так і для захисту працівників.

Європейська директива про робочий час Європейська директива про робочий час (2003/88/ЄС) є важливою нормативною базою в контексті віддаленої роботи. Хоча основною метою цієї директиви є захист здоров'я та безпеки працівників, тривалість та організація роботи впливають на баланс між роботою та особистим життям працівників. Директива встановлює правові рамки, які визначають максимальну тривалість робочого тижня в 48 годин, включаючи понаднормові. Обліковий період для розрахунку середньої тривалості робочого часу не повинен перевищувати чотирьох місяців, але може бути продовжений до шести місяців. За певних умов (наприклад, у разі наявності колективного договору, що містить відповідні положення) він може бути продовжений до одного року.

Директива про робочий час також передбачає мінімальні періоди щоденного (11 годин) і щотижневого (35 годин) відпочинку. Останній може бути усереднений за двотижневий період. Це актуально для працівників, які виконують дистанційну роботу, оскільки вони, як правило, мають недостатні періоди відпочинку.

На наш погляд, останні прецедентні рішення Суду Європейського Союзу [7], ймовірно, вплинуть на національне законодавство і встановлять більш суворі вимоги до моніторингу та обліку робочого часу. Хоча національне законодавство багатьох держав-членів ЄС вже виходить за рамки вимог Директиви і передбачає, що робочий час повинен реєструватися для всіх працівників, лише в меншості з них є конкретні положення про облік робочого часу під час дистанційної роботи.

Час очікування є ще одним важливим питанням, оскільки роботодавці іноді просять працівників, які беруть на себе

зобов'язання щодо віддаленої роботи, виконувати завдання, перебуваючи за межами приміщення роботодавця. Законодавство ЄС проводить різницю між «робочим часом», проведеним повністю на території роботодавця (який зараховується як робочий час), і «часом очікування», коли працівник перебуває в місці за власним вибором, але повинен бути на зв'язку і готовим приступити до роботи, якщо його викличуть. Під час такого чергування офіційно зараховуються лише ті години, коли працівник фактично працює. Розмежування між робочим часом і часом очікування ускладнюється для надомників, оскільки їхнім місцем роботи (за визначенням роботодавця) є дім. Можливо, якщо від телепрацівника вимагається залишатися вдома, щоб бути в безпосередньому розпорядженні роботодавця і надавати послуги, цей час чергування можна класифікувати як робочий час. І навпаки, якщо телепрацівник може йти куди завгодно, але повинен бути доступним для роботодавця на його вимогу, час чергування може бути класифікований як час очікування.

Якщо говорити про практику України, то в законодавстві відсутнє поняття «час очікування». Більш-менш у цьому аспекті ми можемо говорити про договір з нефіксованим робочим часом, коли роботодавець самостійно визначає, коли йому потрібен працівник для роботи (стаття 21¹ Кодексу законів про працю України) [9].

Треба зауважити, що усі працівники, які беруть участь у віддаленій роботі, частіше працюють у свій вільний час (поза межами відведеного їм робочого часу). Це піднімає більш загальне питання про те, що слід вважати «робочим часом» у робочих домовленостях, які відрізняються від традиційних домовленостей, що базуються на території роботодавця, але які не вважаються часом чергування або очікування. У директиві визначення робочого часу є бінарним: працівник перебуває або в робочому часі, або в періоді відпочинку/неробочого часу. Дослідження показують [8], що працівники, які виконують віддалену роботу, часто відчують розмиті межі між роботою та життям, що ускладнює розрізнення того, що є робочим часом, а що ні. Це також ускладнює облік, моніторинг і контроль робочого часу.

Якщо дистанційна робота не є частиною звичайного робочого графіка, важливо враховувати, чи вважається обсяг роботи, виконаної працівниками після закінчення робочого дня і за межами приміщення роботодавця, робочим часом або понаднормовою роботою (і чи оплачується вона відповідно). Це може залежати від положень колективних договорів або індивідуальних контрактів, а також корпоративної та управлінської культури і практики. У зв'язку з цим є також дані з деяких країн, які свідчать про те, що працівники, які виконують віддалену роботу, також виконують неоплачувані понаднормові роботи [6] (Eurofound та Міжнародне бюро праці, 2017).

Для більшості основних положень Директиви про робочий час існує низка винятків, які також можуть бути актуальними для віддаленої роботи. Вони включають можливість скористатися індивідуальною відмовою (в цьому випадку окремі працівники повинні «погодитися» на роботу понад 48 годин на тиждень). Чинні положення директиви переглядаються з 2003 року, але між соціальними партнерами, а також між Комісією, Радою та Парламентом досі не досягнуто згоди щодо внесення будь-яких змін.

Так, дискусії були зосереджені на:

- точному використанні та збереженні (або іншому) положень про відмову від виконання директиви;
- використанні відступів (наприклад, конкретне визначення автономних працівників, яке використовується);
- базовому періоді для розрахунку робочого часу
- визначенні та розрахунку часу роботи за викликом та наданні компенсаційного відпочинку.

Треба зауважити, що дистанційна робота та право на відключення від роботи поки що не були значною частиною політичних обговорень. Директива про баланс між роботою та особистим життям (EU/2019/1158) була прийнята в червні 2019 року і має бути імплементована державами-членами протягом трирічного періоду. Директива поширює існуюче право вимагати «гнучкий графік роботи» [3] на всіх працюючих батьків дітей віком до восьми років, а також на всіх опікунів. Працівники, які користуються цим правом, повинні бути захищені від дискримінації або будь-якого менш сприятливого ставлення на цій підставі. Директива означає, що батьки та опікуни в деяких країнах вперше зможуть вимагати надання дистанційної роботи, оскільки дистанційна робота не належала до гнучких форм роботи, які були передбачені попередньою Директивою про батьківську відпустку (2010/18/ЄС). Однак, хоча директива визнає позитивний внесок, який телеробота та дистанційна робота можуть зробити в покращенні балансу між роботою та особистим життям, вона не розглядає потенційно негативний вплив цих форм роботи.

Важливо також зазначити, що хоча працівники мають право вимагати дистанційної роботи, роботодавці можуть відхиляти такі запити (якщо вони надають чітку причину відмови і роблять це протягом розумного періоду часу). Директива про прозорі та передбачувані умови праці Директива про прозорі та передбачувані умови праці (EU/2019/1152) має потенціал для вирішення деяких проблем, пов'язаних із захистом працівників, які застосовують віддалену роботу. Директива вимагає, щоб положення, пов'язані з місцем роботи та режимом роботи, були чітко прописані в трудовому договорі. Це забезпечує більш передбачуваний режим робочого часу для працівника, що може позитивно вплинути на баланс між роботою та особистим життям.

Європейська рамкова угода про дистанційну роботу (2002), укладена європейськими міжгалузевими соціальними партнерами, все ще залишається основним базовим документом для регулювання дистанційної роботи. Вона була узгоджена як автономна угода європейського рівня і повинна була виконуватися відповідно до процедур і практик, специфічних для кожної держави-члена. Як наслідок, її імплементація в різних країнах була різною. У більшості країн вона була використана для формулювання положень, що визначають реалізацію цієї форми роботи (через законодавство, колективні договори, спільні керівні принципи або інші документи). Однак, як підкреслюють Єврофонд і Міжнародне бюро праці (2017) [6], існують деякі аспекти домовленостей про дистанційну роботу, які чітко не охоплені угодою.

По-перше, це неформальні та епізодичні аспекти віддаленої роботи. У рамковій угоді йдеться про добровільну, але формальну угоду, яка включає регулярну дистанційну роботу. Це, ймовірно, пов'язано з тим, що високий рівень гнучкості, який забезпечують новітні технології, не був передбачений під час підписання цієї угоди в 2002 році.

Друге міркування стосується різних прав щодо добровільності та принципу зворотності. Для дистанційних договорів, які є добровільно узгодженими між роботодавцем і працівником, угода про роботу є зворотною.

Зазвичай саме таким чином положення трудових договорів перекладаються на національне законодавство. Однак в дистанційних договорах, які є обов'язковою частиною посадових інструкцій, працівники не мають права переходити на роботу з фіксованим місцем розташування в приміщенні роботодавця. В Україні наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України затверджені Типові форма трудових договорів про дистанційну роботу та надомну [5].

Висновки. Таким чином, розглядаючи часові обмеження, пов'язані з відпочинком і максимальною тривалістю робочого часу на тиждень, досвід показує, що їх важче дотримуватися в контексті трудових договорів про дистанційну роботу. Це також може мати наслідки для працівників, які повідомляють про неоплачувану понаднормову роботу. В умовах віддаленої роботи важко розмежувати робочий час і періоди відпочинку. Цей аспект впливає на визначення того, як і коли слід обліковувати робочий час. Різниця між роботою за викликом і роботою в режимі очікування є більш розмитою в ситуаціях з дистанційною роботою.

Незважаючи на те, що право вимагати гнучких домовленостей було включено в законодавство, цього може бути недостатньо для подолання потенційно негативних наслідків віддаленої роботи для балансу між роботою та особистим життям і добробуту працівників. Директива про прозорі та передбачувані умови праці може сприяти кращому балансу між роботою та особистим життям для працівників, які працюють за умовами дистанційної роботи, шляхом забезпечення більшої передбачуваності робочого часу та робочих домовленостей.

Рамкова угода про дистанційну роботу не розглядає ситуації, в яких працівники виконують дистанційну роботу неофіційно або час від часу. Угода встановлює, що дистанційна робота повинна виконуватися на добровільній основі. Однак, факти свідчать про те, що деякі працівники виконують дистанційну роботу через вимоги роботодавця, що ставить під сумнів її добровільність. У деяких професіях дистанційна робота та мобільність є частиною умов, включених до контракту (або посадових інструкцій), і працівники в цій ситуації не мають законних засобів для переходу на іншу форму роботи.

Тож, з огляду на зростаючу популярність досліджуваних форм зайнятості, важлива адаптація нормативно-правової бази для забезпечення балансу між гнучкістю і захистом прав працівників. Оскільки ефективне регулювання та управління робочим часом може сприяти підвищенню продуктивності праці, зменшенню ризиків професійного вигорання та підтриманню здоров'я працівників. Для досягнення цього необхідні узгоджені зусилля законодавців, роботодавців та працівників у напрямку розробки інноваційних підходів до організації робочого процесу в умовах нових викликів.

Література:

1. Волкова О. В. Телеробота та фактори її впливу на розвиток соціально-економічних систем глобального, макро-, мезо-, мікро- та індивідуального рівня. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2008. № 3. С. 48–51.
2. Звіт «Працювати будь-де і будь-коли: Вплив на світ праці». URL: <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/2020/regulations-address-work-life-balance-digital-flexible-working-arrangements>

3. Council of the European Union (2003). Council Directive 2003/88/EC of the European Parliament and of the Council of 4 November 2003 concerning certain aspects of the organisation of working time. Official Journal of the European Union, L299 18/11/2003, pp. 9–19.
3. Eurofound (2019). Working time in 2017–2018, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
4. ETUC, UNICE, UEAPME and CEEP (2002). Implementation of the European framework agreement on telework, Brussels.
5. Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України: Про затвердження типових форм трудових договорів про надомну та дистанційну роботу від 05.05.2021 № 913-21 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0886-21#n14>
6. Eurofound and the International Labour Office (2017). Working any-time, anywhere: The effects on the world of work, Publications Office of the European Union, Luxembourg, and the International Labour Office, Geneva.
7. CJEU (Court of Justice of the European Union) (2019). Federación de Servicios de Comisiones Obreras (CCOO) v Deutsche Bank SAE, C-55/18, Luxembourg.
8. Eurostat (2019). Reconciliation between work and family life, Labour Force Survey (LFS) ad hoc module 2018 – Quality report, Brussels.
9. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08?find=1&text=%D0%BD%D0%B5%D1%84%D1%96%D0%BA#n1571>
10. Eurofound (2018b). Striking a balance: Reconciling work and life in the EU, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
11. Пижова М. О. Щодо цифровізації трудових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 194–196 URL: http://lsej.org.ua/7_2022/42.pdf

Tkachenko V. Some issues of working hours in the context of remote and home work

Summary. The article analyses the challenges and peculiarities of organising working time in the context of remote and home-based work. Given the rapid development of information technology and the growing popularity of flexible forms of employment, the study focuses on the legal, social and economic aspects of these new forms

of work. It examines the historical development of remote and home-based work, starting with the emergence of the first technological opportunities for remote work to the current conditions caused by the COVID-19 pandemic. The key stages and factors that contributed to the expansion of these forms of employment are analysed. The author examines in detail the regulations and regulatory mechanisms governing remote and home-based work. National legislation in different countries is analysed, including regulations on working hours, rest periods, employers' and employees' obligations, and occupational health and safety. Practical aspects of working time management, including setting up work schedules, managing workloads and maintaining productivity, are also discussed. Particular attention is paid to the problems of self-discipline, avoiding professional burnout and ensuring a work-life balance. Technical aspects such as providing the necessary infrastructure and technical support for remote work are analysed, as well as social challenges, including employee isolation, lack of direct contact with colleagues and managers, which can affect teamwork and motivation. The economic implications of the introduction of remote and home-based work, including the reduction of office space costs, transport costs, as well as the impact on labour productivity and competitiveness of companies, are considered. The efficiency of these forms of employment is assessed from the point of view of employers and employees. The effects of remote and home-based work on the physical and mental health of employees are analysed. The problems associated with the lack of physical activity, disruption of work and rest, as well as the possibility of professional burnout are considered. The article draws conclusions about the current state of working time regulation in the context of remote and home-based work, and offers recommendations for improving the regulatory framework and practical aspects of organising this form of work.

Key words: working time, remote, home-based, remote work, European Union, working hours, employment contract, local legislation, burnout.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ,
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Іванова (Кедик) В. П.,*кандидат юридичних наук, доцент,**адвокат,**доцент кафедри кримінального права**Національного університету «Одеська юридична академія»***Берш А. Я.,***кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінального права**Національного університету «Одеська юридична академія»*

ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ МЕДИЧНОГО ПРАЦІВНИКА

Анотація. У статті аналізуються кримінально-правові норми України, що дозволяють виключити кримінальну відповідальність лікарів за дії, вчинені в стані виправданого ризику або крайньої необхідності, підкреслюючи важливість знання і дотримання встановлених умов. Стаття висвітлює питання незаконних наказів і ризиків, пов'язаних із їх виконанням. Особлива увага приділяється потребі у правильній оцінці обставин медичного втручання, включаючи отримання поінформованої згоди пацієнта та врахування етичних аспектів професійної діяльності. Розглядаються ситуації, за яких медичні працівники можуть бути звільнені від кримінальної відповідальності, зокрема через виправданий ризик та крайню необхідність у медичній практиці. Медичні маніпуляції іноді несуть ризик для життя чи здоров'я пацієнта, але під певними умовами дії лікаря, які спричинили шкоду, можуть не вважатися злочином. Особлива увага приділяється важливим умовам, які мають бути дотримані, щоб такі дії були визнані законними, включаючи наявність суспільно корисної мети, неможливість досягнення мети без ризику, а також достатню кваліфікацію медичного працівника. Також обговорюється виконання незаконних наказів та відповідальність, що настає за такі дії. Стаття підкреслює важливість знання та розуміння цих аспектів для уникнення кримінальної відповідальності медичними працівниками. Аналіз обставин, що унеможливають кримінальну відповідальність лікаря у випадках, коли діяння пов'язане з ризиком та крайньою необхідністю, виокремлюється у контексті медичної етики та законодавства.

Крайня необхідність та ризик в медичній практиці часто виникають у ситуаціях, коли лікар стикається з загрозою життю або здоров'ю пацієнта та вимушений діяти швидко та рішуче. У таких обставинах можуть застосовуватися методи лікування або процедури, які за звичайних обставин можуть здатися ризикованими або нестандартними.

Згідно з медичною етикою, принцип «перш за все не завдавай шкоди» визнає, що лікар повинен діяти на користь пацієнта та уникати будь-яких дій, які можуть завдати шкоди. Проте в ситуаціях крайньої необхідності, коли негайна реакція може врятувати життя або запобігти серйозним ускладненням, лікар має право та обов'язок діяти відповідно до кращих можливих стандартів медичної практики.

Законодавство також враховує ці обставини. Наприклад, багато країн (Франція, Бельгія, Нідерланди, Естонія, Нідерланди) передбачають у своєму законодавстві поняття

«медичної необхідності», що дозволяє лікарю виконувати дії, які можуть бути нестандартними або ризикованими, але необхідними для збереження життя чи запобігання стражданню пацієнта. Отже, у випадках, коли лікар діє з ризиком та крайньою необхідністю, він може бути не притягнутий кримінальної відповідальності з урахуванням медичної етики та законодавства, які визнають пріоритет безпеки та життя пацієнта.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, медичний працівник, виправданий ризик, крайня необхідність, медична діяльність та юридичні наслідки, незаконний наказ, суспільно корисна мета, кваліфікація, етика.

Постановка проблеми. Вивчення особливостей кримінальної відповідальності медичних працівників, зокрема ситуацій, коли дії медичного персоналу, пов'язані з високим ризиком або виконані в стані крайньої необхідності, ставлять під питання їх кримінальну відповідальність. Відсутність однозначного розуміння та регулювання в медичному та кримінальному законодавстві щодо обмежень та умов, за яких медичні дії визнаються законними та етично виправданими, створює серйозні виклики для практикуючих медиків. Проблема гостріше стає у світлі збільшення кількості судових справ проти лікарів, виникаючих із професійних дій, що мали на меті порятунок або поліпшення стану пацієнтів. Таким чином, потребується детальний аналіз кримінально-правових норм та етичних принципів, які б регулювали діяльність медичних працівників у складних та непередбачуваних ситуаціях, для забезпечення їх захисту від необґрунтованої юридичної відповідальності.

Стан дослідження. Питання кримінальної відповідальності в медичній сфері привертала увагу багатьох вітчизняних дослідників, серед яких, зокрема, П.П. Андрушка [7], А.О. Байди [1], О.Г. Берило [2], А.Я. Берш [16], В.О. Глушкова [3], М.В. Капустіна [4], І.В. Кирилук [5], В.М. Куц [6], П.С. Матишевського [9], В.О. Навроцький [10], О.В. Тавлуй [11], Т.Ю. Тарасевич [12], В.О. Туляков [13], В.В. Сташис [13], Флоря В.М. [14], Г.В. Чебатарьова [15] та інші.

Метою статті є аналіз та систематизація обставин, за яких медичні працівники можуть бути звільнені від кримінальної відповідальності за дії, пов'язані з ризиком чи вчинені в стані крайньої необхідності, в контексті діючого законодавства. Стаття підкреслюється важливість знання та дотримання

медицини працівниками визначених юридичних норм та етичних принципів при прийнятті рішень в складних і ризикованих ситуаціях, що можуть виникнути під час медичної практики. Окрема увага приділяється аналізу вимог, які мають бути дотримані для визнання дій лікаря законними, включаючи наявність суспільно корисної мети, неможливість досягнення мети без ризику, достатньої кваліфікації медичного працівника, а також правильного врахування етичних аспектів. В статті також обговорюються ситуації виконання незаконних наказів і відповідальність, що може настати за такі дії.

Виклад основного матеріалу. Одним з характерних рис медичної практики є те, що під час втручання існує ризик завдання шкоди життю або здоров'ю пацієнта. При цьому в медичному законодавстві немає жодних згадок про професійний ризик медиків. Це веде до того, що пацієнти висувують претензії до лікарів, а випадки притягнення медичних працівників до кримінальної відповідальності множаться. За певних обставин кримінальний закон може стати на захист медичного працівника.

Коли лікар діє в обставинах крайньої необхідності або виправданого ризику, то відповідальності медичного працівника не настає, навіть якщо його дії завдали шкоди здоров'ю пацієнта або спричинили його смерть. Однак для того, щоб Кримінальний кодекс «встав» на бік лікаря, необхідно, щоб було дотримано цілої низки найважливіших умов, про які корисно знати, щоб розуміти, які дії а не розглядатимуться судом як кримінально-карані.

Основні ознаки виправданого ризику.

Стаття 42 Кримінального кодексу України «Діяння, пов'язане з ризиком»: не є кримінальним правопорушенням діяння (дія або бездіяльність), яке спричинило шкоду правоохоронювані інтересам, якщо це діяння було вчинено в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети.

Але ризик повинен мати ознаки обґрунтованості. Медичний працівник не буде відповідати за заподіяну шкоду лише в тому випадку, якщо всі вимоги та умови обґрунтованості ризику та ризикованих дій було дотримано.

Перша ознака виправданого ризику – це суспільно-корисна мета, якої прагне медичний працівник. Ця мета може бути пов'язана як з інтересами конкретного пацієнта, і з інтересами всього суспільства. Наприклад, суспільно-корисною метою може бути як розробка нової вакцини, так і бажання лікаря покращити стан хворого. Закон не вимагає, щоб мети було досягнуто, головне – всі дії лікаря мають бути спрямовані саме на її досягнення.

Найважливіша вимога до обґрунтованості ризику – суспільно-корисна мета не може бути досягнута не пов'язаними з ризиком діями. Якщо лікар міг досягти своєї мети не ризикуючи, то при настанні негативних наслідків для пацієнта ризик лікаря не буде визнаний обґрунтованим.

Ризик вважається обґрунтованим лише в тому випадку, якщо медик вжив достатніх заходів для запобігання шкоді пацієнтові. Оцінювати, наскільки ці заходи були обґрунтованими, буде експертиза. Лікарям важливо пам'ятати, що необхідно вжити всіх доступних запобіжних заходів, щоб запобігти негативним наслідкам.

Ще одне ознака – кваліфікація медичного працівника, тобто, кримінальний закон пояснює, що робити обґрунтовані ризиковані дії може лише фахівець, який має необхідний досвід та кваліфікацію для таких дій.

Будь-які дії лікаря за виправданого ризику мають відповідати всім нормативним вимогам, як міжнародних актів, ратифікованих в Україні, так і українським законам. Ситуація виправданого ризику також можлива лише у тому випадку, якщо медична організація відповідає певним вимогам щодо оснащення обладнанням, кваліфікованим кадрам тощо. Тобто. в ній повинні бути умови для вирішення поставлених лікарем цілей лікування конкретного хворого.

Важливим є і етичний фактор. Лікар повинен керуватися виключно міркуваннями блага пацієнта, а не особистими чи корисливими інтересами. Наприклад, не можна приймати жодних підношень за включення пацієнта в перспективні дослідження, спрямовані на лікування важких захворювань, використання перспективних препаратів або методів лікування. Ризик також може викликатися авантюрними чи кар'єрними міркуваннями.

Важливою ознакою є і часовий фактор. При виправданому ризику момент ухвалення рішення та конкретних дій поділені за часом, оскільки перед тим, як реалізувати прийняті рішення, лікареві необхідно вжити заходів для запобігання шкоді.

Щоб уникнути звинувачень у невинуватого ризику, від пацієнта слід отримати добровільну поінформовану згоду. Добровільна поінформована згода може відіграти вирішальну роль у складній для лікаря ситуації, якщо пацієнт буде детально та доступно поінформований про основні аспекти лікування. Судова практика завжди йде шляхом надання добровільній інформованій згодою статусу базового документа при прийнятті рішень щодо правильності або неправильності поведінки медиків.

У той же час важливо пам'ятати про ситуацію, коли ризик спочатку не може бути визнаний виправданим. Ця ситуація, пов'язана зі створенням загрози для життя багатьох людей і згідно з правозастосовчою практикою, найчастіше йдеться про більш ніж двох постраждалих.

Часто лікарі невинуватого ризикують, не маючи для цього достатньої кваліфікації. Наприклад, лікар-ординатор стоматологічного відділення онкологічного диспансеру прийняв до свого відділення пацієнта, важко хворого на рак проміжного бронху з метастазами в лімфовузлі середостіння. Він виконав пацієнту трахеотомію та катетеризацію підключичної вени, а наступного дня провів гастростомію. Доктор відмовився від допомоги спеціалістів відповідного профілю, які були в цьому центрі. Згодом з'ясувалося, що клінічних показань для трахеотомії не було, гастростомія також не була клінічно обґрунтована, більше того, її не можна було виконувати через ускладнення від катетеризації підключичної вени.

У результаті здоров'ю хворого було завдано тяжкої шкоди. Звичайно, про виправданий ризик не може бути й мови, крім того, що лікар не володів достатньою кваліфікацією (не пройшов спеціалізації з абдомінальної хірургії та реанімаційної терапії), а достатність кваліфікації – це обов'язкова умова для виправданого ризику, він ще й діяв з етичними порушеннями, не на користь хворого. В даному випадку вигода пацієнта не перевищувала ризик, якому він наражався.

Отже, щоб ризик був визнаний виправданим, він повинен відповідати списку вимог, відхилення від будь-якої з них може спричинити кримінальну відповідальність.

Виправданий ризик як самостійна обставина, що виключає злочинність дії, рідко зустрічається у судовій практиці.

Набагато частіше лікарі визнаються невинними у скоєнні злочину, згідно з іншою статтею 39 КК України «Крайня необхідність»:

Не є кримінальним правопорушенням заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності [8].

Перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода.

Особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрозувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці.

Крайня необхідність. Відмінність від виправданого ризику.

Медичні працівники нерідко опиняються у стані нагальної потреби.

Відповідно до статті 39 КК України заподіяння шкоди перестав бути злочином може крайньої необхідності, тобто усунення небезпеки, безпосередньо загрозової особистості, якщо ця небезпека не могла бути усунена іншими засобами і при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності [8].

У цьому вся визначенні вже полягає істотна відмінність від виправданого ризику.

Виправданий ризик здійснюється задля досягнення суспільно-корисного результату, за крайньої необхідності основна мета – це усунення загрози життю чи здоров'ю людини.

Ще одна істотна відмінність – тимчасовий розрив між рішенням та його реалізацією мінімальний або відсутній повністю. У медицині це означає, що необхідна допомога має бути надана негайно. У лікаря немає можливості звернутися до інших фахівців до інших медичних організацій, якщо вони не знаходяться в безпосередній близькості.

Якщо при виправданому ризику – заподіяння шкоди лише можливе, то за крайньої необхідності усунення небезпеки, що загрожує, завжди завдається шкода. Це може бути шкода здоров'ю або шкода може виявлятися в порушенні порядків або стандартів надання медичної допомоги, посадових інструкцій. Тому, наприклад, застосування незареєстрованих ліків або нового методу лікування в загрозовому житті людини ситуації як порушення закону не розглядається. Але є важливе застереження – завдана шкода завжди має бути меншою за шкоду запобіганої.

Якщо шкода більша чи рівнозначна, то йдеться про перевищення меж крайньої необхідності. У цьому випадку кримінальна відповідальність настає, якщо лікар діє навмисне, необережно заподіяння шкоди в даному випадку кримінально некарається.

Якщо при виправданому ризику необхідна певна кваліфікація медика, то за крайньої необхідності немає особливих вимог до лікаря, що відбиває загрозу життю та здоров'ю. Те саме стосується і вимог до медичної організації – особливих вимог надання екстреної допомоги при загрозі життя до неї не

пред'являється, тобто, вона може бути іншого рівня, ніж той, що допускає вчинення конкретних видів медичних втручань.

Дуже часто такі ситуації крайньої необхідності виникають, коли для врятування життя пацієнта його здоров'ю, проте, необхідно завдати шкоди. Наприклад, пацієнтці було видалено матку. Судово-медична експертиза дійшла висновку, що всеоперативні втручання були проведені з метою збереження життя хворої за екстремними показаннями, тобто видалення матки, заподіяння тяжкої шкоди її здоров'ю було меншою шкодою, ніж смерть, яка неминуче настала б, якби лікар не провів цю операцію. Судовим рішенням було встановлено, що лікар діяв у ситуації крайньої необхідності, його дії були правомірними та відповідали всім вимогам крайньої необхідності.

Але дуже поширені й випадки перевищення меж крайньої необхідності. Так, наприклад, лікар під час транспортування травмованої дитини до районної лікарні зауважила, що її стан погіршується. Лікар, вирішивши, що пацієнт вмирає, зробила катетеризацію підключичної артерії і почала інфузійну терапію прямо в машині. У лікарню дитину було доставлено живою, але у важкому стані. На другу добу він помер. При розтині були виявлені ознаки закритої травми грудей з переломами ребер, забиттям серця, крововиливом у тканину лівої легені. Було виявлено ознаки патології терапії. Експерти вказали на неправильне проведення катетеризації. І хоча експертиза зауважила, що катетеризація була необхідна в цій ситуації, але прагнучи врятувати життя дитини, лікар належним чином цього зробити не змогла. Більше того, помилки в терапії таки були причиною смерті дитини, тому особу можливо притягнути до кримінальної відповідальності, оскільки були перевищені межі крайньої необхідності.

Ми можемо зробити висновки, що хоча в ситуації крайньої необхідності, для порятунку життя пацієнта до лікаря та медичної організації висувається значно менше вимог, ніж за виправданого ризику, але індульгенцією на будь-які дії стаття 39 КК України не є, що необхідно враховувати у своїй практиці.

Незаконні накази. Що робити?

Є ще один цікавий аспект кримінального права – стаття 41 КК України де роз'яснюється, якщо особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати кримінально протиправного характеру наказу чи розпорядження, то за діяння, вчинене з метою виконання такого наказу чи розпорядження, відповідальності підлягає тільки особа, що віддала кримінально протиправний наказ чи розпорядження [8].

Не завжди розпорядження, що віддаються керівництвом, у сфері охорони здоров'я є законними. Проте виконання незаконного наказу звільнить лікаря від відповідальності лише за певних умов.

По-перше, такий наказ має бути відданий безпосереднім керівником своєму підлеглому. Той, хто виконує наказ, повинен підкорятися цьому керівнику відповідно до своїх функціональних обов'язків.

По-друге, особа, яка надає наказ, згідно з посадовою інструкцією повинна мати право віддавати подібні розпорядження. Медик ні підпорядковуватися наказам керівника, якщо віддані їм розпорядження виходять межі його компетенції. Наказ має бути відданий у належній – письмовій формі та містити всі необхідні реквізити. При цьому документ може бути як паперовим, так і електронним. Виконавець має бути ознайомлений із цим наказом та письмово підтвердити цю обста-

вину. І остання дуже важлива умова – наказ не повинен бути незаконним.

Якщо лікар усвідомлює незаконність наказу чи розпорядження, проте виконав його, він несе відповідальність за вчинені ним дії на загальних підставах, не маючи можливості послатися на виконання обов'язкового наказу. Іноді «неформальні» незаконні розпорядження вищих керівників, яким підпорядковуються рядові лікарі, наводять лікарів на лаву підсудних.

Часто медикам важко піти на конфлікт із керівництвом, вони побоюються наслідків, але медик повинен розуміти, що виконуючи очевидно незаконне розпорядження, він наражається на ризик кримінальної відповідальності. Якщо у медичного працівника є якісь сумніви щодо законності наказу чи розпорядження вищого керівника, треба вимагати його письмового підтвердження.

Керівники також відповідають за віддачу незаконного наказу чи розпорядження. Як ми можемо бачити, у правозастосовчій практиці існує чимало обставин та умов, при настанні яких відповідальності медичного працівника не виникає. Їхнє знання допоможе лікарям діяти правильно та мінімізувати ризики виникнення кримінальної відповідальності.

Висновки. Медична діяльність несе в собі високий рівень ризику, що іноді може призвести до юридичних наслідків для медичних працівників. Визнання обставин виправданого ризику та крайньої необхідності є ключовими для забезпечення правового захисту лікарів. Для звільнення від кримінальної відповідальності медичного працівника дії мають відповідати певним критеріям, включаючи наявність суспільно корисної мети, неможливість досягнення цієї мети без ризику, і достатньої кваліфікації медичного працівника. Виконання незаконних наказів не звільняє медичного працівника від відповідальності, особливо якщо він усвідомлює їх незаконність. Важливою є вимога до лікарів діяти згідно з законом і етикою, навіть у складних обставинах.

Медичні працівники повинні бути обізнаними про юридичні аспекти своєї професійної діяльності, зокрема про обставини, які можуть унеможливити їх кримінальну відповідальність, а також про етичні норми, що регулюють вчинення ризикованих медичних дій. Законодавство повинно забезпечувати чіткі критерії та умови для визнання дій медичних працівників, вчинених у стані обґрунтованого ризику або крайньої необхідності, законними, тим самим захищаючи їх від обґрунтованої кримінальної відповідальності.

Необхідно подальше дослідження та розробка методичних рекомендацій для медичних працівників щодо правильної оцінки обставин та ухвалення рішень у ситуаціях, що потребують швидкого реагування та медичного втручання з ризиком для здоров'я або життя пацієнта.

Вищезазначене підкреслює важливість знання та дотримання медичними працівниками юридичних норм і етичних принципів, що регулюють їхню професійну діяльність, для забезпечення їх правового захисту та високого рівня медичного обслуговування пацієнтів.

Література:

- Байда А. О. Відповідальність за незаконну лікувальну діяльність за КК України (аналіз складу злочину, питання кваліфікації): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 19 с.
- Беріло О.Г. Кримінальна відповідальність за ненадання допомоги хворому медичним працівником перевести на українську: дис. ... канд. юрид. наук: Київ, 2018. 246 с.
- Глушков В.О. Проблеми кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні діяння у сфері медичного обслуговування.: дис. доктора юрид. наук: Київ, 1990. 432 с.
- Капустіна М.В. Особа медичного працівника в механізмі ятрогенного злочину. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2013. Випуск 13. С. 136–144.
- Кирилюк І.В. Злочинність у сфері охорони здоров'я: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Київ, 2012. 22 с.
- Кримінальна відповідальність за незаконне проведення дослідів над людиною: монографія /В. М. Куц, С. В. Гізімчук, В. О. Єгорова. Харків: Юрайт, 2012. 304 с.
- Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів юрид. вузів і фак. / Андрусів Г. В., Андрушко П. П., Бенківський В. В. Кобзаренко П. В., Лихова С. Я. Київ, 2000. 512 с.
- Кримінальний кодекс України № 2341-III від 05.04.2001 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#top> (дата звернення: 15.03.2024).
- Матишевський П. С. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і фак. Київ: А.С.К., 2001. 347 с.
- Навроцький В. О. «Загибель людей» як вид злочинних наслідків: проблеми встановлення змісту та кваліфікації. Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матер. наук.-практ. конф. Харків, 22–23 квітня 2004 р. Київ – Харків: Юрінком Інтер, 2004. С. 44–47.
- Тавлуй О.В. Окремі питання кримінально-правової політики щодо охорони дитинства в Україні // Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, НУ «ОЮА», 15 травня 2020 р.).
- Тарасевич Т.Ю. Додаткові ознаки медичного працівника як спеціального суб'єкта злочину за Кримінальним кодексом України. *Держава і право*. 2009. № 45. С. 482–487.
- Туляков В. О. Віктимологічні проблеми застосування нового Кримінального кодексу. Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Харків 25–26 жовт. 2001 р. Редкол.: В. В. Сташис та ін. Київ, Харків, 2002. С. 234–237.
- Флоря В.М. Кримінальна відповідальність за лікарські злочини (деякі підсумки дослідження). *Закон і життя*. 2005. № 3. С. 7–11.
- Чеботарьова Г.В. Кримінально-правова охорона правопорядку у сфері медичної діяльності: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2011. 35 с.
- Kolodin D., Kedyk V., Bersh A. The subject of criminal offenses against the voiting rights of citizens: current issues// *Journal of law and Political Sciences*. Vol 34. № 3 June (2022) Pp. 452–473. URL: <http://journal-law.com/>
- Perezhniak, B., Balobanova, D., Tavlu, O., Poliuk, Y. The right to a fair trial: conceptual rethinking in an era of quarantine restrictions // *www.amazoniainvestiga.info* ISSN 2322–6307. February, 2021. С. 168–177.

Ivanova (Kedyk) V., Bersh A. Circumstances that preclude criminal liability of a doctor

Summary. This article examines specific aspects of medical activities that may lead to legal consequences for medical workers. It analyzes the criminal law norms of Ukraine that allow the exemption of doctors from liability for actions performed in a state of justified risk or extreme necessity, emphasizing the importance of knowledge and compliance with established conditions. The article also addresses the issues of illegal orders and the risks associated with their execution. Special attention is given to the need for an accurate

assessment of the circumstances of medical intervention, including obtaining informed consent from the patient and considering the ethical aspects of professional activity. The article discusses situations in which medical workers can be exempted from criminal responsibility, particularly through justified risk and extreme necessity in medical practice. It discusses that medical manipulations sometimes carry a risk to the life or health of the patient, but under certain conditions, actions of the doctor that caused harm may not be considered a criminal offense. Particular attention is paid to the essential conditions that must be met for such actions to be recognized as legal, including the presence of a socially beneficial goal, the impossibility of achieving the goal without risk, and the sufficient qualification of the medical worker. The execution of illegal orders and the ensuing responsibility are also discussed. The article underscores the importance of knowledge and understanding of these aspects to avoid criminal liability for medical workers. Analysis of circumstances that prevent the criminal liability of a doctor in cases where the action is related to risk and extreme necessity is distinguished in the context of medical ethics and legislation. Extreme necessity and risk in medical practice often arise in situations where a doctor faces a threat to the life or health

of a patient and is forced to act quickly and decisively. In such circumstances, treatment methods or procedures that might seem risky or non-standard under normal circumstances may be applied. According to medical ethics, the principle of “first, do no harm” recognizes that a doctor should act in the patient’s best interest and avoid any actions that could cause harm. However, in situations of extreme necessity, when immediate response can save life or prevent serious complications, the doctor has the right and duty to act according to the best possible standards of medical practice. Legislation also considers these circumstances. For example, many countries include in their legislation the concept of “medical necessity,” which allows a doctor to perform actions that may be non-standard or risky but are necessary to save life or prevent patient suffering. Thus, in cases where a doctor acts with risk and extreme necessity, they can be protected from criminal liability, considering medical ethics and legislation that recognize the priority of safety and patient life.

Key words: Criminal liability of a doctor, justified risk, extreme necessity, medical activity and legal consequences, illegal order, ethical aspects of a doctor’s professional activity, socially beneficial goal, qualification of a medical worker, ethics.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС,
КРИМІНАЛІСТИКА,
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

*Азаркова О. І.,**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри поліцейської діяльності**Луганського навчально-наукового інституту імені Е. О. Дідоренка**Донецького державного університету внутрішніх справ*

ВИЯВЛЕННЯ ТА ФІКСУВАННЯ ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ ЯК НАПРЯМ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Анотація. У статті обґрунтовано, що чинне кримінальне процесуальне законодавство України не містить жодних обмежень щодо того, хто саме може розпочати розслідування порушення законів та звичаїв війни. Це дає можливість органам досудового розслідування, незалежно від їх підслідності, негайно реагувати на повідомлення про такі злочини та розпочинати досудове розслідування. В статті зазначено, що важливим джерелом інформації про воєнні злочини також є моніторинг відкритих джерел. Зібрана правоохоронними органами інформація ретельно документується, що дозволяє чітко окреслити обставини злочину та притягнути винних осіб до кримінальної відповідальності. Авторкою тексту також підкреслено важливість дотримання норм міжнародного гуманітарного права та забезпечення ефективного кримінального переслідування винних у вчиненні порушення законів та звичаїв війни. В статті визначено, що важливо фіксувати хід та результати досудового розслідування, щоб забезпечити неупереджене та об'єктивне розслідування порушення законів та звичаїв війни, а саме час і місце вчинення злочину; статус потерпілого та майна, на яке відбулося посягання; вид застосованих заборонених засобів ураження; статус особи, яка вчинила злочин; наявність умислу та мотивів злочину; обсяг завданої шкоди. Також, в статті обґрунтовані наступні аспекти, які впливають на результати досудового розслідування, а саме: фіксування мети та мотивів вчинення злочину; документування виду та розмірів завданої шкоди. Визначено, що важливу роль у документуванні воєнних злочинів відіграють правозахисні організації. Зібрана ними інформація може бути використана як підстава початку досудового розслідування та надання потерпілим процесуального статусу. Підведено підсумок, що важливо докласти всіх зусиль для ефективного розслідування воєнних злочинів та притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності.

Ключові слова: правоохоронні органи, підслідність, виявлення злочину, документування, досудове розслідування, воєнні злочини.

Постановка проблеми. Сьогодні на території України діє режим воєнного стану і правоохоронні органи системи МВС України ефективно виконують завдання у всіх напрямках службової діяльності. Злочини, вчинені російськими військовими на українській землі, мають небачений масштаб. Їх фіксація, документування та розслідування потребують ретельного дослідження подій, збору величезного масиву доказів воєнних злочинів.

Слід зазначити, що на правоохоронні структури покладється подвійне навантаження, а саме: здійснення заходів із

забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації, а також виконання своїх безпосередніх завдань щодо забезпечення недоторканості кордонів держави, підтримання належного стану публічного порядку і безпеки, виявлення порушення законів і звичаїв війни, колабораціонізму на підконтрольних та деокупованих територіях. Лише у 2023 році правоохоронними органами України обліковано 60 944 кримінальних правопорушень за фактами порушень законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України) [8]. І ці показники зростають щодня. Розслідування такої кількості злочинів з урахуванням їх динаміки та обмежених ресурсів національних правоохоронних органів стає суттєвим викликом для правової системи України.

Стан дослідження. В дисертаціях та монографіях правничого спрямування переважно досліджуються матеріально-правові та процесуально-правові аспекти злочинів, передбачених статтею 438 КК України. Варто виокремити публікації науковців, які частково розкривають окремі аспекти саме розслідування порушення законів та звичаїв війни. До них належать роботи: І. В. Авдошина, О. І. Заболотнього, О. Ю. Звонарьова та ін. [2], О. О. Кравчука і М. С. Бондаренка [4], І. В. Клименка, М. С. Цуцкірідзе, Ю. В. Орлова та ін. [9]. Останні дослідження свідчать про те, що існує потреба в більш глибокому та комплексному узагальненні та вивченні аспектів щодо виявлення та фіксування порушення законів та звичаїв війни правоохоронними підрозділами МВС України.

Мета статті полягає у визначенні основних напрямів діяльності правоохоронних органів України щодо виявлення порушень законів і звичаїв війни, а також ознайомлення з деякими актуальними проблемами та викликами, з якими вони стикаються.

Виклад основного матеріалу. Внаслідок широкомасштабної агресії Росії проти України, яка призвела до вчинення російськими окупантами воєнних злочинів на території України, у розслідуванні цих кримінальних правопорушень у межах компетенції та за координації Офісу Генерального прокурора й відповідних прокурорів на місцях беруть участь не лише слідчі підрозділи Національної поліції України. Слід зазначити, що чинне кримінальне процесуальне законодавство не вимагає від слідчих, дізнавачів і прокурорів дотримуватися правил підслідності під час внесення даних про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР). Цей висновок відповідає правовій позиції Верховного Суду, який у своїх рішеннях зазначив, що зволікання з початком

досудового розслідування та проведенням невідкладних процесуальних дій може призвести до втрати доказів, втечі підозрюваних осіб і перешкодити виконанню завдань кримінального провадження. Тому особа, уповноважена розпочати досудове розслідування, зобов'язана це зробити за наявності відповідних підстав незалежно від того, чи належить кримінальне правопорушення до її підслідності (постанова ВС від 06.07.2022 у справі 454/2576/17 (провадження № 51-6206км19) [7].

Реєстрації в ЄРДР відомостей про кримінальні правопорушення, вчинені на територіях, де ведуться активні бойові дії та деокупованих територіях передують надходження до органу правопорядку заяви (повідомлення), рапорту, які містять відомості про обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення на територіях, де ведуться активні бойові дії та деокупованих територіях. За результатами узагальнення матеріалів судової практики, розміщених в Єдиному державному реєстрі судових рішень, та слідчої практики, інформація щодо фактів вчинення кримінальних правопорушень щодо порушення законів і звичаїв війни може міститися у:

- заявах і повідомленнях громадян (можуть надходити поштою, телефоном або шляхом особистого звернення до органів правопорядку);
- заявах і повідомленнях представників влади, громадськості чи окремих громадян, працівників органів правопорядку, контролюючих та наглядових органів;
- матеріалах, одержаних в установленому порядку за результатами здійснення оперативно-розшукової діяльності;
- публікаціях в пресі, інших засобах масової інформації або Інтернет-виданнях, виступах по радіо та телебаченні тощо;
- матеріалах, одержаних під час досудового розслідування, чи розгляду в судах першої інстанції кримінальних проваджень;
- вказівках й дорученнях прокурора, судових рішеннях;
- запитах та повідомленнях органів правопорядку інших держав та міжнародних організацій тощо.

У разі виявлення ознак кримінального правопорушення за ознаками ст. 438 КК України за результатами здійснення оперативно-розшукової діяльності, оперативний підрозділ зобов'язаний невідкладно направити зібрані матеріали, в яких зафіксовано фактичні дані про воєнне кримінальне правопорушення до відповідного органу досудового розслідування для початку та здійснення досудового розслідування в порядку, передбаченому КПК України.

Також, важливим джерелом інформації про порушення законів і звичаїв війни, вчинених на тимчасово окупованих територіях, є моніторинг відкритих джерел. При виявленні інформації, що свідчить про злочин, уповноважена особа складає рапорт про зміст та джерело такої інформації. Цей рапорт реєструється у журналі єдиного обліку заяв і повідомлень про злочини та інші події, а потім може бути внесений до ЄРДР. На нашу думку, в умовах гібридної війни моніторинг відкритих джерел слід вивести на новий рівень. Вдосконалення моніторингу відкритих джерел в Україні дозволить: отримувати більш повну інформацію про злочини, скоєні на тимчасово окупованих територіях; швидше реагувати на такі злочини; збирати докази для притягнення винних до відповідальності.

Відповідно до міжнародного гуманітарного права держави – учасниці Римського статуту зобов'язані запроваджувати ефективні засоби правового захисту потерпілих від воєнних

злочинів та забезпечувати ефективне кримінальне покарання осіб, які їх вчинили. Україна, хоча й підписала, проте не ратифікувала Римський статут. Проте відповідно до п. 3 ст. 12 цього документа подала відповідні заяви до Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) та визнала його юрисдикцію *ad hoc* (для конкретних ситуацій, зокрема воєнних злочинів). Відповідно до принципу компліментарності правоохоронні органи України зобов'язані здійснювати досудове розслідування вказаних злочинів за встановленою національним законодавством процедурою, що має відповідати міжнародним стандартам дотримання прав і свобод людини, утвердженим відповідними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також урахувати положення Римського статуту і практику його тлумачення й застосування МКС.

Як складову цієї діяльності слід розглядати фіксування ходу та результатів досудового розслідування у кримінальних провадженнях за ознаками воєнних злочинів. Це фіксування відбувається під час досудового розслідування, яка є першою стадією кримінального процесу, а тому на хід і результати такого фіксування поширюється дія загальних засад кримінального провадження (ст. 7–29 КПК України), загальних положень досудового розслідування (ст. 214–222 КПК України), правил провадження слідчих дій та фіксування їхніх результатів (ст. 223–245, 246–275 КПК України), правил застосування заходів забезпечення кримінального провадження і запобіжних заходів та фіксування їхніх результатів (ст. 131–213 КПК України) та інших кримінальних процесуальних норм, які визначають зміст, спрямованість, послідовність і результати цього фіксування.

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України доказуванню підлягає подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення). У такому контексті в процесуальних документах мають бути відображені факти й обставини, що в підсумку дають можливість установити індивідуальні ознаки конкретної події та чітко визначити форму об'єктивної сторони порушення законів та звичаїв війни.

Зокрема, залежно від форми об'єктивної сторони в процесуальних документах мають бути зафіксовані фактичні дані, що характеризують:

- 1) збройний конфлікт (початок, тривалість у часі, поширеність у просторі тощо) та його вид (міжнародний/неміжнародний);
- 2) дії/бездіяльність особи як такої, що підпадають під ознаки об'єктивної сторони, визначені у ч. 1 ст. 438 КК України (жорстоке поводження, примушування до робіт, незаконне заволодіння національними цінностями, застосування заборонених міжнародним правом засобів і методів ведення війни тощо).
- 3) просторовий і часовий зв'язок між порушенням законів та звичаїв війни, що розслідується, та збройним конфліктом у цілому чи з конкретними бойовими діями в межах цього конфлікту.

Ознакою, яка має важливе значення для конструкції юридичного складу і для кваліфікації кримінально протиправного діяння за ознаками злочину, передбаченого ст. 438 КК України, є час його вчинення. У міжнародному праві й у національному кримінальному законодавстві під воєнними злочинами мають

розумітися діяння, вчинені під час збройного конфлікту. При тому на підставі результатів аналізу міжнародного гуманітарного права воєнні злочини можна поділити на дві категорії: кримінальні правопорушення, що вчиняються у міжнародних збройних конфліктах, та кримінальні правопорушення, що вчиняються у збройних конфліктах не міжнародного характеру.

З огляду на це часом вчинення воєнних злочинів є період між початком стану оголошення війни, початком збройного конфлікту за наявності факту невизнання стану війни хоча б однією зі сторін чи збройного конфлікту не міжнародного (внутрішнього) характеру, окупації території чи її частини за відсутності ознак збройного опору та часом кінцевого звільнення та репатріації військовополонених;

4) статус потерпілого відповідно до міжнародного гуманітарного права (чи є він військовополоненим, цивільною особою, іншою особою, яка перебуває під захистом Женевських конвенцій 1949 р.);

5) статус майна відповідно до міжнародного гуманітарного права, на яке відбулося посягання (чи перебуває це майно, майновий комплекс під захистом Женевських конвенцій 1949 р.) [6, с. 58]. Під час будь-якої воєнної кампанії культурні цінності стають предметом посягань з боку держави, війська якої окупувають територію іншого суб'єкта міжнародного права, що зумовило потребу міжнародно-правового регламентування охорони культурних цінностей. Так, сьогодні Україна є стороною Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 р. [1, с. 209], відповідно до статті 3 якої сторони зобов'язуються підготувати ще у мирний час охорону культурних цінностей, розташованих на їх власній території, від можливих наслідків збройного конфлікту, вживаючи заходів, які вони вважають необхідними.

6) статус території, на якій відбулося порушення правил та звичаїв війни (наприклад, окупована, деокупована, у районі бойового зіткнення тощо);

7) причинно-наслідковий зв'язок між діями/бездіяльністю особи та їхніми злочинними наслідками (смертю, тілесними ушкодженнями чи іншими розладами здоров'я потерпілих, їхніми фізичними чи психічними стражданнями, матеріальною шкодою тощо);

8) вид засобу ураження, застосування якого заборонено міжнародними нормативно-правовими актами, ратифікованими Україною.

9) час, місце, спосіб застосування засобів ураження, заборонених міжнародними нормативно-правовими актами, ратифікованими Україною (наприклад, місце пуску крилатих/балістичних ракет, траєкторії польотів тощо);

10) підозрюваного (обвинуваченого) як суб'єкта злочину, передбаченого ст. 438 КК України (наприклад, учасники бойових дій (комбатанти, члени інших ополчень чи добровольчих загонів, найманці тощо), особи, які планували й організовували реалізацію військових заходів (зокрема, політичне керівництво держави), особи, які забезпечували правопорядок на окупованих територіях, тощо).

Шляхом здійснення фіксування встановлюється така сукупність обставин кримінального провадження, яка відповідно до стандарту доказування «поза розумним сумнівом» дає змогу дійти єдиного можливого висновку про те, що саме підозрюваний (обвинувачений) вчинив конкретний воєнний злочин [2, с. 248].

У відповідних процесуальних документах закріплюються обставини, що свідчать про умисний характер порушення законів та звичаїв війни. Психічне ставлення підозрюваного (обвинуваченого) до свого злочинного діяння та його наслідків може характеризуватися здебільшого прямим умислом (залежно від форми об'єктивної сторони цього кримінального правопорушення). У випадку умисного вбивства (ч. 2 ст. 438 КК України) можливий як прямий, так і непряний умисел. Непрямий умисел може бути характерним, наприклад, для випадків, коли дії військовослужбовців РФ щодо мордування людей, яких насильно утримували, не забезпечуючи питною водою та їжею, призвели до смерті цивільних осіб [3, с. 476]. Зокрема, в матеріалах кримінального провадження має бути зафіксовано, що підозрюваний (обвинувачений) усвідомлював:

1) фактичні обставини, що свідчать про існування збройного конфлікту;

2) зв'язок між фактичними обставинами збройного конфлікту та своєю кримінально-протиправною діяльністю;

3) причинно-наслідковий зв'язок між своєю кримінально-протиправною діяльністю та настанням (можливістю настання) суспільно небезпечних наслідків (смерть, поранення потерпілих, пошкодження чи руйнування цивільних об'єктів тощо);

4) фактичні обставини, що свідчать про те, що потерпілий підпадає під захист міжнародного гуманітарного права (наприклад, є військовополоненим чи іншою особою, захищеною відповідно до положень Женевських конвенцій);

5) фактичні обставини, що свідчать про те, що знищене, пошкоджене чи привласнене майно підлягає захисту відповідно до положень міжнародного гуманітарного права;

6) фактичні обставини, що свідчать про відсутність воєнної необхідності у знищенні чи привласненні майна.

Крім форми вини, кримінальний процесуальний закон зобов'язує в кожному кримінальному провадженні встановлювати мотив і мету кримінального правопорушення, які враховуються судом при визначенні суспільної небезпечності як самого діяння, так і особи, яка його вчинила, а також при визначенні розміру покарання.

Водночас вивчення матеріалів судової практики свідчить, що не в усіх кримінальних провадженнях за ознаками ст. 438 КК України вказана вимога КПК України виконується належним чином. Так, обвинувальний вирок Окружного районного суду м. Полтави від 9 червня 2022 р. у кримінальному провадженні за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 260, ч. 1 ст. 438 КК України, встановлено, що «... у період з 11 по 16 березня 2022 року, обвинувачений ОСОБА_1, будучи командиром 1 взводу 1 роти НЗФ «4 ОМБ 119 полку НМ ДНР», діючи умисно, на території Боромлянської експлуатаційної ділянки регіонального офісу водних ресурсів в Сумській області, в умовах міжнародного збройного конфлікту здійснив незаконне захоплення та розграбування належних підприємству автомобілів ..., чим спричинив цьому підприємству матеріальну шкоду на загальну суму 232048 грн» (справа № 554/3925/22, провадження № 1-кп/554/387/2022). Мету та мотиви вчинення обвинуваченим указанного вище воєнного злочину у вирокі суду не зазначено.

Також, не менш важливим напрямом фіксування в таких кримінальних провадженнях є закріплення у процесуальних документах (протоколах, висновках експертів тощо) виду та

розміру шкоди, завданої внаслідок порушення законів і звичаїв війни, зокрема, обсягу розграбування російськими окупантами національних цінностей на тимчасово окупованих територіях, виду та розміру шкоди, завданої потерпілим.

Наслідки порушення законів та звичаїв війни мають широкомасштабний характер. Вони завдають шкоду значній кількості осіб із цивільного населення, які внаслідок російської збройної агресії змушені змінювати своє місце проживання, втрачають майно, засоби зв'язку тощо. Не всі з них мають можливість невідкладно звернутися до уповноваженого органу досудового розслідування із заявою про вчинення щодо них злочину. Тому на сьогодні до документування воєнних злочинів, вчинених проти цивільного населення, долучилися вітчизняні правозахисні організації. Наприклад, Харківська правозахисна група (ХПГ) у 2014 р. створила базу даних, у якій обліковуються епізоди порушення прав цивільних осіб та випадки пошкодження або зруйнування житлових будинків, фіксуються дані з відкритих джерел, повідомлення свідків і потерпілих про злочини, вчинені представниками рф. Адвокати ХПГ від імені потерпілих складають заяви про злочини та надсилають їх до правоохоронних органів для початку кримінального провадження та надання особі процесуального статусу потерпілого, записують інтерв'ю потерпілих і свідків. До цієї бази даних за певним шаблоном вводиться інформація про кожний епізод з описом події, прикріпленням відповідних медіафайлів, посилань на інтернет-ресурси, зазначенням місця розташування, а також фіксуються персональні дані свідків і постраждалих.

У поданому вище прикладі фіксування обставин вчинення воєнного злочину не має кримінального процесуального характеру, оскільки воно здійснюється поза межами кримінального провадження. Проте, воно сприяє оформленню юридичного факту, з яким пов'язані виникнення та розвиток кримінальних процесуальних відносин, а саме: формує привід та підстави для початку досудового розслідування та подальшого набуття конкретною особою процесуального статусу потерпілого.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід наголосити що чинне кримінальне процесуальне законодавство України не містить жодних обмежень щодо того, хто саме може розпочати розслідування порушення законів та звичаїв війни. Це дає можливість всім підрозділам правоохоронних органів виявляти, фіксувати зазначені злочини та розпочинати досудове розслідування. Дотримання норм міжнародного гуманітарного права та забезпечення ефективного кримінального переслідування винних у вчиненні порушення законів та звичаїв війни є ключовими завданнями для України. Зокрема, важливо фіксувати хід та результати досудового розслідування, щоб забезпечити неупереджене та об'єктивне розслідування. Також, важливу роль у документі воєнних злочинів відіграють правозахисні організації. Зібрана ними інформація може бути використана як підстава початку досудового розслідування та надання потерпілим процесуального статусу.

Загалом, важливо докласти всіх зусиль для ефективного розслідування воєнних злочинів та притягнення винних осіб до відповідальності, що сприятиме захисту прав громадян України та запобігання подібним злочинам у майбутньому.

Література:

1. Вивчаючи міжнародне гуманітарне право : навчально-методичний посібник. Друге видання / О. Войтенко, М. Єлігулашвілі, О. Козо-

- рог, Т. Короткий, В. Потапова, О. Стокоз, Н. Хендель ; за заг. ред. радника президента Товариства Червоного Хреста України з міжнародного гуманітарного права, к.ю.н. Т. Короткого. Київ, УТСПЛ; Одеса : Фенікс, 2021. 268 с.
2. Воєнні злочини: навч. посіб. / І. В. Авдошин, О. І. Заболотний, О. Ю. Звонарьов та ін. Київ : 7БЦ, 2023. 280 с.
3. Кваліфікація та розслідування порушення законів та звичаїв війни: наук.-практ. посіб. / А.А. Вознюк, І.В. Жук, О.В. Таран, С.С. Чернявський та ін.; за заг. ред. М.С. Цуцкірідзе, В.В. Черня, А.А. Вознюка. К.: Норма права, 2023. 320 с.
4. Кравчук О., Бондаренко М. Досудове розслідування воєнних злочинів. ГО «Вектор прав людини». Київ, 2022. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/46805>.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI / Відомості *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n2921> (дата звернення: 18.04.2024).
6. Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право. Загальний курс : навчальний посібник. Київ. 2020. 398 с.
7. Огляд судової практики ККС ВС (актуальна практика). Рішення, внесені до ЄДРСР, за липень 2022 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Oglyad_KKS_07_2022.pdf
8. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення 27.04.2024).
9. Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війською кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти : наук.-практ. посіб. До 30-річчя Харків. нац. ун-ту внутр. справ / [І. В. Клименко, М. С. Цуцкірідзе, Ю. В. Орлов та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., члена-кор. НАПрН України В. В. Сокурєнка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. 2-ге вид., допов. та перероб. Харків: Право, 2024. 432 с.

Aharkova O. Detection and documentation of violations of the laws and customs of war as a direction of law enforcement agencies

Summary. The article substantiates that the current criminal procedural legislation of Ukraine does not contain any restrictions on who can initiate an investigation into violations of the laws and customs of war. This enables pre-trial investigation authorities, regardless of their jurisdiction, to immediately respond to reports of such crimes and initiate pre-trial investigations. The article states that the monitoring of open sources is also an important source of information about war crimes. The information collected by law enforcement agencies is carefully documented, which makes it possible to clearly outline the circumstances of the crime and bring the guilty parties to justice. The author of the text also emphasized the importance of observing the norms of international humanitarian law and ensuring effective criminal prosecution of those guilty of violating the laws and customs of war. The article states that it is important to record the progress and results of the pre-trial investigation in order to ensure an impartial and objective investigation of the violation of the laws and customs of war, namely the time and place of the crime; the status of the victim and the property that was encroached upon; the type of used prohibited means of destruction; the status of the person who committed the crime; the presence of intent and motives for the crime; amount of damage caused. Also, the article substantiates the following aspects that affect the results of the pre-trial investigation, namely: fixing the purpose and motives of committing the crime; documenting the type

and size of the damage. It was determined that human rights organizations play an important role in documenting war crimes. The information collected by them can be used as a basis for starting a pre-trial investigation and providing victims with a procedural status. It was concluded that it is important to make every effort to effectively investigate war

crimes and bring the guilty parties to justice, as this will contribute to the protection of the rights of Ukrainian citizens and the prevention of similar crimes in the future.

Key words: law enforcement agencies, investigation, crime detection, documentation, pre-trial investigation, war crimes.

Головко Б. Ю.,*адвокат,**здобувач вищої освіти третього освітньо-наукового рівня**Навчально-наукового інституту права**Національного університету водного господарства та природокористування*

ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ НА ЕТАПІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Анотація. У науковій статті розглянуто поняття та значення судового контролю на етапі досудового розслідування у кримінальному провадженні. Встановлено, що у теорії кримінального процесуального права існує різноманіття наукових поглядів на поняття «судовий контроль», що пов'язано з його багатогранністю та неоднозначністю предмета. В той же час ці наукові погляди відтворюють основні іманентні ознаки судового контролю та характеризують його діяльнісну сторону (як напрям діяльності слідчого судді) та функціональну сторону (через забезпечення прав та інтересів учасників кримінального провадження).

Виділено іманентні ознаки цього інституту, а саме спрямованість судового контролю на захист прав, свобод та інтересів осіб, судовий контроль реалізується в рамках процесуальних норм та повноважень слідчого судді, судовий контроль як інститут кримінального провадження має системний та універсальний характер, судовий контроль покликаний забезпечити законність та об'єктивність рішень, дій чи бездіяльності органів досудового розслідування чи прокурора під час досудового розслідування, судовий контроль виконує профілактичну функцію.

Констатовано певні виклики та проблеми, зокрема, всевітній проєкт правосуддя (WJP) щорічно проводить дослідження індексу верховенства права в державах. У 2023 році Україна посіла 89 місце з показником 0,49 бали. Серед критеріїв оцінювання і кримінальна юстиція в Україні (0,36 бала). За критерій забезпечення прав обвинуваченого в Україні виставлено 0,45 бали з 1 можливо максимального. Такий показник потребує детальнішого аналізу та та пошуку шляхів для його підвищення не лише з точки зору покращення якості кримінального процесуального законодавства, а й зміни практики його застосування.

Зроблені висновки та рекомендації можуть бути корисними для подальшого удосконалення кримінального процесуального законодавства та забезпечення справедливості у кримінальному провадженні.

Ключові слова: кримінальне провадження, кримінальний процес, досудове розслідування, судовий контроль.

Постановка проблеми. Судовий контроль на етапі досудового розслідування є важливим елементом кримінального провадження, адже забезпечує дотримання законності та захист прав учасників процесу через перевірку дій та рішень правоохоронних органів, слідчих та прокурорів. Належна його правова регламентація є передумовою справедливого та ефективного правосуддя, а правильне застосування дозволяє виявляти недоліки у діяльності правоохоронних органів та сприяти їхньому усуненню.

Стан дослідження. Загальнотеоретичні аспекти судового контролю в кримінальному провадженні були предметом

дослідження А. Ф. Бондюк, А. А. Донченко, Д. П. Кисленко, Я. В. Кузьмічов, О. П. Кучинська, М. А. Макаров, В. Я. Марчак, О. Г. Русанова, Ю. В. Скрипіна, О. Г. Яновська та інших. Водночас питання визначення та значення судового контролю не втрачає своєї актуальності через наявність різних підходів у доктрині кримінального процесу та необхідність підвищення якості кримінального процесуального законодавства.

Метою статті є на основі кримінального-процесуального законодавства, судової практики та наукової доктрини проаналізувати поняття та значення судового контролю на етапі досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. У теорії кримінального процесуального права існує різноманіття наукових поглядів на поняття «судовий контроль», що пов'язано з його багатогранністю та неоднозначністю предмета. В той же час ці наукові погляди відтворюють основні іманентні ознаки судового контролю та характеризують його діяльнісну сторону (як напрям діяльності слідчого судді) та функціональну сторону (через забезпечення прав та інтересів учасників кримінального провадження). Для підтвердження цієї тези наведемо декілька визначень. Наприклад, автори навчального посібника «Судовий контроль під час досудового розслідування у кримінальному провадженні» визначають останній як окремий напрям діяльності суду, який здійснюється під час досудового розслідування слідчим суддею, сутність якого полягає у контролі за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб при проведенні слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження, проведенні інших процесуальних дій та прийнятті процесуальних рішень [12, с. 3].

А. Ф. Бондюк визначає судовий контроль як законодавчо регламентований, не преюдиціальний, здійснюваний за наявності процесуальних підстав у визначених межах, напрям діяльності слідчого судді, що забезпечує законність рішень та дій слідчого, прокурора з метою дотримання прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. Повноваження слідчого судді при здійсненні контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб на стадії досудового розслідування реалізуються переважно під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження (у т.ч. запобіжних заходів), проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, а також скарг на рішення, дії або бездіяльність органів досудового розслідування чи прокурора [1, с. 3].

О. Г. Русанова вважає, що судовий контроль – «це специфічний вид судової діяльності, яка не пов'язана з відправленням правосуддя, спрямована на захист прав, свобод та законних

інтересів учасників кримінального провадження, їх негайне, беззаперечне поновлення в разі порушення службовими особами органів досудового розслідування або прокурором, та яка здійснюється на всіх його стадіях за ініціативою суб'єктів кримінального процесу, котрі виконують функції розслідування, прокурорського нагляду, при порушенні ними клопотань про надання дозволу на проведення окремих слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, передбачених КПК, та застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а також потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, їх представників і законних представників, підозрюваного, його захисника та законного представника» [10, с. 21]. Авторка зосереджує свою увагу на діяльнісно-функціональній складовій.

Судовий контроль у кримінальному процесі – це діяльність слідчого судді на стадії досудового розслідування та під час екстрадіційної процедури зі здійснення у порядку, передбаченому КПК, наданих йому повноважень, метою якої є своєчасне забезпечення захисту та охорони прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні [6, с. 80]. Найбільша увага у цьому випадку приділена саме слідчому судді як суб'єкту здійснення судового контролю.

На наше переконання іманентними ознаками інституту судового контролю в кримінальному провадженні на етапі досудового розслідування є:

1. Спрямованість судового контролю на захист прав, свобод та інтересів осіб. В процесі здійснення судового контролю слідчий суддя має переконатися, що права осіб, які стали об'єктом досудового розслідування, не порушуються під час проведення слідства. Всесвітній проєкт правосуддя (WJP) щорічно проводить дослідження індексу верховенства права в державах. У 2023 році Україна посіла 89 місце з показником 0,49 бали. Серед критеріїв оцінювання і кримінальна юстиція в Україні (0,36 бала). За критерій забезпечення прав обвинуваченого Україні виставлено 0,45 бали з 1 можливо максимального [14]. Такий показник звісно потребує детальнішого аналізу та та пошуку шляхів для його підвищення не лише з точки зору покращення якості кримінального процесуального законодавства, а й зміни практики його застосування.

2. Судовий контроль реалізується в рамках процесуальних норм та повноважень слідчого судді. У п. 18 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України закріплено, що реалізація останнього відноситься до повноважень слідчого судді [4]. З огляду на системний аналіз норм діючого кримінального процесуального кодексу України чітко вбачається, що повноваження слідчого судді розділені на три основні групи, а саме: 1) повноваження слідчого судді при застосуванні заходів процесуального примусу на стадії досудового розслідування кримінальної справи; 2) повноваження слідчого судді при розгляді скарг на дії та рішення особи, яка здійснює дізнання, слідчого чи прокурора; 3) повноваження слідчого судді при проведенні слідчих дій, які обмежують конституційні права людини і громадянина [11, с. 16].

3. Судовий контроль як інститут кримінального провадження має системний та універсальний характер. Судовий контроль здійснюється як на підставі клопотань учасників процесу, так і на власну ініціативу суду. Це означає, що судді можуть перевіряти законність та об'єктивність дій правоохоронних органів, слідчих, прокурорів тощо на будь-якому етапі кримінального

процесу. Універсальний характер судового контролю вказує на те, що він стосується всіх учасників кримінального процесу, включаючи підозрюваних, обвинувачених, потерпілих, свідків, а також їхніх представників та адвокатів. Судовий контроль має захищати права та інтереси всіх цих осіб, забезпечуючи дотримання процесуальних норм та принципів справедливості.

4. Судовий контроль покликаний забезпечити законність та об'єктивність рішень, дій чи бездіяльності органів досудового розслідування чи прокурора під час досудового розслідування. Судовий контроль має перевіряти, чи діють органи досудового розслідування (слідчі, оперативні служби, прокуратура) в межах закону. Він перевіряє, чи дотримуються процесуальні правила та процедури під час проведення розслідування, чи не порушуються права підозрюваних, обвинувачених та інших учасників процесу.

5. Судовий контроль виконує профілактичну функцію. Судовий контроль служить як механізм запобігання можливим порушенням прав людини під час досудового розслідування, зокрема, шляхом виправлення помилок або недоліків у проведенні розслідування.

У рішенні КСУ № 16-рп/2009 розкривається зміст і мета судового контролю: судовий контроль за дотриманням законності в діяльності правоохоронних органів під час проведення ними дізнання та досудового слідства. Метою судового контролю є своєчасне забезпечення захисту та охорони прав і свобод людини і громадянина [9].

Ефективність здійснення судового контролю під час розслідування злочинів обумовлюється низкою факторів, головним з яких є належна правова регламентація основних засад цієї діяльності та досконалість процесуального механізму. Тому важливе значення в контексті даної проблематики має вирішення законодавцем питань щодо визначення місця та статусу суддів, до компетенції яких належить реалізація цієї важливої процесуальної функції, їх повноважень, порядку розгляду відповідних подань, скарг та прийняття рішення [3, с. 180].

У цьому сенсі цікавим видається те, що Європейська конвенція про захист прав людини не містить прямого обов'язку держави щодо проведення ефективного досудового розслідування однак системне тлумачення статей 1–5, 8, 14 та Протоколу №1 до Конвенції дає підстави стверджувати, що обов'язок ефективного досудового розслідування все ж таки існує [2, с. 142]. Поняття ефективності розслідування розглядається у справі «Сергій Шевченко проти України», де вказано, що система, яка вимагається статтею 2 Конвенції, має передбачати незалежне та безстороннє розслідування, яке відповідає певним мінімальним стандартам щодо ефективності. Таким чином, компетентні органи мають діяти з належною наполегливістю і за своєю ініціативою порушувати провадження, яке здатне по-перше, встановити обставини, за яких сталась подія, та недоліки діяльності системи; по-друге, встановити, хто саме з представників державних органів був причетним до події. Також існує вимога щодо оперативності та розумної швидкості такого розслідування, що передбачено у справі «Холодков і Холодкова проти України» 3. У справі «Начова проти Болгарії» (Nachova v. Bulgaria) суд відмічає, що розслідування не буде ефективним доти, доки всі докази не будуть детально вивчені, а висновки не будуть обґрунтовані [8].

О. П. Кучинська розглядає судовий контроль як елемент системи кримінальних процесуальних гарантій прав учасників

кримінального провадження [5, с. 183, 186–187]. У свою чергу, О. Г. Яновська як умову (механізм) забезпечення змагальності кримінального провадження [13 с. 93].

Як справедливо вказує В. Я. Марчак, «вагомість та ефективність судового контролю за дотриманням прав людини полягає в тому, що навіть сам факт його існування справляє позитивний вплив на роботу правоохоронних органів. Нагромаджений досвід у цій сфері демонструє двоякий ефект цього інституту. По-перше, суд, визнавши, що є порушення прав людини, забезпечує їх відновлення. По-друге, підвищується рівень якості роботи в правоохоронних органах у кримінальних провадженнях, що підлягають судовому контролю» [7, с. 145–146].

Висновки. Судовий контроль на етапі досудового розслідування у кримінальному провадженні є ключовим елементом системи забезпечення справедливості та захисту прав осіб. Іманентними ознаками цього інституту є спрямованість на захист прав, свобод та інтересів осіб, реалізація в рамках процесуальних норм та повноважень слідчого судді, системний та універсальний характер, а також функція забезпечення законності та об'єктивності дій органів досудового розслідування. Водночас існують певні виклики та проблеми, вирішення яких потребує детального аналізу та розробки стратегій підвищення якості кримінального процесуального законодавства.

Література:

- Бондюк А. Ф. Процесуальні основи статусу слідчого судді у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2017. 241 с.
- Донченко А. А. Поняття та значення своєчасності кримінальних процесуальних рішень досудового розслідування. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2021. Випуск 41. С. 138–145.
- Кисленко Д. П., Кузьмічов Я. В. Поняття та сутність судового контролю під час досудового розслідування. *Юридична наука*. № 7. С. 176–184.
- Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.
- Кучинська О.П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: монографія / О.П. Кучинська. К. : Юрінком Інтер, 2013. 288 с.
- Макаров М. А. Судовий контроль у кримінальному процесі: теоретичні та правові основи. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2018. 495 с.
- Марчак В. Я. Судовий контроль за дотриманням прав людини згідно з кримінальним процесуальним законодавством України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 141–146
- Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шевченко проти України » від 4 квітня 2006 р. (заява № 32478/02) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_012#Text (дата звернення 15.03.2024).
- Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 120 Конституції України (справа про суміщення службової діяльності керівників органів виконавчої влади) № 6-рп/2002 від 17 жовтня 2002 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-02#Text>
- Русанова О. Г. Судовий контроль за законністю початку кримінального провадження. Перспективи розвитку діяльності органів досудового розслідування: процесуальний та організаційний аспекти: матеріали Міжнар. наук. – практ. конф., м. Луганськ, 29 квітн. 2013 р. / редкол.: Л.В.Черечукіна, О.Г.Русанова; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О.Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О.Дідоренка, 2013. С. 20–28.
- Скрипіна Ю. В. Слідчий суддя в системі кримінально-процесуальної діяльності (порівняльно-правове дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. Харків, 2008. 26 с.
- Судовий контроль під час досудового розслідування у кримінальному провадженні : навч. посіб. для підготовки до заліку / О. В. Капліна, М. О. Карпенко, В. І. Маринів та ін. Харків : Право, 2016. 96 с.
- Яновська О. Окремі аспекти реформування кримінального судочинства в Україні. *Юридична Україна*. 2011. № 11. С. 91–96.
- The Global Rule of Law Recession Continues. World Justice Project. URL: <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global/2023/Ukraine/> (дата звернення: 01.03.2024)

Holovko B. The concept and significance of judicial control at the stage of pre-trial investigation

Summary. The scientific article examines the concept and significance of judicial control at the stage of pre-trial investigation in criminal proceedings. It has been established that in the theory of criminal procedural law there is a variety of scientific views on the concept of “judicial control”, which is connected with its multifacetedness and ambiguity of the subject. At the same time, these scientific views reproduce the main immanent features of judicial control and characterize its activity side (as the direction of activity of the investigating judge) and its functional side (by ensuring the rights and interests of participants in criminal proceedings).

The immanent features of this institution are highlighted, namely, the focus of judicial control on the protection of the rights, freedoms and interests of individuals, judicial control is implemented within the framework of procedural norms and powers of the investigating judge, judicial control as an institution of criminal proceedings has a systemic and universal character, judicial control is designed to ensure legality and objectivity of decisions, actions or inaction of pre-trial investigation bodies or the prosecutor during pre-trial investigation, judicial control performs a preventive function.

Certain challenges and problems have been identified, in particular, the World Justice Project (WJP) annually conducts research on the index of the rule of law in states. In 2023, Ukraine took 89th place with an index of 0.49 points. Among the evaluation criteria is criminal justice in Ukraine (0.36 points). For the criterion of ensuring the rights of the accused, Ukraine was assigned 0.45 points out of 1 possible maximum. Such an indicator requires a more detailed analysis and the search for ways to increase it, not only from the point of view of improving the quality of criminal procedural legislation, but also of changing the practice of its application.

The conclusions and recommendations made may be useful for the further development of the legal system and ensuring justice in criminal proceedings.

Key words: criminal proceedings, criminal process, pre-trial investigation, judicial control.

Гора І. В.,*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник науково-організаційного центру
Національної академії Служби безпеки України***Колесник В. А.,***доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник науково-організаційного центру
Національної академії Служби безпеки України***Попович І. І.,***кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ДО ПИТАННЯ ПРО ЦИФРОВУ КРИМІНАЛІСТИКУ В СИСТЕМІ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗНАНЬ

Анотація. Стаття присвячена розгляду питань впливу новітніх цифрових технологій на злочинну діяльність, модифікацію знарядь та способів вчинення злочинів, появу їх нового виду – комп’ютерних кримінальних правопорушень і формування окремої категорії об’єктів криміналістичного дослідження – цифрових доказів та іншої доказової інформації в цифровій формі. Робота з пошуку, дослідження та використання таких доказів вимагає від слідчого, прокурора й залучених ними спеціалістів використання відповідних новітніх науково-технічних засобів, розроблення комп’ютерних програм та дослідження віртуального середовища глобальної мережі зв’язку. Зазначене також викликає потребу врахування органами досудового розслідування й судом цифрової форми отримуваної інформації та її носіїв. Разом з тим виникла потреба розроблення нових або модифікації існуючих тактичних прийомів проведення окремих слідчих дій, нових видів судово-експертних досліджень, формування основ новітніх методик розслідування кримінальних правопорушень, при вчиненні та для вивчення наслідків яких використовують засоби комп’ютерної техніки й цифрові програмні продукти. Все це дає підстави для появи в науковому й практичному обігу поняття «цифрова або комп’ютерна криміналістика», природа й місце якої в системі наукових знань залишаються не до кінця з’ясованими, а часто – дискусійними.

Результатом даного наукового пошуку є висновок про те, що впровадження цифрових технологій в суспільну й виробничу практику, використання комп’ютерних засобів та їхнього програмного забезпечення має безпосередній вплив на формування обсягу завдань, які ставляться перед криміналістикою як наукою і криміналістами як користувачами її досягнень. Цифрова форма інформації, що збирається й вивчається під час досудового розслідування, цифрові знаряддя й засоби вчинення кримінальних правопорушень, цифрові сліди й інші докази протиправної діяльності дають підстави вести мову про формування нового напрямку науки – цифрової криміналістики. Проте поглиблене вивчення цієї проблеми вказує на те, що варто вести мову не про виникнення й розвиток нової окремої науки, а саме про важливий і навіть стратегічний цифро-

вий напрям розвитку традиційної криміналістики. Цифрова складова криміналістики має бути присутньою в усіх її сформованих на сьогодні розділах – в загальній теорії, в криміналістичній техніці, тактиці та методиці розслідування певних видів злочинів.

Ключові слова: кримінальне правопорушення; комп’ютерні злочини; досудове розслідування; криміналістика; система криміналістики; цифрова криміналістика; доказування; інформаційно-цифрові технології; цифрові докази.

Постановка проблеми. Сьогодні питання цифрових технологій, комп’ютеризації, діджиталізації, цифрової інформації та використання результатів їх застосування і отримуваних наслідків цікавлять не лише розробників, а й багатьох користувачів – від пересічних громадян до представників державних структур та правоохоронних органів. З початку нинішнього тисячоліття цифрові технології активно впроваджують в різні, а можна навіть стверджувати, що буквально у всі сфери людського життя. Разом з обговоренням ціннісних характеристик цього загалом позитивного для розвитку людства процесу представники різних галузей права й правоохоронної діяльності все частіше почали залучати до дослідження цих явищ фахівців з комп’ютерної й мережевої безпеки, кібертехнологій, Інтернет технологій, інформаційних технологій тощо, намагаючись розв’язати питання протидії використанню таких технологій з протиправною метою. Не секрет, що кожний новий виток технічного прогресу і впровадження його результатів у суспільну практику несе з собою і нові можливості використання новітніх досягнень зі злочинною метою, створює нові злочинні засоби, породжує нові способи вчинення раніше відомих злочинів, а часто – навіть призводить до появи нових видів кримінальних правопорушень. Серед них можемо назвати кібертероризм, кібершпигунство, комп’ютерне піратство, посягання на приватне життя й інтелектуальну власність з використанням мережі Інтернет, викрадення конфіденційної інформації й таємних даних, зокрема, й таких, що становлять державну таємницю та ін. Не дарма вітчизняні й зарубіжні фахівці ведуть

сьогодні мову про проблеми національної кібербезпеки, пов'язуючи ці питання з існуванням Інтернету, цифровими інформаційними технологіями та потенційними витратами на електронну оборону більшості країн [1, с. 1].

Разом з тим національне законодавство часто не встигає за науково-технічним прогресом з його новими технологіями і це стає на шкоду боротьбі із злочинністю та дає злочинцям нові можливості вчиняти й приховувати факт та сліди злочинів, уникати заслуженої відповідальності. Корисність і невідворотність повсякденного й широкого використання цифрових технологій несе в собі й окрему небезпеку, якою вважаємо можливість їх використання із злочинною метою. Ще у 1995 р. відомий американський вчений, фахівець в галузі інформатики, засновник і очільник Цифрової лабораторії Масачусетського технологічного інституту Н. Негропonte (N. Negroponte) у одній зі своїх ґрунтовних праць під назвою "Being Digital" вказав на те, що у кожній технології або дару науки є темний бік і цифровізація – не виключення [2, с. 227]. Ось чому правоохоронна практика та науки кримінально-правового циклу, що обслуговують таку діяльність, повинні враховувати й сучасні реалії та пов'язані з ними наслідки цифровізації економіки, соціально-політичної сфери, державного управління, освіти, культури, побуту.

Не обходять своєю увагою ці питання і криміналісти. Адже криміналістика як ніяка інша галузь науки, розробки якої мають неабияке значення для практики протидії злочинності, повинна враховувати і використовувати в теоретичних напрацюваннях та практичних рекомендаціях все те нове, що пов'язується із впровадженням новітніх досягнень науково-технічного прогресу в життя суспільства. Ось чому вважаємо, що зазначені питання є актуальними, варті на їх поглиблене й цілеспрямоване вивчення та обговорення науковцями й практиками.

Стан дослідження. Суттєвий внесок у висвітлення загальних питань використання сучасних інформаційних зокрема й комп'ютерних технологій в діяльності правоохоронних органів з протидії злочинам внесли вітчизняні криміналісти, серед яких: В. Гавловський, М. Думчиков, І. Заяць, А. Колодіна, В. Коновалова, К. Латиш, Ю. Орлов, Д. Пашнєв, С. Перлін, А. Ратнова, Р. Степанюк, В. Теплицький, В. Хахановський, В. Шевчук, В. Шепітько, М. Шепітько та ін. В наукових працях останнього десятиліття розглядалися питання виявлення й дослідження комп'ютерних засобів, цифрових слідів, цифрових джерел доказів та особливостей використання спеціальних знань в досудовому розслідуванні злочинів, які вчиняються з використанням комп'ютерних засобів, в сфері обігу комп'ютерної інформації. Водночас одним з гострих залишається питання встановлення ролі й значення цифрових технологій для розвитку й визначення завдань науки криміналістики, встановлення місця «цифрової криміналістики» в системі криміналістичних знань. Актуальність дослідження таких питань має не лише теоретичне, а й суто прикладне значення для діяльності осіб та органів, що здійснюють боротьбу зі злочинністю.

Мета статті – надати інформацію щодо впливу процесу цифровізації на злочинну діяльність та боротьбу з нею і сучасних підходів вітчизняних й зарубіжних науковців та практиків до розуміння ними поняття «цифрова криміналістика», визначення її ролі й місця в системі загальнонаукових та криміналістичних знань.

Виклад основного матеріалу. Криміналістика сьогодення відрізняється від криміналістики початку її створення й роз-

робки основ та перших кроків становлення криміналістичної техніки, тактики, методики. І справа не в здійснених на той час та здійснюваних на тепер дослідженнях і опублікованих наукових працях, не у трансформації знарядь та способів злочинних посягань, не у принципово інакших практичних можливостях суб'єктів виявлення й розслідування злочинів, не у зміні структури криміналістики як науки. Хоча за великим рахунком це, безумовно, накладає свій відбиток. Основна відмінність зумовлена тим середовищем, в якому здійснені наукові пошуки й отримані теоретичні напрацювання, а розроблені наукою рекомендації знаходять своє практичне втілення. Вже саме середовище визначає те, які з розроблених криміналістикою наукових положень можна визнавати корисними й сучасними, а які – застарілими, такими, що втратили свою актуальність або вимагають істотного вдосконалення. Реалії сьогодинського дня не можуть не братися до уваги при аналізі теоретичних положень сучасної криміналістики й тим більше, при визначенні перспективних векторів її розвитку у майбутньому. Серед основних факторів, що глобально впливають на життєдіяльність суспільства в цілому, на структуру злочинності й на діяльність правоохоронних органів з протидії злочинним проявам, сьогодні необхідно назвати широке розповсюдження інформаційно-технічних, комп'ютерних, цифрових технологій. Ними пронизані усі найбільш значущі сфери існування сучасного суспільства і держави, вони стали невід'ємною частиною життєдіяльності кожної людини.

На теперішній час масштабний перехід суспільства на «цифру» зупинити вже не можна, адже це є цінним для користувача, вигідним для бізнесу, значущим для регулятора. Як слушно зазначає М. Думчиков, цифровізація – процес впровадження цифрових технологій населенням, бізнесом, суспільством, який є незворотнім і невід'ємним, корисним, допоміжним елементом загального процесу цивілізованого еволюціонування суспільства. Інформаційно-комунікативним технологіям властивий революційний характер, але не можна не помітити поступового переходу від етапу корисного доповнення до етапу їх розвитку як ключових елементів, без яких буде неможливою сучасна індустрія суспільства, всіх його секторів, всіх видів діяльності людини. Перетворення інформації у визначальний фактор суспільного розвитку, діджиталізація, медіатизація і віртуалізація набули статусу ключових глобальних трендів сучасності. Прогрес в галузі інфокомунікативних технологій звів до мінімуму, практично нівелював традиційний розрив між обробкою даних і комунікацією, зробивши інформаційне поле дійсно єдиним і глобальним [3, с. 101]. По суті, цифровізація – це ніщо інше ніж перетворення доступної для сприйняття інформації у цифрову форму, коли має місце заміна аналогових (фізичних) систем збирання й обробки даних технологічними системами з використанням їх цифрового програмного забезпечення.

Активна цифровізація усіх сфер людської діяльності, а разом з тим і така, що швидко посилюється технічна оснащеність кримінальних структур призводять до необхідності розробок окремих теорій і вчень, спрямованих на забезпечення використання цифрової техніки в ході виявлення й розслідування злочинів, а також на виявлення, фіксацію, дослідження та використання з метою доказування цифрових слідів й іншої цифрової інформації, її носіїв та інформаційно-технологічних пристроїв. Особливо перспективними для наукової розвідки

є актуальні проблеми криміналістики, пов'язані із кіберпростором. Адже сьогодні персональний чи виробничий комп'ютер або смартфон чи айфон з виходом до глобальної мережі можуть стати потужним інструментом як засобом вчинення протиправного діяння, бути об'єктом злочинного посягання або використовуватися з протиправною метою для збереження важливих електронних доказів злочину.

У зв'язку із цим ми виокремлюємо низку актуальних питань сучасної криміналістики, які потребують своєї наукової розробки, теоретичного обґрунтування й впровадження у практику протидії злочинності. Це, зокрема, такі напрями, що пов'язані: з розслідуванням багатьох видів злочинів проти національної безпеки України та злочинів проти миру, безпеки людства, вчинених з використанням сучасних інформаційних технологій; з дослідженням новітніх кримінальних цифрових технологій, особливостей протікання кримінальних ситуацій у кіберпросторі; з розробкою механізму використання теоретичного криміналістичного знання в оперативній, слідчій та експертній практиці; з ефективним криміналістичним запобіганням злочинів, що вчиняються з використанням комп'ютерних та інформаційно-технічних технологій і пристроїв та ін.

Як зазначають вітчизняні науковці і що підтверджує практика боротьби із злочинністю, стрімкий розвиток цифрових технологій в Україні супроводжується значною динамікою кримінальних правопорушень у даній сфері. Так звані «кіберзлочини» є найбільш динамічнішою групою суспільно небезпечних діянь. Адже з кожним роком вони стають усе більш масовими й небезпечними, а способи їх вчинення більш вигадливими й витонченими. Щороку вчиняються десятки тисяч злочинів з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем, програмних, програмно-апаратних засобів, інших технічних і технологічних засобів та обладнання. Останніми роками найбільше поширилися такі види злочинів, що посягають на інформаційну безпеку, а саме: корисливі кіберзлочини, викрадення персональних даних, кібершпигунство, кібербулінг, розповсюдження дитячої порнографії, порушення авторських й суміжних прав та ін. Також необхідно враховувати й те, що в сучасних умовах до легального економічного обігу активно надходять нетрадиційні види майна та майнових цінностей, у тому числі інтернет-сайти, електронні гроші, цифрові технології мобільного зв'язку тощо. Оскільки вони дають змогу приносити значні і швидкі доходи, на них відповідно реагує кримінальне середовище, намагаючись отримати свою вигоду. В результаті виникають усе нові види злочинних посягань, що передбачають використання сучасних цифрових інформаційних технологій на умовах раптовості й анонімності [4, с. 99]. У протиправній діяльності зловмисниками широко використовуються сучасні цифрові засоби й технології зв'язку, електронні платіжні системи, можливості Інтернет-сервісів, що забезпечують анонімізацію особи у цифровому просторі, залишаючи при цьому складні для виявлення й дослідження слідчим та спеціалістами й експертами цифрові сліди. До того ж, здебільшого цифрова трансформація зачіпає такі сфери кримінального бізнесу як незаконний обіг наркотиків, зброї, нелегальний гральний бізнес, викрадення грошей з використанням систем дистанційного банківського обслуговування, легалізації (відмивання) доходів, отриманих протиправним шляхом, ухилення від сплати податків, злочини корупційної спрямованості та ін.

У плані розгляду можливостей щодо забезпечення виконання завдань правоохоронної діяльності необхідно констатувати, що певною мірою значна кількість людей, а особливо – у великих містах, на автотранспортних магістралях перебувають у ситуації постійного контролю за їх пересуванням та діями з боку різноманітних електронних пристроїв зовнішнього спостереження. Такі пристрої можуть бути розташовані на вулицях, в під'їздах та ліфтах будинків чи біля домоволодінь за програмою «Безпечне місто», встановлені на постійній або тимчасовій основі вздовж доріг із жвавим рухом для стеження за дорожньою обстановкою, використані працівниками дорожньої патрульної служби для контролю за дотриманням правил дорожнього руху, швидкості пересування транспортних засобів (наприклад, камери TRUCAM), відеореєстратори встановлюють на автомобілі багато хто із власників та користувачів тощо. Отримані й збережені за їх допомогою записи перетворюються у накопичену цифрову інформацію, яка може мати доказове значення в разі проведення досудового розслідування. До того ж сьогодні держава з метою боротьби зі злочинами полегшує шляхи й можливості збирання, накопичення й отримання такої цифрової інформації для потреб правоохоронних органів.

Проте захоплюватися інформацією, що створена і залишена цифровими пристроями і отримана слідчим з використанням цифрових технологій, не треба, оскільки для подальшої перевірки таких доказів вкрай необхідним може бути проведення «класичних» слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій, зокрема таких як допит, впізнання, слідчий експеримент, а для вивчення цифрових даних буде потрібним залучення експерта та ін. Наприклад, сьогодні активно впроваджуються технології з розпізнавання обличчя людей відеопошуковими системами. Проте результати такого узнавання не рівнозначні впізнанню як процесуальній дії або фізичному ототожненню особи під час проведення оперативно-розшукових заходів і тим більше, не може вважатися результатом експертної ідентифікації особи. Це робота машини і отримані дані можуть бути помилковими. Недопущення таких помилок – одне із завдань криміналістики.

Із початком ХХІ століття істотно оновився, став більш досконалим арсенал криміналістичних засобів, тактичних прийомів і методів розслідування. Вітчизняні науковці й практики почали розробляти й накопичувати досвід використання цифрових технічних засобів, інформаційних криміналістичних технологій в роботі не лише з кримінально-процесуальною та іншою криміналістично значущою інформацією, а й з їх практичним використанням в інших галузях правозастосування. Все більше вчених-криміналістів висловлюють думки щодо сучасних тенденцій розвитку криміналістики, пов'язуючи їх з процесами цифровізації (діджиталізації). Це має призвести до таких результатів: прискорення темпів розвитку криміналістичної науки в цілому, особливо в точках взаємодії наук; матеріалізація та формалізація знань; проникнення досягнень математики, фізики, кібернетики у все нові галузі криміналістичних знань; тенденція переходу від аналізу до синтезу, системного аналізу, структурно-функціонального методу та ін.

Оскільки сучасна злочинність навчилася використовувати комп'ютерні засоби, електронні пристрої, інформаційні технології з їх програмним забезпеченням, цифрову інформацію у своїх злочинних цілях, предметом криміналістичних досліджень доволі часто стають цифрові об'єкти. Все частіше виникає необхідність в об'єктивній оцінці електронної інфор-

мації й проведенні низки комплексних досліджень таких специфічних цифрових об'єктів, котрі допоможуть виявити злочинця. Важливим є також розуміння специфіки тієї інформації, котра на сьогодні отримала визначення – «цифрова». Усе це в сукупності дає змогу забезпечити однаковий підхід до збирання й вивчення, зниження ймовірної кількості помилок, що припускаються правоохоронцями при оцінці зібраних доказів. Також важливим є й вміння оперативних працівників і слідчих правильно поводитися з електронними пристроями, створеною й збереженою в них цифровою інформацією, вилучати й зберігати їх, досліджувати та правильно оцінювати й використовувати в доказуванні інформацію, носіями котрої вони є. На оволодіння такими знаннями спрямовані розробки криміналістів, а досвід їх використання має підвищити майстерність виконавців.

Криміналістичне забезпечення діяльності оперативних підрозділів, органів досудового розслідування й суду, а разом з ними і адвокатури, представники якої беруть участь в кримінальному провадженні й причетні до здійснення правосуддя, зазнає фундаментальних змін та впроваджує інноваційні підходи. Власне, сьогодні стало можливим виділити окремий напрям у розвитку криміналістики як науки – поява «цифрової криміналістики». У окремих джерелах для позначення цього напрямку використовують й інші терміни – «комп'ютерна криміналістика» або «комп'ютерна системна криміналістика», «кіберкриміналістика» тощо. У той же час деякі вчені навіть розглядають комп'ютерну криміналістику як самостійну прикладну науку для розслідування злочинів (інцидентів), пов'язаних з комп'ютерною інформацією, розроблення методів пошуку і фіксації комп'ютерних об'єктів та цифрових доказів, їх дослідження. Поряд з нею активно розвивається і судова експертиза в контексті розширення знань про цифровізацію та діджиталізацію [5].

Проте сьогодні криміналістика як самостійна наука кримінально-правового циклу становить собою не конгломерат розрізнених даних з біології, хімії, фізики, електроніки, кібернетики, інформаційної технології, комп'ютерної інженерії, кібербезпеки чи інших галузей знань, а якісно нове знання. Рівень її розвитку дозволяє встановлювати, інтерпретувати, пояснювати досліджувані явища, використовуючи для цього досягнення інших наук. Криміналістика – наука поліморфна. Її не можна зводити до будь-якого окремо взятого наукового напрямку чи конкретного дослідження: прийому, способу, методу, науково-технічного засобу або знаряддя й отриманим в кінцевому рахунку результатів. Як і будь-яка інша наука, вона являє собою своєрідну об'єктивну матрицю уявлень, знань про явища й події: діяння, злочини, правопорушення та закономірності формування, збереження й виявлення та дослідження залишених ними слідів, які вказують на причетних осіб, а в разі протиправності діянь – на винуватців. Загалом наука криміналістика – сфера специфічних наукових знань про злочинну діяльність та про її антипод – діяльність щодо виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, а також встановлення істини у процесі розв'язання завдань судочинства. До того ж багато які з її теоретичних положень та наукових розробок і практичних рекомендацій сьогодні мають значення не лише для сфери кримінального, але й цивільного, адміністративного та й навіть конституційного судочинства.

Сьогодні все більше вчених не без підстав вказують на необхідність перегляду уявлень про криміналістику та її предмет, на появу нового явища в криміналістичній науці – цифрової складової криміналістики та її нового наукового предмета. Цифрову криміналістику, про яку йде мова у даному дослідженні, в її узагальненому розумінні у світовій практиці зазвичай розуміють не як окрему наукову галузь чи новий вид діяльності певної особи – слідчого, прокурора, криміналіста, експерта, а як роботу, що здійснюється комп'ютеризованими апаратними комплексами з використанням їх програмного забезпечення, де все відбувається й відтворюється за мінімальної участі людини, а результат такої діяльності відображається у цифровій формі.

Дослідники цієї проблеми вказують на те, що перші згадування про цифрову криміналістику (*англ.* – digital forensics) з'явилися в наукових джерелах ще в середині 1970-х років як про один із напрямів комп'ютерної криміналістики і увага криміналістів тривалий час була сфокусована переважно на кібератаках, витоках комп'ютерних даних та інших подібних випадках. На думку окремих науковців, перший етап розвитку цифрової криміналістики як такої охоплює 1985–1995 роки. Вважають, що цей етап включав використання програмних кодів для перегляду даних у внутрішніх операційних системах та апаратних засобах комп'ютерів. Другий етап розвитку цифрової криміналістики, на думку дослідників, припадає на 1995–2005 роки. Він ознаменувався появою кіберзлочинності й необхідністю боротьби з нею. Третій етап охоплює 2005–2010 роки. У цей період виникли складні цифрові моделі розслідування злочинів. Однією з таких моделей, яка широко використовується у світі, стала «загальна модель комп'ютерних криміналістичних розслідувань». Початок сучасного етапу розвитку цифрової криміналістики відносять приблизно до 2010 року і вважають, що він продовжується на цей час [6, с. 379].

Не зважаючи на чималий час існування «цифрової криміналістики», ще й досі серед вчених і практиків немає одностайності думок не лише щодо її назви, а й місця в системі галузей наукових знань або в структурі окремої науки – криміналістики. Вважаємо за необхідне проаналізувати деякі думки з приводу розуміння назви, мети створення, предмету вивчення, задач і функцій «цифрової криміналістики», які висловлюються окремими зарубіжними й вітчизняними науковцями. Тут варто звернути увагу на те, що в англійській мові слово та словосполучення «forensics» та «forensics science» мають однакове значення й перекладаються на українську мову як «криміналістика», а терміну «цифрова криміналістика» відповідає його англomовний варіант «digital forensics».

Так, зарубіжна дослідниця М.-Х. Марас (М.-Н. Maras) в назві однієї із своїх праць вживає термін «комп'ютерна криміналістика» і зазначає разом з тим, що цифрова криміналістика є однією з галузей криміналістики, яка зосереджена на кримінально-процесуальному праві і пошуку та дослідженні доказів стосовно комп'ютерів і пов'язаних з ними пристроїв, таких як мобільні телефони, смартфони тощо, ігрові приставки та інші пристрої, що функціонують через Інтернет. У виданому нею посібнику з комп'ютерної криміналістики робиться спроба зрівноважити технічні аспекти та юридичний аналіз кіберзлочинів. На її думку, це входить до світу кіберзлочинності й, відповідно, потребує окремого підходу до розслідування таких специфічних злочинів. Значну увагу вчена приділяє питанням використання цифрових технологій у судових роз-

слідують, труднощам, пов'язаним із пошуком, вилученням, обслуговуванням та збереженням електронних доказів [7]. Отже, ні комп'ютерну, ні цифрову криміналістику ця вчена не вважає окремою наукою, а веде про них мову як про напрями в криміналістиці, в межах яких науковці досліджують роботу з цифровими доказами та порядок поліцейського розслідування комп'ютерних злочинів.

Дослідники питань кіберзлочинності У.Дж. Круз (Kruse Warren G II) та Дж.Г. Хайзер (Heiser Jay G.) ведуть мову про «комп'ютерну криміналістику», до якої відносять: збереження, ідентифікацію, вилучення, документування та інтерпретацію комп'ютерних даних [8, с. 2]. Про комп'ютерну криміналістику також веде мову і американський вчений та галузевий експерт М. Шітц (M. Sheetz), вказуючи на те, що на цьому напрямі криміналістичної науки розглядаються питання розслідування комп'ютерних злочинів, протидії їх вчиненню, а також те, як комп'ютери можна використовувати для розслідування, судового переслідування та запобігання цим злочинам [9].

Науковці В. Амбхир (V. Ambhire) і Б. Мешрам (B. Meshram) визначають цифрову криміналістику (digital forensics) як використання науково обґрунтованих й перевірених методів для ідентифікації, збирання, збереження, перевірки, аналізу, інтерпретації й надання електронно-цифрових доказів, отриманих із цифрових джерел, для сприяння реконструкції подій, визнаних злочинними [10]. Інший зарубіжний вчений – Г. Палмер (G. Palmer) вважає це окремими напрямками криміналістики, зокрема такими як комп'ютерно-технічна криміналістика, мережева та відеокриміналістика й підкреслює, що метою використання науково обґрунтованих й доказаних методів цих напрямів є збереження, збирання, перевірка, ідентифікація, аналіз, інтерпретація, документування й надання цифрових доказів, отриманих із цифрових джерел. Ним виокремлено задачі цих напрямів – для полегшення або сприяння реконструкції подій, визнаних злочинними, або надання допомоги у передбаченні несанкціонованих дій, котрі, як уявляється, порушують заплановані операції [11, с. 16].

Немає однастайності думок щодо назви й місця «цифрової криміналістики» в системі наукових знань і серед вітчизняних вчених. Аналізуючи публікації, присвячені питанням розвитку цифрової криміналістики, необхідно відмітити, що здебільшого її розуміють як сукупність способів дослідження комп'ютерів та аналогічної техніки для пошуку цифрових слідів злочину.

Так, відомі вітчизняні криміналісти В. Коновалова й В. Шевчук ведуть мову про цифрову криміналістику як стратегічний напрям у формуванні криміналістичних знань, підкреслюючи, що цифрова інформація, як невід'ємний атрибут діяльності злочинця й органів юстиції, визначає тенденції розвитку юридичної науки, в т. ч. криміналістики, яка стоїть на передньому краї боротьби зі злочинністю і одне із завдань якої полягає в забезпеченні правоохоронних органів і судів криміналістичними методами і засобами боротьби, що відповідають сучасним викликам злочинності [12, с. 74]. Такої ж думки дотримуються й В. Шепітько та М. Шепітько, вказуючи, що цифрова криміналістика має відношення до процесу збирання, отримання, збереження, аналізу та подання електронних (цифрових) доказів у досудовому та судовому провадженні. Тому цифрова криміналістика, за їхнім переконанням, може складати стратегічний напрям у розвитку криміналістичної науки [13, с. 192].

Про цифрову криміналістику веде мову К. Латиш, зазначаючи, що сьогодні не лише в Україні, а й в багатьох країнах світу спостерігається тенденція формування та застосування нового наукового напрямку – цифрової криміналістики (Digital Forensics, Digital Forensic Science or Digital Criminalistics) [14, с. 31–37]. Щоправда, в цій її публікації не вказано на те, йдеться тут про окремий і самостійний науковий напрям чи новий напрям в межах розвитку всіх розділів традиційної для нас науки криміналістики. Адже питання розслідування комп'ютерних злочинів, збирання й використання в доказуванні цифрових доказів, експертного дослідження цифрових технічних засобів та інших комп'ютерних об'єктів стосуються у повній мірі і теоретичних основ криміналістики як науки, і криміналістичної техніки, і тактики, і методики розслідування окремих видів злочинів. Вітчизняними дослідниками зазначених питань використовуються й інші терміни: «комп'ютерна криміналістика» [15, с. 29–30], «електронна криміналістика» [16, с. 79] та ін.

Інші вітчизняні науковці, зокрема, Р. Степанюк та С. Перлін вважають, що цифрова криміналістика – це окрема галузь судових наук, яка являє собою систему наукових методів дослідження цифрових доказів з метою сприяння виявленню та розслідуванню кримінальних правопорушень [17, с. 290]. Проте навряд чи новітні методи дослідження об'єктів окремого виду, якими можуть виступати цифрові докази, можна вважати окремою галуззю науки.

На нашу думку, зважаючи лише на стрімкий розвиток науково-технічного прогресу та впровадження цифровізації в суспільну практику, не варто відразу вести мову про виникнення якоїсь нової й відмінної від існуючої науки – «цифрової криміналістики». Адже винайдення електрики й початок ери електрифікації виробництва, соціальної практики та життя населення не призвели до виникнення «електричної криміналістики», а польоти людини в космос не ставлять питання про потребу створення «криміналістики космічної». І хоча знаряддями вчинення злочинів сьогодні можуть бути електричні прилади, а їхнє застосування залишає специфічні сліди та утворює відмінні від інших способів і знарядь вчинення злочину докази, а вчинення злочинних дій в умовах космосу вимагає окремих підходів до збирання доказів і порядку організації розслідування, криміналістичне забезпечення досудового розслідування таких кримінальних правопорушень спирається на розробки традиційної науки – криміналістики. Тому за нашим глибоким переконанням варто дослухатись до думок тих вітчизняних і зарубіжних вчених та практиків, які вважають цифрову криміналістику окремим напрямом у розвитку криміналістики традиційної. З огляду на важливість, актуальність, перспективність розвитку й впровадження у всі сфери життєдіяльності людини інноваційних технологій, збільшення потоку цифрових об'єктів, що потрапляють до сфери уваги криміналістів і не тільки як цифрових джерел доказів, слушними вважаємо пропозиції вважати такий цифровий напрям розвитку криміналістики стратегічним.

Висновки. Сьогодні однією із задач, що стоять перед наукою криміналістикою, постає питання розроблення ефективних засобів і методів протидії злочинності, які відповідають не лише її зростанню, а й вдосконаленню злочинцями їхніх можливостей вчиняти та приховувати сліди протиправних діянь. Невпинний розвиток науково-технічного технічного

прогресу, комп'ютеризація практично всієї сфери виробництва й життєдіяльності людини призвели до використання із злочинною метою новітніх досягнень в галузі використання цифрових технологій. Поява нових для сучасної правоохоронної практики об'єктів, якими є комп'ютерні засоби, мережеві канали зв'язку, цифрові способи створення й використання інформації висунули перед криміналістами нові завдання: опанування знаннями у сфері цифрових технологій та їх використання в розробленні новітніх криміналістичних засобів, прийомів, методів розслідування. Часто такі питання розглядають в межах проблеми, що отримала загальну назву «цифрова криміналістика». Автори даної статті переконані, що цифрову криміналістику слід розглядати як сучасний і важливий для розвитку як загальних положень криміналістичної науки, так і для її усталених розділів – криміналістичної техніки, тактики й методики напрям, а не як окрему науку кримінально-правового циклу або ж окремий і самостійний розділ традиційної криміналістики. Перспективними для подальших досліджень вважаємо питання встановлення ролі цифрових аспектів криміналістичного забезпечення виконання завдань судочинства у кожному із зазначених розділів.

Література:

- National cyber security framework manual / ed. by A. Klimburg. Tallinn: NATO Cooperative Cyber Defense Center of Excellence. 2012. xvii, 235 p.
- Negroponte Nicholas. Being Digital. New York: Alfred A. Knopf. 1995. 243 p.
- Думчиков М.О. Процеси діджиталізації і криміналістика: ретроспективний аналіз. *Криміналістика і судова експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб.* / Київський НДІ судових експертиз; редкол.: Д.В. Журавльов та ін. Київ, 2020. Вип. 65. С. 100–108.
- Злочини проти інформаційної безпеки держави: поняття, виявлення, досудове розслідування: монографія / І.В.Гора, В.А.Колесник, В.В.Малюк, В.О.Ходанович та ін. Київ: 7БЦ, 2023. 512 с.
- Діджиталізація кримінального процесу: в Україні планують перевести провадження в електронний формат. URL: <https://uazmi.org/news/post/bReTcc20Q04a1jCN6zj9y2> (заголовок з екрану).
- Колодіна А.С., Федорова Т.С. Цифрова криміналістика: проблеми теорії і практики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 378–380.
- Maras M.-H. Computer Forensics: Cybercriminals, Laws and Evidence. 2nd Edition. Burlington, MA: Jones & Bartlett, 2014. 408 p.
- Kruse Warren G.II, Heiser Jay. G. Computer Forensics: Incident Response Essentials. Addison-Wesley, 2002. 392 p.
- Sheetz Michael. Computer Forensics. An Essential Guide for Accountants, Lawyers, and Managers. Wiley: John Wiley & Sons, LTD. 2007. 176 p.
- Vishal R. Ambhire1, Dr. B.B. Meshram. Digital Forensic Tools. Mar. 2012, Vol. 2(3) pp: 392–398. URL: https://iosrjen.org/Papers/vol2_issue3/D023392398.pdf.
- Palmer G. A road map for digital forensic research. Report from the First Digital Forensic Research Workshop (DFRWS). 2001. 42 p.
- Konovalova V.O., Shevchuk V.M. Digital Criminalistics as a strategic direction of formation of criminalistics knowledge. *Advanced discoveries of modern science: experience, approaches and innovations (January 20, Amsterdam 2023)*. Amsterdam, The Netherlands, 2023. P. 73–77.
- Shepitko V., Shepitko M. The Formation of Digital Criminalistics as a Strategic Direction for the Development of Science. *XVII Criminalistics and Forensic Expertology: Science, Studies, Practice. Abstracts of the XVII International Congress* (September 16–17, 2021). Bratislava, Slovak Republic, 2021. P. 187–198.
- Латиш К. Цифрова криміналістика у період війни в Україні: можливість використання спеціальних знань у сфері інформаційних технологій. *Kriminalistika ir teismo ekspertologija : mokslas, studijos, praktika*: XVIII, 2022. T. 18. С. 31–37.
- Полотай О.І. Комп'ютерна криміналістика: основні завдання та проблеми. *Інформаційне суспільство: технологічні, економічні та технічні аспекти становлення: матеріали міжн. наук. конф.* Тернопіль. Вип. 68. 2022. С. 29–30.
- Заєць І.С. Перспективи криміналістики в умовах інформатизації суспільства. *Актуальні питання виявлення та розкриття злочинів Національною поліцією: вітчизняний та зарубіжний досвід : матеріали Міжнар. наук.-практ. круглого столу (Київ, 19 лют. 2020 р.)*. Київ : НАВС, 2020. С. 77–81.
- Степанюк Р.Л., Перлін С.І. Цифрова криміналістика й удосконалення системи криміналістичної техніки в Україні. *Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2022. № 3 (99). С. 283–294.

Hora I., Kolesnyk V., Popovych I. To the issue of digital forensics in the system of forensic knowledge

Summary. The article is devoted to consideration of the impact of the introduction of the latest digital technologies on criminal activity, the modification of tools and methods of committing crimes caused by their influence, the emergence of a new type of them – computer criminal offenses and the formation of a separate category of forensic research objects – digital evidence and other evidentiary information in digital form. The work of finding, researching and using such evidence requires the investigator, the prosecutor and the specialists engaged by them to use the latest scientific and technical means, develop computer programs and study the virtual environment of the global communication network. This causes the need for pre-trial investigation bodies and the court to take into account the digital form of received information and its carriers. At the same time, there was a need to develop tactical techniques for carrying out individual investigative actions, new types of forensic research, forming the foundations of the latest methods of investigating criminal offenses, in the commission of which and for studying the consequences of which computer equipment and digital software products are used. This gives grounds for the emergence of the concept of «digital or computer forensics» in scientific and practical circulation, the nature and place of which in the system of scientific knowledge remain not fully clarified, and are often debatable.

The result of scientific research is the conclusion that the introduction of digital technologies into practice, the use of computer tools and their software has a direct impact on the formation of the scope of tasks that are faced by criminology as a science and criminologists as users of its achievements. The digital form of information collected and studied during the pre-trial investigation, digital tools and means of committing criminal offenses, digital traces and other evidence give reason to talk about the formation of a new direction of science – digital forensics. However, the study of this problem indicates that it is worth talking not about the emergence and development of a new separate science, but about the important and even strategic digital direction of the development of traditional criminology. The digital component of criminology should be present in all its sections formed today – in the general theory, in forensic techniques, tactics and methods of investigation of certain types of crimes.

Key words: criminal offense; computer crimes; pre-trial investigation; criminalistics; system of forensics; digital forensics; proving; information and digital technologies; digital evidence.

*Ламах К. Т.,**аспірант відділу аспірантури і докторантури
Національної академії Служби безпеки України*

ДО ПИТАННЯ ПРО СУТНІСТЬ ТА ПРАВОМІРНІСТЬ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ОСОБИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ

Анотація. Стаття присвячена розгляду проблемних питань реалізації положень процесуального інституту негласних процесуальних дій і тимчасового обмеження стороною обвинувачення прав та законних інтересів особи під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій (далі за текстом – НСРД). Теоретичне осмислення й практична реалізація нормативних положень процесуального інституту негласних слідчих (розшукових) дій продовжує викликати інтерес у науковців і практиків. Сьогодні досліджують різні аспекти цієї проблеми – доцільність надання кримінальним процесуальним засобам негласної форми, визначення суб'єктів прийняття рішення та надання дозволу на проведення окремих НСРД, порядок надання доручення слідчим, прокурором уповноваженому оперативному підрозділу на проведення НСРД, процесуальний статус осіб, що проводять та беруть участь в проведенні таких дій, види й класифікація слідчих дій, що проводяться в негласній формі, їх співвідношення з однойменними та збіжними за виконуваними завданнями оперативно-розшуковими заходами тощо. Одним з важливих і широко обговорюваних питань є процесуальні гарантії та порядок забезпечення основних прав та інтересів людини й громадянина під час проведення й використання результатів НСРД, дотримання прав особи та можливості й порядок їх тимчасового обмеження під час досудового розслідування.

Кримінальне процесуальне провадження допускає випадки тимчасового обмеження прав особи, в тому числі під час збирання стороною обвинувачення доказів шляхом проведення негласних процесуальних дій. Проте такі дії не можуть порушувати конституційних прав людини і громадянина та виходити за межі дозволів, встановлених Конституцією України. Окрім того, кожне таке обмеження має бути зумовленим інтересами здійснюваного провадження й відповідати адекватності заходів із захисту суспільства та прав і законних інтересів інших осіб. Судовий порядок надання права слідчому, прокурору обмежувати права і вторгтися в сферу особистих інтересів людини слугує гарантією надійного захисту таких прав.

Важливе значення для забезпечення умов правомірності й правильності вчинення дій, що обмежують права особи має законодавче визначення процесуального статусу учасників негласної процесуальної діяльності, в тому числі й осіб, залучених для надання допомоги в проведенні НСРД. Вказані питання не мають достатнього висвітлення в наукових джерелах і тому їх слід вважати актуальними та перспективними для наукової розвідки.

Ключові слова: кримінальне провадження; досудове розслідування; доказування; негласні процесуальні дії; негласні слідчі (розшукові) дії; права особи; процесуальний статус; обмеження основних прав особи.

Постановка проблеми. Правова реформа вітчизняної кримінальної юстиції внесла і продовжує вносити зміни до установлені системи кримінального процесуального законодавства. Це стосується усіх етапів кримінального провадження, в тому числі й стадії досудового розслідування, а особливо – у частині регламентації порядку збирання доказів, їх оцінки і використання в доказуванні. Важливе значення в цьому має введення до системи засобів отримання доказів органом досудового розслідування інституту негласних слідчих (розшукових) дій. Залишилися позаду заперечення і великі сумніви з боку науковців та практиків, які мали місце під час обговорення проекту чинного на сьогодні КПК і навіть після його прийняття та введення в дію стосовно правильності надання дозволу слідчому, прокурору використовувати в своїй практиці негласні методи роботи. Сьогодні вже майже ніхто не заперечує, що застосування негласних методів є цілком правомірним і не оскаржуваним й таким, що відповідає Європейській практиці кримінального судочинства способом збирання відомостей про фактичні дані стороною обвинувачення. Але це може мати місце лише за умови наявності системи процесуальних гарантій дотримання прав, свобод та законних інтересів осіб, щодо яких здійснюється такий таємний процесуальний захід.

Стан дослідження. Різноманітні аспекти підготовки, проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у доказуванні, процесуального статусу учасників такої негласної процесуальної діяльності, їхніх прав та обов'язків були й продовжують залишатися предметом живих наукових дискусій. Цим питанням приділили свою увагу багато хто з вітчизняних науковців, фахівців у галузі кримінального процесу, криміналістики, теорії оперативно-розшукової діяльності, зокрема: Л. Аркуша, М. Багрій, Б. Бараненко, О. Білічак, В. Галаган, І. Гора, В. Колесник, В. Луцик, В. Назаров, М. Погорецький, Д. Сергєєва, С. Тагієв, В. Ходанович, М. Шумило та інші дослідники цих питань. Окремі з наукових розробок стали підставами для внесення змін та доповнень до певних норм глави 21 КПК і це на користь удосконаленню положень такого важливого процесуального інституту. Разом з тим, залишається низка не в повній мірі досліджених питань, які стосуються визначення сутності й встановлення правомірності втручання в сферу законних прав та інтересів особи під час проведення негласних процесуальних дій, створення та забезпечення гарантій дотримання прав кожного з учасників негласної процесуальної діяльності та осіб, залучених до підготовки, проведення, фіксації результатів НСРД та надання негласної допомоги слідчому в реалізації завдань конкретної негласної процесуальної дії.

Метою статті виступає розкриття окремого аспекту питання щодо сутності та правомірності тимчасового обмеження конституційних прав особи та її законних інтересів під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Виклад основного матеріалу. Держава не дає окремій конкретній людині певні права і свободи, а визначає їх для кожної людини і громадянина й гарантує дотримання відповідно до загально визнаних принципів та норм права. Тим самим створюються необхідні умови для максимальної повної реалізації законних прав і свобод людини і ніхто не повинен втручатися у сферу її прав та законних інтересів, обмежувати чи іншим чином порушувати їх крім випадків, прямо передбачених і дозволених законом. Конституція України містить положення, відповідно до яких «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (ст. 3) [1]. До того ж конституційні права особи не є вичерпними, але не можуть бути скасовані. Вони можуть бути доповнені при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів, проте не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Такі конституційні положення мають бути враховані в усіх вітчизняних законах та підзаконних актах і в КПК України також.

Особливої актуальності цей конституційний припис набуває у галузі кримінальних процесуальних відносин. Саме в їхніх межах виникають та проявляються найбільш суттєві обмеження конституційних прав і свобод людини, а відносини особи та держави досить часто супроводжуються інтенсивним примусовим впливом та тимчасовими обмеженнями з боку останньої. Гарантії прав особи використовуються задля забезпечення можливості виключення чи принаймні мінімізації професійних помилок з боку органів досудового розслідування та правосуддя щодо громадян [2, с. 39]. Незаперечно важливе значення це має під час здійснення негласної процесуальної діяльності коли окремі з її учасників можуть не знати і навіть не здогадуватися про допущення випадків тимчасового обмеження їхніх законних прав та не висувають вимоги про їх відновлення.

Кримінальне процесуальне законодавство України не обмежується лише проголошенням прав учасників НСРД, а й приділяє особливу увагу особливостям реалізації конституційних прав при проведенні даних процесуальних дій. Реалізація прав конкретним учасником НСРД полягає передусім у дійсному користуванні благом, яке надається цим правом, у шансі перетворити його юридично закріплені можливості у фактичну поведінку для задоволення певних потреб та інтересів. Вітчизняний вчений І. Тітко окремо підкреслює, що забезпечення реалізації прав та законних інтересів відбувається насамперед за рахунок виконання державними органами тих обов'язків, які співвідносяться з відповідними правами інших учасників процесу та спрямовані на їх реалізацію [3, с. 132–133]. Для забезпечення належного рівня захисту та охорони своїх прав і законних інтересів відповідні учасники тієї або іншої НСРД повинні мати ефективні законні можливості та правові засоби, що спрямовані на забезпечення реалізації чи відновлення їхніх прав в разі допущення тимчасового обмеження або інших порушень. Гарантія є тим самим механізмом, який підтверджує наявність прав та законних інтересів учасників НСРД, створює юридичні можливості для їх реалізації. Як слушно підкреслює

С. Тарасюк, зміст гарантій не можна зводити лише до нормативного забезпечення реалізації і захисту прав та законних інтересів певної особи. Вони також пов'язані із закріпленням та регламентацією процесуально-організаційної роботи органу розслідування, прокурора та слідчого судді [4, с. 134].

Нормами чинного КПК України передбачено забезпечення належного дотримання прав особи в кримінальному провадженні, повага до її особистості, ставлення до неї як до особи, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення ще не доведена, а також забезпечується неупередженість та об'єктивність досудового розслідування і судового розгляду, передбачено застосування належних правових процедур з рівними процесуальними можливостями сторони обвинувачення та сторони захисту. Відомий процесуаліст В. Назаров висловлює думку щодо юридичного аспекту прав людини в кримінальному провадженні й вбачає, що він полягає: по-перше, у взаємозв'язку прав людини і громадянина з обов'язками суб'єктів, які провадять досудове розслідування та здійснюють правосуддя згідно із законом; по-друге, – у чіткому розумінні вищезазначеними суб'єктами свого місця і місця особи, яка має та обстоює в кримінальному провадженні власні інтереси (підозрюваний, обвинувачений, підсудний, потерпілий), у розслідуванні кримінальної справи та під час судового розгляду; по-третє, у правовій захищеності кожної особи, яка має та обстоює в кримінальному провадженні власні інтереси чи сприяє кримінальному судочинству і здійсненню правосуддя [5, с. 17]. На нашу думку, це в повній мірі стосується прав не лише осіб, які обстоюють власні інтереси і якими можуть виступати підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, підсудний, виправданий, а й кожного з учасників кримінального провадження, безпосереднього учасника чи залученого до проведення й надання допомоги в проведенні окремої процесуальної дії й насамперед негласної, під час якої існують найбільші ризики порушення прав та інтересів людини й громадянина.

Конституційне право особи необхідно розуміти як інструмент її захисту від неправомірних дій органів розслідування, а тимчасове обмеження прав і свобод певної особи призначене для захисту суспільства, прав і свобод інших осіб від свавілля тих, хто користуючись власним правом і стверджуючи про його непорушність зазіхає на законні права та інтереси інших. Обмеження прав у цьому сенсі має таке саме природне походження, як і, власне, права та свободи. При проведенні НСРД тимчасові обмеження конституційних прав передусім мають спрямовуватися на встановлення розумного компромісу між суспільною необхідністю та інтересами власника права. Обмежувати конституційні права певних учасників кримінального провадження дозволено у виняткових випадках лише оперативним та слідчим підрозділам, прокурору, суду за умов прийняття рішення щодо проведення процесуально регламентованих дій у порядку, передбаченому КПК України, і лише в разі неможливості отримати та перевірити в інший спосіб необхідну для кримінального провадження доказову інформацію, зібрати докази для його правильного вирішення. Допустимість обмеження конституційних прав учасників НСРД в кримінальному провадженні зумовлена необхідністю на законодавчому рівні надати стороні обвинувачення та слідчому судді правильно застосувати процесуальні заходи тимчасового обмеження прав учасників певної НСРД.

Для того, щоб провести під час здійснення досудового розслідування негласні процесуальні дії, які торкаються законних

прав та інтересів особи, необхідно дотримуватися певних конституційних стандартів, із точки зору яких такі дії є виправданими і необхідними у демократичному суспільстві. Конституція України визначає засади правової держави, серед яких названо: повага до честі і гідності, недоторканість людини, рівність у гідності та правах, рівність перед законом (ст. 3, ст. 21, ст. 24); верховенство права (ч. 1 ст. 8); право на повагу до гідності (ст. 28); недоторканність житла (ст. 30); таємниця листування, телефонних розмов та іншої кореспонденції (ст. 31), заборона втручання в особисте і сімейне життя (ст. 32) [1]. Сутність конституційних гарантій зводиться до розуміння прав людини як непорушної сфери приватної автономії, яка має бути захищена від свавільного й невиннованого втручання та будь-яких утисків з боку держави, її органів та посадових осіб, а також третіх осіб. Ці стандарти мають велике теоретичне та практичне значення для ефективної оцінки правомірності обмеження прав і свобод людини під час проведення НСРД. Вони відповідають і міжнародному законодавству, міжнародній практиці кримінального судочинства та вимогам міжнародних документів, що визнані Україною.

Так, згідно з основними положеннями ст. 12 Загальної декларації прав людини 1948 р., ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте (*англ.* – *his privacy*) і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність житла, таємницю листування і кореспонденції або на честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань [6]. Ці положення знайшли підтвердження в ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., де проголошено, що: «Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла або таємницю кореспонденції чи незаконних посягань на честь і репутацію. Кожна людина має право на захист законом від такого втручання чи таких посягань» [7].

В ст. 8 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. зазначене право сформульовано так: «Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [8].

Разом з тим, такі конституційні права особи як недоторканість житла чи іншого володіння особи, невтручання в особисте і сімейне життя, непорушність права на приватне спілкування можуть бути тимчасово обмежені під час досудового розслідування. Ці обмеження в кримінальному провадженні вважаються допустимими лише за умов, якщо вони зумовлені публічним інтересом, а передбачена їх міра й тривалість такого обмеження необхідні та адекватні досягненню законних цілей і нагальних інтересів здійснення правосуддя. Конституційний Суд України у своєму рішенні від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 в п. 2.1. зазначив, що «... обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають установлювати виключно Конституцією і

законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» [9].

В цьому аспекті ми погоджуємося з вітчизняним науковцем А.Грином в тому, що при дослідженні забезпечення конституційних гарантій прав людини у ході здійснення негласних слідчих (розшукових) дій слід виходити із доктрини верховенства права, поваги до прав людини та додержання вимог належної правової процедури. Такі вимоги ґрунтуються на прямій дії конституційних прав і свобод, зміст яких не може викривлюватися чи спотворюватися чинним законодавством і практикою його застосування, зокрема КПК України. У світлі запровадження в Україні інституту конституційної скарги створюється дієвий механізм контролю за додержання цих вимог при здійсненні кримінального провадження, зокрема в ході здійснення негласних слідчих дій. Водночас залишаються актуальними досвід Європейського суду з прав людини та зарубіжних конституційних судів при запровадженні високих стандартів захисту прав людини при здійсненні негласних слідчих дій. Предметом такого захисту є право на недоторканність особистого та сімейного життя, житла та іншого володіння особи, таємниця комунікацій особи, питання доступу до персональних даних особи та право вимоги особи знищити дані про неї у матеріалах досьє поліції або спецслужб [10, с. 46–47]. Саме з цих позицій проблема дотримання прав особи при проведенні НСРД розглядається нами як змістовна частина принципу верховенства права, яка розкривається в його конституційному концепті та конкретизується в системних приписах міжнародних правових актів і нормах вітчизняного кримінального процесуального права.

Права й обов'язки учасників та залучених до проведення негласної процесуальної діяльності осіб забезпечуються дотриманням загальних норм кримінального процесуального закону із врахуванням особливостей негласного характеру їхньої діяльності. Це стосується і слідчого чи працівника уповноваженого оперативного підрозділу як виконавців НСРД, і залучених ними спеціаліста або працівників оперативно-технічного підрозділу, і перекладача, і потерпілого та представників сторони захисту, і понятого, який вказується серед учасників кримінального провадження (п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК) й участь якого в процесуальних діях є можливою, хоча саме розуміння й процесуальний статус, що передбачає права та обов'язки останнього не мають на сьогодні свого нормативного визначення.

Для того, щоб вести мову про дотримання або порушення прав особи під час здійснення кримінального провадження, треба враховувати її процесуальний статус, що включає як її права, так і обов'язки. Коло і сутність таких прав та обов'язків зумовлені саме процесуальною роллю особи, яку вона відіграє в проведенні конкретної НСРД. Досліджуючи й обговорюючи питання процесуального статусу учасників кримінального провадження, вітчизняні науковці в більшій мірі торкаються питань розуміння сутності й змісту такого статусу стосовно слідчого, прокурора, підозрюваного й обвинуваченого, потерпілого, експерта, слідчого судді, останнім часом – детектива.

Але в меншій мірі в наукових публікаціях розкриваються питання процесуального статусу осіб, які залучаються слідчим, детективом, прокурором, оперативними працівниками, що виконують доручення слідчого або прокурора про проведення СРД або НСРД. Мова йде про таких учасників негласної процесуальної діяльності як спеціаліст, співробітник оперативно-технічного підрозділу, понятий, перекладач, представник організації, банківської установи тощо. Саме такі особи часто залучаються для створення умов, надання допомоги, забезпечення можливості проведення окремих процесуальних дій і стають їх учасниками, але їхній статус не привертає прискіпливої уваги науковців.

Варто брати до уваги, що визначений процесуальний статус особи визначає сутність і формує перелік прав та обов'язків відповідного учасника досудового розслідування, дотримання яких вказує на врахування законодавчих вимог щодо законності здійснення кримінальної процесуальної діяльності та забезпечення прав її учасників. Це стосується не лише безпосередніх учасників НСРД, а й осіб, що залучені для надання допомоги в їх проведенні. Тому вважаємо, що питання процесуального статусу, визначення прав та обов'язків залучених до проведення НСРД осіб є актуальними і перспективними для подальших поглиблених наукових досліджень.

Висновки. Дотримання прав та законних інтересів особи під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій впливає на можливість використання отриманих результатів у доказуванні. Порушення таких вправ зумовлює визнання негласно отриманих доказів недопустимими. Тимчасове обмеження прав особи допустиме лише з дозволу слідчого судді і це слугує однією з важливих гарантій дотримання законності при проведенні НСРД. Таке тимчасове обмеження зумовлюється інтересами здійснення судового переслідування осіб, що вчинили чи обґрунтовано підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення, передбачене Конституцією України, конкретними положеннями кримінального процесуального закону та визнається міжнародним законодавством і практикою Європейського суду з прав людини.

Такі обмеження в кримінальному провадженні можуть бути допустимими лише за умов, якщо вони зумовлені публічним інтересом, а передбачена їх міра й тривалість застосування необхідні та адекватні досягненню законних цілей і справжніх інтересів здійснення правосуддя. Водночас для встановлення можливості, порядку, виду й меж тимчасового обмеження прав учасників кримінального провадження під час проведення негласних процесуальних дій кожна з таких осіб повинна мати встановлений законом процесуальний статус із визначенням в ньому не лише законних прав та інтересів, а й відповідальності особи в разі порушення нею покладених на такого учасника процесуальної дії обов'язків.

Не достатньо дослідженими і вартими на поглиблене вивчення науковцями й практиками вважаємо питання дотримання прав та інтересів осіб, залучених слідчим, прокурором чи за їх дорученням працівниками оперативних підрозділів для надання допомоги в проведенні НСРД та виконанні завдань із збирання й фіксації доказів.

Література:

- Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
- Цилюрик І.І. Гарантії прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження під час проведення слідчих (розшукових) дій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2020. 256 с.
- Тітко І.А. Нормативне забезпечення та практика реалізації приватного інтересу в кримінальному процесі України : монографія. Харків : Право, 2015. 448 с.
- Тарасюк С.М. Теоретичні та практичні проблеми забезпечення конституційних прав особи при проведенні в її житті чи іншому володінні слідчих (розшукових) дій. Київ : 7 БЦ, 2021. 228 с.
- Назаров В.В. Обмеження конституційних прав людини в кримінальному провадженні : дис. ... д-ра юрид. наук. Дніпропетровськ, 2009. 451 с.
- Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий ООН 16 грудня 1966 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995043>.
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, підписана державами-членами Ради Європи 04 листопада 1950 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
- Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>.
- Гринь А.А. Конституційні гарантії прав людини при здійсненні негласних слідчих дій: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Ужгород, 2018. 197 с.

Lamakh K. On the question of the essence and legality of limitation of the rights of a person during the conduct of confidential procedure actions

Summary. The article is devoted to consideration of problematic issues of implementation of the provisions of the procedural institute of secret procedural actions and temporary restriction by the prosecution of the rights and legitimate interests of a person during the conduct of secret investigative (search) actions (SISA). The theoretical understanding and practical implementation of the normative provisions of the procedural institute of covert investigative (search) actions continues to arouse the interest of scientists and practitioners. Today, various aspects of this problem are being investigated – the expediency of giving criminal procedural means an informal form, determining the subjects of decision-making and granting permission to conduct separate SISA, the procedure for issuing instructions to investigators, the procedural status of persons conducting and taking participation in the conduct of such actions, types and classification of investigative actions carried out in secret, their relationship with operative and investigative measures of the same name and similar in terms of tasks performed, etc. One of the important and widely discussed issues is procedural guarantees and the procedure for ensuring the basic rights and interests of a person and citizen during the conduct and use of the results of the SISA, the observance of individual rights and the possibility and procedure for their temporary restriction during a pre-trial investigation.

Criminal procedural proceedings allow cases of temporary restriction of a person's rights, including during the collection

of evidence by the prosecution by conducting secret procedural actions. However, such actions cannot violate the constitutional rights of a person and a citizen and go beyond the limits of the permissions established by the Constitution of Ukraine. In addition, each such restriction must be determined by the interests of the proceeding and correspond to the adequacy of measures to protect society and the rights and legitimate interests of other persons.

The legislative definition of the procedural status of participants in secret procedural activities, including

persons involved in providing assistance in the conduct of SISA, is important for ensuring the conditions of legality and correctness of actions that limit the rights of a person. These issues are not sufficiently covered in scientific sources and therefore they should be considered relevant and promising for scientific research.

Key words: criminal proceedings; pre-trial investigation; proving; secret procedural actions; covert investigative (research) actions; individual rights; procedural status; restriction of fundamental rights of a person.

Логінов О. В.,*кандидат технічних наук, доцент,**заступник декана**Одеського національного морського університету*

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ПОРУШЕНЬ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ РУХУ АБО ЕКСПЛУАТАЦІЇ ВОДНОГО ТРАНСПОРТУ

Анотація. Стаття присвячена питанню визначення ступеня наукової розробленості проблеми методики розслідування порушень правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту та окреслення питань, що потребують подальшого наукового розроблення. Констатовано, що натеper серед вітчизняних монографічних досліджень з криміналістики проблема методики розслідування порушень правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту та окреслення питань, що потребують подальшого наукового розроблення, не висвітлювалася. Підкреслено, що основою формування такої методики повинні стати роботи фахівців з кримінального права та кримінології (А. М. Притули, Н. А. Федчун, В. М. Пруса), адміністративістів (Т. В. Аверочкіної, В. В. Байрак, Д. А. Іванова, А. П. Калініченка, Т. М. Плачкової, В. А. Селезньова, В. В. Серафімова, В. О. Сергійчик) та фахівців у сфері міжнародного права (О. І. Белової, М. В. Блажівської, О. В. Богдана, В. Бойовича, В. Л. Вишневського, І. В. Дмитриченка, Д. О. Нікіши, Г. Г. Середи).

Наголошено на тій обставині, що наукові положення, закладені зазначеними фахівцями кримінального права та кримінології, повинні стати основою формування криміналістичної методики розслідування порушень правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту. Поряд із цим зазначено, що, враховуючи бланкетний (відсилочний) характер норм кримінального законодавства, які регламентують відповідальність за порушення правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту по відношенню до положень адміністративного права, зазначені здобутки вчених адміністративістів, безперечно, також повинні стати основою побудови розроблюваної методики розслідування. Серед робіт у галузі міжнародного права особливо підкреслено здобутки дисертаційного дослідження В. Бойовича, який досліджуючи актуальні аспекти забезпечення безпеки мореплавства, зокрема, вимоги такого забезпечення розподілив на п'ять груп, що належать до: проектування суден, їх конструкції й устаткування; контролю при будівництві; експлуатації; організації пошуку і рятування; контролю в портах і організації розслідування аварій.

Зроблено висновок, що на цей час потребують наукового вирішення такі актуальні наукові завдання: формування криміналістичної характеристики порушень правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту, обставини, що підлягають доказуванню, типові слідчі ситуації, невідкладні слідчі (розшукові) дії початкового етапу розслідування, специфіка проведення слідчих (розшукових) дій та використання спеціальних знань на наступному етапі розслідування у кримінальних провадженнях про порушення безпеки руху або експлуатації водного транспорту.

Ключові слова: стан наукової розробленості проблеми, розслідування кримінальних правопорушень, методика розслідування кримінальних правопорушень, безпека руху або експлуатації водного транспорту, кримінальні правопорушення правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту.

Постановка проблеми. Наукова проблематика забезпечення безпеки руху або експлуатації водного транспорту або дотичні аспекти цього складного наукового завдання привертати увагу багатьох вчених-юристів, економістів та, передусім, фахівців технічних галузей знань, зокрема Т. В. Аверочкіної, В. В. Байрака, О. І. Белової, М. В. Блажівської, О. В. Богдан, В. Бойовича, О. А. Брильова, В. Л. Вишневського, В. В. Голікова, В. М. Гуцуляк, І. В. Дмитриченко, Д. А. Іванова, А. П. Калініченко, О. В. Клепікової, Є. М. Ключової, Т. Р. Короткого, С. О. Кузнецова, А. А. Кульбацького, І. М. Ненни, Д. О. Нікіши, Т. М. Плачкової, А. М. Притули, В. М. Пруса, В. А. Селезньова, В. В. Серафімова, В. О. Сергійчик, Г. Г. Середи, Н. О. Федчун та ін.[1-24].

Стан дослідження. Поряд із цим, слід наголосити на відсутності монографічних наукових досліджень, безпосередньо присвячених проблематиці криміналістичної методики розслідування порушень правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту.

Мета статті – визначення стану наукової розробленості методики розслідування порушень правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту, та виділення на підставі такого аналізу питань, що потребують подальшої наукової розробки.

Виклад основного матеріалу. Серед робіт кримінально-правового профілю дотичними до предмету нашого дослідження є роботи А. М. Притули, Н. А. Федчун та В. М. Пруса [18; 19; 24], із яких монографія останнього автора, присвячена тематиці забезпечення безпеки міжнародного судноплавства кримінально-правовими методами (Одеса, 2000 рік), має особливе значення з точки зору інтересів нашого дослідження, оскільки в ній автор вперше закріпив ряд базових наукових положень:

по-перше, класифікував основні склади суспільно-небезпечних діянь проти безпеки міжнародного судноплавства на такі п'ять категорій правопорушень: в галузі запобігання зіткненню суден; забезпечення безпеки людей (екіпажів, пасажирів); піратство; тероризм; інші правопорушення [19, с. 51];

по-друге, відзначивши бланкетний характер досліджуваного складу кримінального правопорушення, диференціював

нормативні акти, що діють на об'єктах водного транспорту та регулюють: допуск до виконання професійних обов'язків на транспорті; судноводіння; технічну експлуатацію суден та їх механізмів; ремонт суден та інших плавзасобів, засобів сигналізації та зв'язку [19, с. 56–57];

по-третє, окреслив в рамках об'єктивної сторони воднотранспортного правопорушення такі елементи як: діяння, що полягають в порушенні правил безпеки руху водного транспорту, а також у недоброякісному ремонті суден, сигналізації і зв'язку; суспільно небезпечні наслідки у вигляді нещасних випадків з людьми, трощення, аварії чи інші тяжкі наслідки або загрози їх настання; причинний зв'язок між допущеними порушеннями і вказаними у законі наслідками [19, с. 67];

по-четверте, необережну форму вини такого діяння [19, с. 69].

У розвиток базових кримінально-правових підходів до проблематики забезпечення безпеки судноплавства кримінально-правовими методами, закладених В. М. Прусом, у 2014 р. Н. О. Федчун було розроблено концепцію забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства, а також запропоновано конкретні напрями вдосконалення кримінально-правових засобів її забезпечення [24]. До основних здобутків цього дослідження слід віднести:

- визначення кримінологічної безпеки мореплавства як складової підсистеми таких систем як загальна безпека мореплавства, громадська та національна безпеки, що за своєю сутністю є досягнутим у результаті запобіжного впливу на суспільно-небезпечні прояви та їх криміногенні фактори станом захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави в процесі експлуатації морських суден [24, с. 5];

- запропоновано поняття та окреслено коло загроз кримінологічній безпеці мореплавства, що являють собою сукупність злочинних проявів та криміногенних факторів, які створюють реальну і потенційну небезпеку (виклик, ризик) настання суспільно-небезпечних наслідків у процесі експлуатації об'єктів морського (водного) транспорту [24, с. 6];

- система факторів, що впливають на стан захищеності мореплавства, складається із двох основних компонентів: суб'єктивного (поведінка особи, яка порушує правила безпеки мореплавства та особливості її особистості) і об'єктивного (технічний стан судна або об'єкта морської транспортної інфраструктури та ситуація на морі). Найчастіше причини порушень правил безпеки мореплавства полягають у невідповідності особистості (або її поведінки) вимогам ситуації (або технічному стану плавзасобу) [24, с. 13];

- основними загрозами кримінологічній безпеці мореплавства є: порушення правил експлуатації та безпеки руху суден; пошкодження гідротехнічних споруд внутрішніх водних шляхів і транспортних засобів; ненадання допомоги суднам та людям, які потерпають лиха на морі; неінформування про факти аварії, їх обставини, в т.ч. неповідомлення відомостей про судно при зіткненні з іншим об'єктом; забруднення моря; порушення законодавства про континентальний шельф [24, с. 14]. Відповідно до системи кримінальних правопорушень, що посягають на безпеку мореплавства віднесено: 1) у сфері охорони безпеки функціонування (руху або експлуатації) морських транспортних засобів (ст.ст. 276, 277 КК); 2) у сфері охорони людського життя на морі (ст.ст. 284, 285 КК); 3) у сфері охорони навколишнього морського середо-

вища, раціонального використання ресурсів Світового океану (ст.ст. 243, 244 КК) [24, с. 11];

- система забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства – це комплекс заходів, які реалізується її суб'єктами, задля дотримання соціально прийнятного рівня безпеки на морі, організаційно-технічного, адміністративного, економічного характеру, що запроваджуються на міжнародному, регіональному та національному рівнях, а також фінансова, матеріальна та кадрова підтримка цих заходів [докладно, див.: 24, с. 11];

- до об'єктів кримінологічної безпеки мореплавства віднесено: матеріальні об'єкти, що входять до морської транспортної системи, та нематеріальні об'єкти (законні права та свободи громадян, державні інтереси, відносини, що виникають у процесі моревикористання). Судно визначено як спеціальний об'єкт кримінологічної безпеки мореплавства та її забезпечення;

- до суб'єктів забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства віднесено: міжнародні (ІМО, МОП), наукові та проектні організації (BIMCO, FIATA); органи виконавчої влади України (Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури, Державна служба морського і внутрішнього водного транспорту та судноплавства); правоохоронні органи; підприємства морського транспорту; особовий склад морського транспортного засобу (плавсклад);

- змістом процесу забезпечення кримінологічної безпеки мореплавства охоплюється діяльність, спрямована на захист прав, обов'язків і законних інтересів особи, суспільства і держави на морі від кримінально-правових загроз, а також на усвідомлення учасників «морських» правовідносин своєї захищеності, захист об'єктів морського транспорту та навколишнього середовища [24].

Зазначені наукові положення, закладені фахівцями кримінального права та кримінології, безперечно, повинні стати основою формування криміналістичної методики розслідування порушень правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту.

Поряд із цим, необхідно наголосити на тій обставині, що і спеціалістами у сфері адміністративного права приділено значну увагу питанням адміністративно-правового регулювання функціонування водного транспорту. Дуже вагомий внесок у розроблення цієї проблематики зроблено ними в рамках проведених кандидатських чи PhD дисертаційних досліджень: В. А. Селезньов «Організаційно-правові основи управління безпекою мореплавства», 1998 р.; В. В. Серафімов «Адміністративний примус у сфері торговельного мореплавства», 2000 р.; Д. А. Іванов «Інформаційно-правові основи забезпечення безпеки мореплавства», 2008 р.; В. О. Сергійчик «Адміністративно-правові засади виконання Україною обов'язків держави прапора щодо контролю технічного стану морських суден», 2010 р.; Калініченко А.П. «Адміністративно-правові засади нагляду та контролю за безпекою судноплавства в Україні», 2011 р.; Т. В. Аверочкіна «Адміністративна юрисдикція України в прибережних водах», 2018 р.; В. В. Байрак «Адміністративно-правове регулювання організації діяльності капітана на водному транспорті», 2019 р.; Т. М. Плачкова, «Адміністративно-правове забезпечення безпеки мореплавства в Україні», 2020 р. [1; 2; 11; 12; 17; 19; 20; 22].

Так першим серед адміністративістів В. А. Селезньовим у 1998 р. у кандидатській дисертації було визначено органі-

зайсно-правові основи управління безпекою мореплавства, в якій запропоновано поняття останньої дефініції, окреслено структуру та охарактеризовано правові основи управління зазначеною сферою. Дослідження відзначилося тим, що стало першим, у рамках якого були зроблені висновки про:

- існування особливої групи норм міжнародного права – міжнародного морського адміністративного права, основним призначенням якого є регулювання відносин, що виникають при управлінні безпекою мореплавства;

- обов'язковість цих норм для судноплавних компаній, капітанів та інших осіб, які приймають участь у мореплаванні, навіть у випадку відсутності ратифікації компетентними органами держави прапора конвенцій та кодексів, що містять такі норми;

- існування в національному адміністративному праві відокремленої групи норм, яка функціонує у відповідності із вимогами міжнародних конвенцій та кодексів, що мають основним чином технічний характер та спрямовані на регулювання відносин в сфері управління безпеки мореплавства [20].

В розвиток цих положень В. В. Серафімов у 2000 р. уперше:

- ввів до наукового обігу поняття «норми міжнародного адміністративного права», «адміністративні норми морського права» і «адміністративно-процесуальні норми морського права»;

- зробив висновок про те, що сфера (територія) дії певної частини адміністративно-правових і адміністративно-процесуальних норм поширюється поза межами території України, їхня дія залежить від правового статусу тієї або іншої ділянки Світового океану;

- розглянув засоби і порядок санкціонованого втручання у свободу торговельного мореплавства і зробив висновок про те, що ці акти мають адміністративно-правовий характер, а їх застосування регламентується адміністративно-процесуальними нормами, внаслідок чого засоби санкціонованого втручання в торговельне мореплавання визначив як заходи адміністративного примусу;

- охарактеризував залежність обсягу використання адміністративно-правових засобів, спрямованих на обмеження дії принципу свободи торговельного мореплавства від правового статусу морського простору: відкритого моря, виключної (морської) економічної зони, прилеглої зони, територіального моря і внутрішніх вод. Наголосив на застосовуванні: у відкритому морі – заходів припинення; в зоні національної юрисдикції – як заходів припинення, так і адміністративного стягнення; у прилеглої зоні, – насамперед, заходів адміністративного попередження; у територіальному морі та внутрішніх водах – усі види адміністративного примусу [21, с. 5–6, 18].

На цій базі у 2011 р. А. П. Калініченко в рамках кандидатської дисертації «Адміністративно-правові засади нагляду та контролю за безпекою судноплавства в Україні» визначив механізм забезпечення безпеки судноплавства маломірних суден та річкового транспорту на внутрішніх водних шляхах України [докладно див.: 12].

Розв'язанню складної наукової проблеми у 2018 р. було присвячено докторське дослідження Т. В. Аверочкиної, результатом якого стало створення науково обґрунтованої концепції реалізації органами державної влади адміністративних повноважень з управління прибережними водами під юрисдикцією України, формулювання висновків та пропозицій щодо удоско-

налення правових основ адміністративної юрисдикції України у прибережних водах, необхідності відновлення прав України як прибережної держави у зв'язку з тимчасовою окупацією її окремих територій та реалізації завдань європейської інтеграції у питаннях розвитку водного транспорту [1].

Нарешті, серед останніх монографічних досліджень, присвячених адміністративно-правовій проблематиці забезпечення безпеки мореплавства, слід виділити роботу доктора філософії Т. М. Плачкової, захищену у 2020 р. [див.: 17], якою зафіксовано такі найсуттєві аспекти досліджуваного предмету:

- по-перше, підтвердження та розвиток тези В. А. Селезнякова у контексті того, що і на цей час особливостями застосування норм національного адміністративного права у реалізації міжнародних зобов'язань та стандартів щодо забезпечення безпеки мореплавства є необхідність врахування закладених у міжнародних угодах керівних підходів до побудови цілісного державного механізму забезпечення безпеки мореплавства, гарантування належного виконання приписів міжнародних інституцій, які не потребують звичайних імплементаційних процедур та набувають чинності у спрощеному порядку;

- по-друге, адміністративно-правова складова забезпечення безпеки мореплавства полягає в безпосередній участі держави (її органів, посадових осіб та уповноважених організацій) у всіх процесах забезпечення безпеки мореплавства: від створення нормативної бази міжнародного та національного рівнів до системи навчання задіяного в мореплаванні персоналу, нагляду за технічним оснащенням та відповідністю міжнародним стандартам суден, що будуються та підлягають ремонту, інспектування суден у портах та забезпечення навігаційної безпеки;

- по-третє, основними напрямками формування сучасної моделі адміністративно-правового забезпечення безпеки мореплавства визначено: 1) створення правового базису та організаційних заходів для функціонування прозорої й ефективної інституційної системи державних органів, підприємств та організацій із метою здійснення комплексного імперативного керуючого впливу на формування системи забезпечення безпеки мореплавства в країні із чітким і деталізованим правовим регулюванням їхніх контрольних (наглядових) та інших повноважень; 2) формування блоку програмних документів галузі з визначенням напрямів державної морської політики; 3) розроблення нормативної бази, спрямованої на ефективну імплементацію міжнародних стандартів забезпечення безпеки мореплавства з паралельним формуванням національної адміністративно-правової бази функціонування системи забезпечення безпеки мореплавства з урахуванням міжнародних стандартів, усталених найкращих практик та з метою конституювання ефективної системи морського законодавства; 4) формування системи локального нормативного регулювання відносин, які складаються у морських портах України та на підходах до них;

- по-четверте, форми та методи публічного адміністрування безпеки мореплавства в Україні мають такі особливості: значний вплив міжнародних стандартів; імперативна необхідність дотримання не лише норм угод (договорів, конвенцій тощо), які є обов'язковими для держави, а й документів, які такими не є (резолуцій, циркулярних листів); відсутність внутрішньодержавних імплементаційних механізмів для окремих вимог у сфері забезпечення безпеки мореплавства, що підлягають виконанню одразу після прийняття уповноваженим суб'єктом;

по-п'яте, вадами сучасного адміністративно-правового механізму забезпечення безпеки мореплавства в Україні є: непослідовність у призначенні та звільненні капітанів морських портів та їхніх служб; значні інституційні перетворення, під час яких втрачається досвід публічного адміністрування забезпечення безпеки мореплавства в державі; недоліки нормотворчої техніки галузевого законодавства та його недостатнє концептуальне опрацювання.

До особливої групи слід виділити адміністративно-правові дослідження, предметами яких охоплювалися окремі, але дуже важливі, аспекти проблеми забезпечення безпеки на водному транспорті:

– Д. А. Іванов, розглядаючи інформаційно-правові основи забезпечення безпеки мореплавства, у 2008 р. [11], зокрема, вперше класифікував інформаційно-правові норми у галузі безпеки мореплавства згідно з цілями і порядком їх застосування: а) для забезпечення безпеки з об'єктивної точки зору (правила будівництва суден, мінімальні вимоги щодо їх конструкції і оснащення); б) для забезпечення безпеки мореплавства із суб'єктивної точки зору (зокрема правила і порядок комплектування екіпажів і перевірки їх професійної підготовки); в) судноводіння; г) норми, спрямовані на збереження морського середовища; д) пов'язані з аварійно-рятувальною готовністю, пошуком і рятуванням. У роботі особливо наголошено, що своєчасний обмін достовірною інформацією збільшує шанси на запобігання загибелі морських суден та, у випадку лиха, якнайшвидшого надання допомоги для рятування життя і здоров'я людини, а також на мінімізацію шкоди, яка може бути завдана майну або вантажу;

– В. О. Сергійчик, розроблюючи адміністративно-правові засади виконання Україною обов'язків держави прапора щодо контролю технічного стану морських суден, у 2010 р. [22], зокрема, визначила вперше чи удосконалила такі наукові положення:

1) реєстр судноплавства України (національне класифікаційне товариство) діє на правах державного підприємства на засадах господарського розрахунку, має відповідні повноваження на здійснення функцій державного управління у галузі торговельного мореплавства щодо контролю технічного стану морських суден;

2) як складову системи органів державного управління, – іноземні класифікаційні товариства («визнані організації»), які набули повноважень на здійснення функцій державного управління у галузі торговельного мореплавства щодо контролю технічного стану морських суден;

3) контроль технічного стану морських суден слід розглядати як складову технічного регулювання у сфері господарської діяльності (тобто таку складову, яка не може бути відокремленою із загальнонаціонального процесу), але як таку, що має бути реалізованою з додержанням певних правил, стандартів і процедур, які містяться у міжнародних договорах України (тобто з урахуванням правових наслідків набуття Україною правового статусу «держава прапору»);

4) державний контроль у галузі торговельного мореплавства стосовно контролю технічного стану морських суден слід розглядати як: а) вид державного контролю; б) позавідомчий (надвідомчий), спеціальний контроль (з огляду на його зміст, суб'єктний склад і підконтрольний об'єкт); в) наглядову діяльність визнаних організацій (організацій, які отримали повнова-

ження на здійснення цього виду державного контролю) щодо забезпечення законності державного управління у галузі торговельного мореплавства з метою створення умов її безпечного провадження;

– В. В. Байрак приділив увагу адміністративно-правовому регулюванню організації діяльності капітана на водному транспорті [2, с. 20–21] та у 2019 р., зокрема, вперше:

1) класифікував підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють організацію діяльності капітана на водному транспорті, за ознаками напрямів його діяльності: що визначають організацію управління екіпажем судна або портовою службою; спрямовані на забезпечення технічного управління судном; із забезпечення безпеки судноводіння; по запобіганню забрудненню природного середовища; з підтримання порядку на об'єктах водного транспорту;

2) запропонував прийняти Закон України «Про безпеку на водному транспорті», яким визначити: систему органів безпеки; заходи протидії актам незаконного втручання у діяльність водного транспорту та порядок застосування заходів адміністративного примусу; повноваження капітанів судна та порту у сфері безпеки; порядок зберігання та застосування табельної вогнепальної зброї при забезпеченні особистої безпеки, безпеки людей та майна, що перебувають на судні та в порту; механізм здійснення державного нагляду та контролю за діяльністю, пов'язаною з організацією та забезпеченням безпеки на водному транспорті;

3) наголосив на доцільності доповнення частинами 5 і 6 ст. 65 Кодексу торговельного мореплавства України щодо процедури здійснення затримання («ізоляції») підозрюваної особи до прибуття судна в порт.

Враховуючи бланкетний (відсилочний) характер норм кримінального законодавства, що регламентують відповідальність за порушення правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту, по відношенню до вищенаведених положень адміністративного права, зазначені здобутки вчених адміністративістів, безперечно, також повинні стати основою побудови розроблюваної методики розслідування.

Аналогічно, відштовхуючись від вказаних положень науки адміністративного права про існування міжнародного морського адміністративного права, обов'язковості цих норм для судноплавних компаній, капітанів та інших осіб, які приймають участь у мореплаванні, навіть у випадку відсутності ратифікації компетентними органами держави прапора конвенцій та кодексів, що містять такі норми [див.: 20], в рамках нашого дослідження необхідно докладно проаналізувати роботи таких фахівців у сфері міжнародного права як О. І. Бєлова, М. В. Блажівська, О. В. Богдан, В. Бойович, В. Л. Вишневський, І. В. Дмитриченко, Д. О. Нікіша, Г. Г. Серєда [див.: 3–6; 8; 10; 16; 23].

Вперше на монографічному рівні міжнародно-правові аспекти забезпечення безпеки мореплавства у 2005 р. було розглянуто у дисертаційному дослідженні В. Бойовича [6]. Досліджуючи актуальні аспекти забезпечення безпеки мореплавства, автором, зокрема, вимоги такого забезпечення поділені на п'ять груп, що відносяться до: проектування суден, їх конструкції й устаткування; контролю при будівництві; експлуатації (укомплектування екіпажа, перевезення, зв'язок та ін.); організації пошуку і рятування; контролю в портах і організації розслідування аварій [6, с. 11].

Об'єктивно, найбільш цікавим для мети даної роботи є дисертаційне дослідження В. Л. Вишневського 2021 р. «Міжнародно-правова регламентація розслідування морських аварій та інцидентів», в якому зроблено наступні основні пропозиції щодо вдосконалення міжнародно-адміністративних (службових) процедур розслідування:

– для цілей розслідування аварійних морських подій за основу пропонується обрати дефініції, визначені Кодексом міжнародних стандартів та рекомендованої практики розслідування аварій та інцидентів на морі 2008 року та критерій класифікації на основі їх наслідків, зважаючи на необхідність виконання обов'язку держав щодо надання Міжнародній морській організації звітів по кожній дуже серйозній аварії (very serious casualty). Аварійні морські події розподілено на:

а) морська аварія – подія або послідовність подій, які призвели до наслідків, що сталися у прямому зв'язку з експлуатацією судна та пов'язаними з цим діями членів екіпажу, вчиненими без прямого умислу: загибель людини або серйозне тілесне ушкодження (таке, що призвело до непрацездатності на період понад 72 години, протягом 7 днів з отримання ушкодження); зникнення людини з судна; загибель, передбачувана загибель або залишення екіпажем судна; пошкодження судна; посадка судна на ґрунт або позбавлення його можливості руху або участь у зіткненні; збитки, завдані морській інфраструктурі за межами судна, які могли б серйозно загрожувати безпеці самого судна, іншого судна або окремої особи; серйозна шкода навколишньому середовищу (що призвела, за оцінкою зацікавленої держави, до суттєвого шкідливого впливу на навколишнє середовище) або можлива серйозна шкода навколишньому середовищу, викликана пошкодженням судна / суден. Морські аварії розподілено на:

а-1) дуже серйозні аварії, тобто такі, що спричинили повну загибель судна чи смерть людини, або заподіяли серйозну шкоду навколишньому середовищу;

а-2) морські аварії, що не підпадають під ознаки дуже серйозних аварій;

б) морський інцидент – подія або послідовність подій, інших, ніж морська аварія, що відбулися в прямому зв'язку з експлуатацією судна та пов'язаними з цим діями членів екіпажу, вчиненими без прямого умислу, які загрожували б безпеці або збільшили б небезпеку для судна, людей або навколишнього середовища [8, с. 151–152];

– констатовано сформованість у міжнародному морському праві інституту розслідування морських аварій, що базується на положеннях:

а) Міжнародних конвенцій «Про вантажну марку» 1966 р., «По запобіганню забрудненню з суден» 1973 р., «Про охорону людського життя на морі» 1974 р., Конвенції ООН «З морського права» 1982 р. та інших [див.: 8];

б) документів та баз даних Міжнародної морської організації (її Комітету з безпеки на морі): Кодекс міжнародних стандартів та рекомендованої практики розслідування аварій та інцидентів на морі 2008 р.; Глобальна інтегрована система інформації про судноплавство із базою даних про морські аварійні події та звіти з розслідування морських аварій, надані державами;

– пропозиція внести у Кодекс торговельного мореплавства України та Закон України «Про морські порти України» доповнення у вигляді відсилання до порядку обліку та розслідування

морських аварійних подій Положення про класифікацію, порядок розслідування та обліку аварійних морських подій із суднами 2006 року. Прийняття такого порядку на законодавчому рівні [8, с. 156–157];

– необхідність приведення у відповідність до положень Кодексу ІМО з розслідування морських аварій 2008 р. двох підзаконних нормативно-правових актів, що встановлюють порядок проведення розслідувань аварійних морських подій: Положення про класифікацію, порядок розслідування та обліку аварійних морських подій із суднами 2006 року та Положення про класифікацію, порядок розслідування та обліку аварійних подій із суднами флоту рибної промисловості 2017 року;

– на виконання Директиви Європейського Парламенту та Ради ЄС 2009/18/ЄС від 23 квітня 2009 р. про встановлення фундаментальних принципів, що регулюють розслідування аварій на морському транспорті, обґрунтовано необхідність створення в Україні окремого, спеціалізованого органу з розслідування морських аварій та інцидентів для проведення слідчих дій і підготовки уніфікованих звітів за результатами відповідно до міжнародних стандартів з наступною передачею до Міжнародної морської організації [8, с. 11, 158–159].

Поряд із зазначеними здобутками В. Л. Вишневського, також слід підкреслити важливість роботи Г. Г. Середи, якою в 2010 р. досліджувалася міжнародно-правова регламентація кримінальної юрисдикції держав у межах внутрішніх вод і у територіальному морі, та, зокрема, ряд суттєвих наукових положень було сформульовано вперше чи удосконалено [23]:

– визначено структуру договірної міжнародно-правової механізми регламентації кримінальної юрисдикції стосовно злочинів, учинених на морі, який складають три категорії міжнародних угод: 1) міжнародні угоди, що регламентують міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю (так звані антикримінальні конвенції); 2) конвенції з міжнародного морського права, які регламентують правовий статус і правовий режим морських просторів, включаючи питання кримінальної юрисдикції; 3) двосторонні угоди, що регламентують взаємини держав у вирішенні юрисдикційних питань;

– надано визначення поняття «інтердикція» як компонента морської кримінальної юрисдикції – примусової юрисдикції щодо морських суден, що забезпечує можливість здійснення кримінального переслідування осіб, які вчинили злочини на морі, та суттєво відрізняє її від кримінальної юрисдикції щодо злочинів, учинених на суходутній території держави;

– розроблено та запроваджено в науковий обіг концепцію «конвенційної» морської кримінальної юрисдикції, право на яку держава, що не є державою прапора, одержує на підставі відповідних міжнародних угод;

– наукову позицію, відповідно до якої юридична природа морської кримінальної юрисдикції щодо злочинів, вчинених у внутрішніх водах і територіальному морі, обумовлюється правовим статусом місця злочину як державної території, внаслідок чого, як загальне правило, існує пріоритет кримінальної юрисдикції місцевої влади над юрисдикцією держави прапора судна і третіх держав;

– концепцію квазітериторіальної кримінальної юрисдикції держави прапора, яка ґрунтується на положенні, згідно з яким для пояснення правової природи цієї юрисдикції судно розглядається як умовна територія («квазітериторія») держави, прапор якої воно несе;

– запропоновано прийняття Протоколу до Конвенції з морського права 1982 р., в якому на багатосторонньому рівні мають бути відображені, серед іншого, два відносно самостійні комплекси питань: 1) міжнародно-правова регламентація примусової юрисдикції щодо іноземних суден (інтердикції) у внутрішніх водах і територіальному морі; 2) міжнародно-правова регламентація обмежень права прибережної держави здійснювати кримінальне переслідування членів екіпажів іноземних морських суден, яким інкримінується вчинення певної визначеної категорії злочинів на борту суден, що перебувають у внутрішніх водах або територіальному морі.

О. І. Беловою у 2008 р. морська безпека держави визначена базовим елементом державної морської політики, що потребує вдосконалення у напрямках: розроблення в державі єдиних систем навігаційного, гідрографічного, гідрометеорологічного забезпечення та картовидавництва, інформаційної системи висвітлення надводної обстановки в акваторіях Чорного та Азовського морів і Керченській протоці; створення Державної системи безпеки судноплавства України згідно з рекомендаціями Міжнародної морської організації; приведення технічного стану суден у відповідність з вимогами міжнародних конвенцій і національних правил; уведення стандартів якості підготовки плавскладу у відповідності до вимог міжнародних конвенцій «Про підготовку і дипломування моряків та несення вахти» 1978 року з поправками та «Про стандарти підготовки, сертифікації персоналу риболовних суден та несення вахти» 1995 року [3].

Досліджуючи проблему імплементації норм міжнародного морського права, М. В. Блажівська Конвенцію ООН з морського права 1982 р. визначила ключовим елементом цієї галузі як полісистемної структури, оскільки вона не лише вимагає адаптації національних систем права до своїх вимог і стандартів, а через таку адаптацію призводить і до певної гармонізації правових норм різних національних систем права (та правових систем) між собою. Здійснюючи імплементацію, тобто вживаючи національно-правові та організаційні заходи, державі доцільно не лише приводити систему права у відповідність з нормами міжнародного морського права, а й гармонізувати його з морським правом інших держав, принаймні географічних сусідів, з якими є «спільне» море [4, с. 194–195].

Інші із зазначених дисертаційних досліджень з наукової спеціальності «міжнародне право» або присвячені теоретичним проблемам інституціалізації морської практики у формуванні сучасного міжнародного морського права (Д. О. Нікіша) [16], або актуальним на свій час завданням розмежування морських просторів між прибережними державами та їх правового режиму у чорноморсько-азовському басейні (О. В. Богдан, Г. В. Дмитриченко) [5; 10].

Висновки. Сучасний стан криміналістичних досліджень характеризуються відсутністю монографічних робіт, безпосередньо присвячених проблематиці методики розслідування порушень правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту.

Основою формування такої методики повинні стати роботи фахівців з кримінального права та кримінології (А. М. Припути, Н. А. Федчун, В. М. Пруса), адміністративного права (Т. В. Аверочкиної, В. В. Байрак, Д. А. Іванова, А. П. Калініченка, Т. М. Плачкової, В. А. Селєзньова, В. В. Серафімова, В. О. Сергійчик) та фахівців у сфері міжнародного права

(О. І. Белової, М. В. Блажівської, О. В. Богдана, В. Бойовича, В. Л. Вишневського, І. В. Дмитриченка, Д. О. Нікіши, Г. Г. Середи).

Актуальними криміналістичними завданнями щодо розроблення визначеного предмету дослідження повинні стати: визначення теоретичних положень методики розслідування порушення правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту (класифікації кримінальних правопорушень, міжнародно-правової регламентації порядку розслідування); формування криміналістичної характеристики порушення правил безпеки руху або експлуатації водного транспорту; обставини, що підлягають доказуванню, типові слідчі ситуації, невідкладні слідчі (розшукові) дії початкового етапу розслідування; специфіка проведення слідчих (розшукових) дій та використання спеціальних знань на наступному етапі розслідування у кримінальних провадженнях про порушення безпеки руху або експлуатації водного транспорту.

Література:

1. Аверочкина Т. В. Адміністративна юрисдикція України в прибережних водах: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2018. 35 с.
2. Байрак В. В. Адміністративно-правове регулювання організації діяльності капітана на водному транспорті: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2019. 237 с.
3. Белова О. І. Міжнародно-правові аспекти державної морської політики України та юридичні проблеми її реалізації в сучасних умовах: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2008. 20 с.
4. Блажівська М. В. Імплементація норм міжнародного морського права: правова теорія і практика: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2005. 223 с.
5. Богдан О. В. Правовий режим морських просторів Чорноморсько-Азовського басейну: перспективи розвитку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2005. 239 с.
6. Бойович В. Міжнародно-правові аспекти забезпечення безпеки мореплавства в СР Югославії: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2003. 17 с.
7. Брильов О. А. Арешт суден на забезпечення морських вимог (цивільні аспекти): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2005. 195 с.
8. Вишневський В. Л. Міжнародно-правова регламентація розслідування морських аварій та інцидентів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2021. 188 с.
9. Голіков В. В. Підвищення ефективності та оптимізація руху суден при маневруванні: дис. ... докт. техн. наук: 05.22.13. Одеса, 2020. 291 с.
10. Дмитриченко І. В. Розмежування морських просторів між прибережними державами у міжнародному морському праві: теорія і практика: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2002. 240 с.
11. Іванов Д. А. Інформаційно-правові основи забезпечення безпеки мореплавства: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2008. 19 с.
12. Калініченко А. П. Адміністративно-правові засади нагляду та контролю за безпекою судноплавства в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2011. 21 с.
13. Клепікова О. В. Правове регулювання перевезень вантажів морським транспортом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2003. 227 с.
14. Кульбацький А. А. Підвищення ефективності судноводіння на водних шляхах України з застосуванням сучасних інформаційних технологій: дис. ... канд. техн. наук: 05.22.13. Одеса, 2021. 292 с.
15. Ненно І. М. Формування державної морської політики України в розрізі створення дієвих бізнес-моделей розвитку портів: дис. ... докт. економ. наук: 08.00.03., 08.00.04. Одеса, 2018. 558 с.

16. Нікіша Д. О. Інституціоналізація морської практики у формуванні сучасного міжнародного морського права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2011. 18 с.
17. Плачкова Т. М. Адміністративно-правове забезпечення безпеки мореплавства в Україні: дис. ... докт. філософ. наук: 081 «Право». Одеса, 2020. 216 с.
18. Пritула А. М. Кримінально-правова охорона виключної (морської) економічної зони України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2010. 19 с.
19. Прус В. М. Забезпечення безпеки міжнародного судноплавства кримінально-правовими методами. Монографія. Одеса: ЛАТСТАР, 2000. 204 с.
20. Селезньов В. А. Організаційно-правові основи управління безпекою мореплавства: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 1998. 29 с.
21. Серафимов В. В. Адміністративний примус у сфері торговельного мореплавства: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 : Одеса, 2000. 22 с.
22. Сергійчик В. О. Адміністративно-правові засади виконання Україною обов'язків держави прапора щодо контролю технічного стану морських суден: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2010. 19 с.
23. Середа Г. Г. Міжнародно-правова регламентація кримінальної юрисдикції держав у внутрішніх водах і територіальному морі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2010. 19 с.
24. Федчун Н. О. Кримінологічна безпека мореплавства та кримінально-правові засоби її забезпечення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2014. 20 с.

Lohinov O. The state of scientific development of the problem of methods of investigating violations of traffic safety rules or water transport operation

Summary. The article is devoted to the issue of determining the degree of scientific development of the problem of investigating violations of traffic safety rules or water transport operation and outlining issues that require further scientific development. It was established that so far among the domestic monographic studies on criminology, the problem of methods of investigating violations of traffic safety rules or water transport operation and outlining issues that require further scientific development has not been covered. It is emphasized that the basis of the formation

of such a methodology should be the works of specialists in criminal law and criminology (A.M. Prytula, N.A. Fedchun, V.M. Prusa), administrative experts (T.V. Averochkina, V.V. Bayrak, D.A. Ivanova, A.P. Kalinichenko, T.M. Plachkova, V.A. Seleznyova, V.V. Serafimova, V.O. Serhiychuk) and experts in the field of international law (O.I. Belova, M.V. Blazhievskaya, O.V. Bohdan, V. Boyovych, V.L. Vishnevsky, I.V. Dmytrychenko, D.O. Nikisha, H.G. Seredy).

It is emphasized that the scientific provisions laid down by the specified specialists of criminal law and criminology should become the basis of the formation of the forensic methodology for investigation violations of traffic safety rules or water transport operation. Along with this, it is stated that, taking into account the blanket (reference) nature of the norms of criminal legislation, which regulate responsibility for violations of traffic safety rules or water transport operation, in relation to the provisions of administrative law, the mentioned achievements of administrative scientists should certainly also become the basis for the construction of the developed methods of investigating. Among the works in the field of international law, the following achievements of the dissertation research of V. Boyovych are particularly emphasized, who, while investigating the actual aspects of maritime security, in particular, divided the requirements of such security into five groups, which belong to: the design of ships, their construction and equipment; control during construction; exploitation; search and rescue organizations; control in ports and organization of accident investigations.

It was concluded that at this time the following urgent scientific tasks require a scientific solution: the formation of a forensic characterization of violations of the rules of traffic safety or operation of water transport, circumstances to be proven, typical investigative situations, urgent investigative (detective) actions of the initial stage of the investigation, the specifics of conducting investigations (investigative) actions and the use of special knowledge at the next stage of the investigation of criminal proceedings on violations of traffic safety or the operation of water transport.

Key words: state of scientific development of the problem, investigation of criminal offenses, methods of investigating of criminal offenses, safety of movement or water transport operation, criminal offenses of rules of safety of movement or water transport operation.

Майстренко М. М.,*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Львівського державного університету внутрішніх справ*

ЗНЯТТЯ ПОКАЗАНЬ ТЕХНІЧНИХ ПРИЛАДІВ ТА ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ, ЩО МАЮТЬ ФУНКЦІЇ ФОТО-, КІНОЗЙОМКИ, ВІДЕОЗАПИСУ ЧИ ЗАСОБІВ ФОТО-, КІНОЗЙОМКИ, ВІДЕОЗАПИСУ

Анотація. У статті досліджуються новітні положення, що закріплені у ст. 2451 Кримінального процесуального кодексу, які стосуються зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису. Здійснюється ретроспективний аналіз правозастосовної практики збирання доказів стороною обвинувачення на основі аналізу судових рішень різних інстанцій. Подається визначення зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису як слідчої (розшукової) дії, яка полягає в одержанні слідчим, прокурором від особи, яка є власником або володільцем відповідних приладів або засобів, необхідних для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, копій фото- або кінозйомки, відеозапису, здійснених у публічно доступних місцях, у тому числі в автоматичному режимі. Аналізуються підстави та порядок проведення, а також фіксація зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису. Доводиться складність реалізації тимчасового доступу до речей та документів у контексті отримання відеоматеріалів із технічних засобів чи технічних приладів та обґрунтовується доцільність часткового спрощення процедури. Констатується певне ігнорування досліджуваної слідчої (розшукової) дії з боку практичних працівників Національної поліції. Акцентується увага на процесуальному потенціалі та ефективності слідчої (розшукової) дії зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису.

Наголошується на тому, що хоча законодавець зрештою удосконалив процедуру збирання доказів відносно сторони обвинувачення, в частині зняття інформації з технічних засобів або технічних приладів, що мають функцію фото-, відеозйомки, однак залишив певні прогалини. Адже, питання зняття зазначеної інформації з приладів, що розташовані у приватних помешканнях осіб, і на даний момент залишається не до кінця узгодженим. Відстоюється пропозиція внесення змін у ч. 1 ст. 2451 КПК, зокрема з метою забезпечення завдань кримінального провадження в частині забезпечення швидкого та повного досудового розслідування, що водночас сприятиме його оптимізації дієвості та ефективності. Пропонується дозволити проведення досліджуваної процесуальної дії у приватних помешканнях осіб за умови надання добровільної згоди особи власника або володільця.

Ключові слова: фото- відеоматеріали, нагрудний реєстратор, відеореєстратор, зняття показань, технічний прилад, технічний засіб.

Постановка проблеми. Сталість та динамізм законодавства – одні із його якості, що визначають забезпечення реалізації принципу верховенства права. Цей загальновизнаний ідеал базується на точності та передбачуваності правових норм, їх відносній незмінності у часі і відсутності внутрішніх розбіжностей.

З одного боку сталість законодавства дає можливість повноважним державним органам, органам місцевого самоврядування та їх службовим особам належним чином оволодіти його приписами, сформувати сталу, виважену і безпомилкову практику його застосування, а зацікавленим суб'єктам – ознайомитися зі змістом відповідних нормативно-правових актів, узгодити свою поведінку з їх вимогами.

З іншого боку, суспільство і держава зацікавлені у тому, щоб законодавство адекватно і своєчасно реагувало на суспільні зміни, тобто було динамічним, розвивалося, змінювалося, перебувало у русі. Адже, законодавство, що не володіє належним рівнем динамічності втрачає свою ефективність, оскільки не забезпечує актуальності й адекватності правового регулювання.

Стан дослідження. В руслі вищезазначеного слід звернути увагу на нову за формою, однак давньою за своїм змістом, слідчу дію регламентовану ст. 2451 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) «Зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису».

Дана норма по суті впорядкувала широко розповсюджені дії посадових осіб, що безпосередньо здійснюють кримінальне провадження (слідчого, прокурора), які до сих пір не були конкретизовані, але активно проводились під час досудового розслідування. Зокрема визначено не тільки процесуальну підставу проведення слідчої (розшукової) дії, а й суб'єктів та процедуру її проведення.

Метою статті є з'ясування ролі норми ст. 2451 КПК у виконанні завдань кримінального провадження та висунення пропозицій щодо її вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Практика збирання фото- чи відеоматеріалів різнилася від місця проведення досудового розслідування в різні часи. У цілому було два шляхи здобуття такого роду інформації.

Одним із способів отримання копій відеозаписів було їх добровільне надання особою, яка володіє технічними приладами чи засобами, що могло, наприклад, фіксуватися у рапорті оперативного працівника Національної поліції, до якого долучався носій інформації. Однак, неоднозначність процедури здобуття подібної інформації тягла за собою визнання таких доказів недопустимими.

Наприклад, у Постанові Верховного Суду від 07.08.2019 у справі № 607/14707/17 зазначається, що відеодиск з записом камер відеоспостереження, який у подальшому було визнано речовим доказом, було вилучено шляхом добровільної передачі потерпілим ОСОБА_2 оперуповноваженому ВП Тернопільського ВП ГУНП в Тернопільській області.

У даному випадку Суд прийшов до висновку, що отримання оперативним працівником відеодиску суперечить вимогам ч. 1, 2 ст. 41 КПК, оскільки оперативний працівник у порушення вимог КПК без доручення слідчого не уповноважений здійснювати процесуальні дії з власної ініціативи, тобто у непередбаченому кримінальним процесуальним законодавством порядку.

Крім того, як вбачається із зазначеного протоколу огляду місця події в ході огляду було встановлено, що у приміщенні магазину ведеться відеоспостереження, однак при цьому будь-яких записів слідчим не вилучалося та йому не надавалися [2].

Згодом, як єдиний процесуально допустимий шлях здобуття інформації, що міститься на технічних приладах та технічних засобів, що мають функції фото-, відеозапису, став тимчасовий доступ до речей та документів, який полягає у наданні особою, у володінні якої знаходяться речі та документи, можливості ознайомитися з ними, зробити копії та вилучити їх. Даний захід забезпечення кримінального провадження стосується у переважній більшості інформації, що становить охоронювану законом таємницю, що відповідно вимагає звернення із клопотання до слідчого судді. Тут слід звернути увагу, що у КПК не зазначені строки розгляду такого клопотання. Можна констатувати, що дана процедура досить ресурсовитратна і в силу своєї регламентації сприяє затягненню строків розслідування.

Отже, ще до недавнього для того, щоб отримати інформацію із технічних приладів чи технічних засобів, що мають функцію фото-, відеозйомки, які перебувають у приватному володінні фізичних та юридичних осіб, слідчий звертався із клопотанням про тимчасовий доступ до речей та документів погодженого з прокурором до слідчого судді. Як наприклад, це зробив старший слідчий СВ Дубровицького ВП Сарненського ВП ГУНП в Рівненській області, який звернувся із клопотанням про дозвіл на тимчасовий доступ до відеореєстратора на якому зберігається відеозапис за 06 вересня 2019 року з камер спостереження, які охоплюють вул. Воробинська в м. Дубровиця, що в подальшому буде визнаним доказом для притягнення винної особи, яка вчинила дорожньо-транспортну пригоду, до відповідальності [7].

Або старший слідчий ВР ЗСТ СУ ГУНП у Львівській області, який звернувся до Золочівського районного суду Львівської області з клопотанням про тимчасовий доступ до відеореєстратора марки "Parkcity HD900" SN:5Q18020966 IMEI HOMER_4 із картою пам'яті марки "Kingston 16 GB Micro SD", належного ОСОБА_5, для подальшого надання відеофайлів на вказаній карті пам'яті за 01.01.2022 року з записом події ДТП з відеореєстратора, встановленого в салоні автомобіля марки

"Daewoo Lanos" для проведення автотехнічної експертизи і встановлення обставин дорожньо-транспортної події та винуватості певної особи у її вчиненні [8].

Вищезазначену практику можна пояснити та виправдати, однак є і інша, що стосується поліції. Адже для забезпечення громадської безпеки і порядку закон регламентує закріплення на форменому одязі, службових транспортних засобах, монтаж/розміщення на зовнішньому периметрі доріг і будівель автоматичної фото- і відеотехніки. Порядок використання регулюється відповідною Інструкцією із застосування органами та підрозділами поліції технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, засобів фото- і кінозйомки, відеозапису, що затверджена наказом МВС України № 1026 від 18 грудня 2018. До таких засобів можна віднести: безпілотні літальні апарати, нагрудні відеореєстратори, цифрові нагрудні відеокамери, персональні відеореєстратори, автомобільні відеореєстратори, лазерні вимірювачі швидкості та газоаналізатори тощо [4; 5].

Аналіз судових рішень свідчить про досить абсурдну ситуацію, коли в процесі досудового розслідування слідчому необхідно було звертатися через слідчого суддю до суміжного підрозділу Національної поліції з метою отримання даних, що зафіксовані в ході виконання ними своїх службових обов'язків та містять факти про обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні [10; 11; 12]. Вбачається, що інформація, яка фіксується на нагрудні відеокамери (відеореєстратори) працівників патрульної поліції під час несення служби не належить до охоронюваної законом таємниці, а також не є власністю працівників. Відповідно до ч. 2 ст. 93 КПК збирання доказів стороною обвинувачення у даному випадку можна було би здійснювати через витребування відомостей, тобто надіслання запиту до структурного підрозділу інформаційних технологій та зв'язку управління патрульної поліції, в обов'язки якого входить протягом 6 годин із моменту прийому нагрудної відеокамери (відеореєстратора) від працівника патрульної поліції здійснити процедуру довготривалого збереження відеозаписів на сервері, строк зберігання яких складає 30 днів з моменту збереження.

Ще однією сумнівною обставиною є те, що слідчі судді вказують різні терміни виконання ухвали про тимчасовий доступ до речей та документів, що може становити як 10 днів, так і 1 місяць або 2 місяці. При цьому не зрозумілим залишається обґрунтування цих строків.

Отже, прийнятим 15 березня 2022 року законом «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам» [3], який набрав чинності 22 березня 2022 року, главу 20 КПК було доповнено статтею 245-1 «Зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису».

Зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису – це слідча (розшукова) дія, яка полягає в одержанні слідчим, прокурором від особи, яка є власником або володільцем відповідних приладів або засобів, необхідних для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, копій фото- або кінозйомки, віде-

озапису, здійснених у публічно доступних місцях, у тому числі в автоматичному режимі.

Попри те, законодавець встановив виключення, адже дана слідча (розшукова) дія не проводиться у місцях, що відносяться до приватних помешкань осіб. Очевидно у такому випадку, зібрати докази представляється можливим як раз таки через тимчасовий доступ до речей та документів.

Оскільки зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису є слідчою (розшуковою) дією, то проводиться вона має лише після внесення відомостей у Єдиний реєстр досудових розслідувань.

Зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису здійснюється на підставі постанови слідчого, прокурора. Отже, перед тим як виносити відповідну постанову необхідно встановити володільця конкретного технічного приладу або засобу. Обов'язковою вимогою проведення даної слідчої (розшукової) дії є пред'явлення постанови слідчого, прокурора особі, яка є власником або володільцем відповідних приладів або засобів.

Згідно із ч. 4 ст. 2451 КПК України постановою слідчого, прокурора про зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису повинна містити відомості про: 1) найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер; 2) відомості про власника або володільця відповідних приладів або засобів; 3) період часу, за який має бути здійснено зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису.

Як і будь-яка інша слідча (розшукова) дія здійснення зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису має фіксуватися у протоколі, складеному відповідно до вимог ст. ст. 103, 104 КПК.

У протоколі мають бути докладно викладені умови, порядок проведення та обов'язково зазначено, на який носій було здійснено копіювання. Такий носій по суті є додатком до протоколу, тому слід належно упакувати його з метою надійного збереження. Важливим аспектом належного упакування є засвідчення підписами слідчого, прокурора, спеціаліста, особи, яка є власником або володільцем відповідних приладів та засобів, тобто тих осіб, які брали участь у виготовленні додатків (ст. 105 КПК).

У протоколі за результатами даної С(Р)Д необхідно зазначити:

- 1) місце, час проведення та назву слідчої (розшукової) дії;
- 2) особу, яка проводить слідчу (розшукову) дію,
- 3) найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер;
- 4) всіх осіб, які присутні під час проведення слідчої (розшукової) дії (прізвища, імена, по батькові, дати народження, місця проживання);
- 5) відомості про власника або володільця відповідних приладів або засобів;
- 6) період часу, за який має бути здійснено зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису;

7) послідовність дій;

8) носії копіюваної інформації (вид носія, об'єм даних);

9) спосіб ознайомлення учасників із змістом протоколу;

10) зауваження і доповнення до письмового протоколу з боку учасників слідчої (розшукової) дії.

Зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису відбувається як правило у місці знаходження таких пристроїв у присутності слідчого, прокурора, а також оперативного працівника, якщо він діє за дорученням слідчого.

При цьому копіювання може здійснюватися особою, яка є власником або володільцем відповідних приладів та засобів самостійно. Оскільки копіювання інформації тісно пов'язано із технічною складовою, законодавець також передбачив можливість залучення спеціаліста, який володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати безпосередню технічну допомогу та довідки з питань, що належать до сфери його знань.

Після створення копій записів на носії, вони надаються слідчому, прокурору.

Якщо особа, яка є власником або володільцем відповідних приладів та засобів, виявить бажання отримати носії із копіюваною інформацією допускається надання їй таких носіїв (ч. 5 ст. 2451 КПК).

Як бачимо, дана норма діє з березня 2022 року, однак слідчі і надалі продовжують ускладнювати хід розслідування та замість проведення слідчої (розшукової) дії звертаються із клопотаннями до слідчих суддів.

У ході аналізу судової практики виявлено, що слідчі ігнорують ст. 2451 КПК навіть у тих випадках коли це стосується відеоматеріалів із нагрудних реєстраторів працівників поліції записаних під час виконання службових обов'язків. Як ілюстрацію можна зазначити ухвалу слідчого судді Бахмацького районного суду Чернігівської області про тимчасовий доступ до нагрудної камери – відеореєстратора, на якому було задокументовано затримання та обшуку ОСОБА_1 [6]. Або ж ухвалу слідчого судді Старокостянтинівського районного суду Хмельницької області про тимчасовий доступ до нагрудної камери (номер V20171221-А), яка перебуває у володінні працівників ІНФОРМАЦІЯ_3, що розташовано за адресою: АДРЕСА_1 з метою вилучення належним чином відеозапису з нагрудної камери (номер V20171221-А). [9].

Висновки. Таким чином можна констатувати, що законодавець зрештою вніс ясність у процедуру збирання доказів стороною обвинувачення, що стосується зняття інформації з технічних засобів або технічних приладів, що мають функцію фото-, відеозйомки. Проте, службові особи, уповноважені на здійснення досудового розслідування, в силу невстановлених причин подекуди ігнорують вимоги ст. 2451 КПК. Вбачається, що ст. 2451 КПК має процесуальний потенціал та позитивно впливатиме на ефективність кримінального провадження, адже до цього моменту відсутність формально визначеного способу отримання такої інформації, часто негативно відображалася як на ході досудового розслідування, так і результатах кримінального провадження.

Крім того, не до кінця узгодженим залишається питання зняття зазначеної інформації з приладів, що розташовані у приватних помешканнях осіб. Відповідно для оптимізації дієвості, ефективності та забезпечення швидкості досудового розслідування, слід дозволити її проведення у таких місцях та внести

зміни ч. 1 ст. 2451 КПК. Пропонується замінити «за виключенням місць, що відносяться до приватних помешкань осіб» на «У місцях, що відносяться до приватних помешкань осіб, здійснювати зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису дозволяється лише за добровільної згоди особи власника або володільця».

Література:

1. Кононець В. П., Лонська С.В. Актуальні питання законного застосування технічних засобів фото-, кінозйомки, відеозапису в діяльності працівників Національної поліції. *Правова держава*. 2017. Вип. 26. С. 62–67.
2. Постанова Верховного Суду у справі № 607/14707/17 від 07.08.2019. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83589933>
3. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам: Закон України № 2173-9 від 15 грудня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20#Text>
4. Про затвердження Інструкції із застосування органами та підрозділами поліції технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, засобів фото- і кінозйомки, відеозапису: Наказ МВС України № 1026 від 18 грудня 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0028-19#Text>
5. Про надання переліку технічних засобів, що використовуються для виявлення та фіксування порушень правил дорожнього руху: Лист Департаменту патрульної поліції НПУ від 06 серпня 2020 року. URL: <https://porady.org.ua/oficiyniy-perelik-tekhniknikh-zasobiv-fiksacii-policii-dokument>
6. Ухвала Бахмацького районного суду Чернігівської області у справі № 728/1206/22 від 23.09. 2022 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106404584>
7. Ухвала Дубровицького районного суду Рівненської області у справі № 949/1342/19 від 07.10.2019 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84763856>
8. Ухвала Золочівського районного суду Львівської області у справі № 445/7/22 від 21.01.2022 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103038954>
9. Ухвала Старокостянтинівського районного суду Хмельницької області у справі № 683/865/22 від 11.04.2022 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103980803>
10. Ухвала Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області у справі № 686/30586/19 від 14.11.2019 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85867563>
11. Ухвала Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області у справі № 686/6787/20 від 11.03.2020 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88347212>
12. Ухвала Яворівського районного суду Львівської області у справі № 460/1183/19 від 12.03.2019 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80373817>

Maistrenko M. Taking indications of technical devices and technical means that have photo, film, video recording functions or photo, film, video recording equipment

Summary. The article examines the latest provisions enshrined in Art. 2451 of the Criminal Procedure Code, which relate to taking testimony of technical devices and technical means that have the functions of photo, film, video recording, or photo, film, video recording. A retrospective analysis of the law enforcement practice of gathering evidence by the prosecution is carried out based on the analysis of court decisions of various instances. The definition of taking the testimony of technical devices and technical means that have the function of photo, film, video recording, or means of photo, film, video recording as an investigative (search) action is presented, which consists in obtaining by the investigator, the prosecutor from the person who is the owner or possessor relevant devices or means necessary to find out the circumstances that are important for criminal proceedings, copies of photo or film shooting, video recording made in publicly accessible places, including in automatic mode. The grounds and procedure for carrying out, as well as recording the readings of technical devices and technical means that have the functions of photo, film, video recording, or means of photo, film, video recording are analyzed. The complexity of implementing temporary access to things and documents in the context of obtaining video materials from technical means or technical devices is proven and the expediency of partially simplifying the procedure is substantiated. A certain disregard of the investigated investigative (search) action on the part of practical employees of the National Police is noted. Attention is focused on the procedural potential and effectiveness of the investigative (search) action of taking readings of technical devices and technical means that have the functions of photo, film, video recording, or means of photo, film, video recording.

It is emphasized that although the legislator eventually improved the procedure for gathering evidence for the prosecution, in terms of removing information from technical means or technical devices that have the function of photo and video recording, it still left certain gaps. After all, the issue of removing the specified information from the devices located in the private residences of individuals and at the moment remains not fully agreed upon. The proposal to introduce changes in Part 1 of Art. 2451 of the Criminal Procedure Code, in particular with the aim of ensuring the tasks of criminal proceedings in terms of ensuring a quick and complete pre-trial investigation, which at the same time will contribute to optimizing its effectiveness and efficiency. It is proposed to allow conducting the investigated procedural action in private residences of individuals, subject to the voluntary consent of the owner or possessor.

Key words: photo and video materials, bodycam, video recorder, taking readings, technical device, technical tool.

Маленко О. В.,*кандидат юридичних наук,**адвокат, керуючий партнер**Адвокатського об'єднання INTERLEGUM*

ПРОДОВЖЕННЯ ДОЗВОЛУ НА ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ В КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Анотація. У даній науковій статті розкривається теоретична та практична проблематика продовження слідчим суддею дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування корупційних кримінальних проваджень. Автор відзначає особливу важливість порушеної теми з огляду на актуальність протидії корупційній злочинності на сучасному етапі розвитку Української держави та значення відповідних негласних заходів у доказуванні вчинення корупційних кримінальних правопорушень.

В публікації відзначається, що чинний кримінальний процесуальний закон України має істотні прогалини при вирішенні питання про продовження дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій, що дозволяє слідчому й прокурору ігнорувати імперативні процесуальні норми й фактично кожного разу при необхідності отримувати дозвіл на проведення негласних заходів без будь-яких часових обмежень. У свою чергу слідчий суддя позбавлений можливості здійснювати ефективний судовий контроль за правами й свободами особи у випадках, коли сторона обвинувачення вважає за потрібне продовжувати проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

В науковій статті пропонується розмежовувати такі правові поняття як «продовження дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій» та «отримання нового дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій». Автором запропоновано врегулювати в кримінальному процесуальному законі порядок та строки звернення слідчого за погодженням з прокурором або прокурором з названими клопотаннями до слідчого судді. Наголошено на важливості надання слідчим суддею оцінки доказам, які отримані стороною обвинувачення за результатами проведення негласних слідчих (розшукових) дій на підставі раніше наданих дозволів, при вирішенні питання щодо їх продовження чи повторного проведення.

Автором проаналізовано доктринальні джерела та судову практику по корупційним кримінальним провадженням й зроблено висновки, що не дотримання правил продовження дозволу на проведення негласних заходів становить порушення принципу верховенства права у сфері кримінального судочинства, що обумовлює недопустимість доказів, які здобуті за результатами здійснення негласних слідчих (розшукових) дій. Водночас з урахуванням мінливості судової практики, науковець пропонує передбачити в кримінальному процесуальному законі України імперативне правило щодо недопустимості відповідних доказів. Констатовано, що запропоновані зміни будуть сприяти як виконанню завдань кримінального провадження, так і ефективній реалізації функції захисту

обвинуваченого по корупційним кримінальним провадженням.

Ключові слова: кримінальний процес, негласні слідчі (розшукові) дії, реалізація права на захист, верховенство права, обмеження прав та свобод особи.

Постановка проблеми. Негативний вплив корупції як суспільного явища на соціальне, економічне та політичне життя в Україні актуалізувало діяльність всіх суб'єктів громадянського суспільства нашої держави на протидію їй. Одним із напрямків означеної боротьби є кримінально-правовий (репресивний), який реалізується компетентними державними органами з метою притягнення осіб, які вчинили корупційні кримінальні правопорушення, до кримінальної відповідальності. Відповідна діяльність здійснюється в порядку, передбаченому нормами кримінального процесуального закону, й особливе місце в ній належить інституту негласних слідчих (розшукових) дій (надалі – НС(Р)Д).

Нормативне закріплення НС(Р)Д безпосередньо в Кримінальному процесуальному кодексі України 2012 року (надалі – КПК України) відбулося вперше у вітчизняному кримінальному судочинстві та є надзвичайно дискусійною проблематикою в доктрині. Ще на стадії обговорення проекту нового КПК України Ю.М. Грошевий зазначав, що тасмність притаманна саме оперативно-розшуковій діяльності, яка здійснюється із застосуванням оперативних та оперативно-розшукових засобів, а слідчі дії спрямовані на збирання, фіксацію та перевірку доказів, тому запропонований розробниками інститут НС(Р)Д є за своєю природою оперативно-розшуковими заходами [1, с. 565]. Представники юридичної науки по-різному сприйняли означені новели, зокрема: недоцільними відповідні зміни вважають Ю.І. Азаров [2, с. 50], В.О. Глушков [3, с. 8–9], Р.Ю. Савонюк [4, с. 209–210] та інші; водночас Д.Б. Сергєєва [5, с. 103], С.І. Спільник і О.Б. Комарницька [6, с. 17–18], О.О. Подобний [7, с. 160] та багато інших підтримують подальший розвиток інституту негласних заходів саме у системі слідчих (розшукових) дій. З урахуванням того, що наразі такі заходи як НС(Р)Д закріплені в КПК України, законодавець має забезпечити належний рівень їх правового регулювання з метою забезпечення особи від неправомірного втручання у сферу її приватного життя.

В юридичній науці досить обґрунтовано стверджується, що існуюча система НС(Р)Д має істотні недосконалості, зокрема: відсутність системності, не відповідність засадам верховенства

права, юридичної визначеності, передбачуваності та пропорційності [8, с. 20]. Наразі вочевидь маємо розбалансовану гібридну модель діяльності оперативних підрозділів з нечітким змістом і критеріями співвідношення оперативно-розшукової, кримінальної процесуальної, пошукової діяльності й негласної роботи як такої [9, с. 191]. Вивчення практики застосування чинного КПК України під час досудового розслідування корупційних кримінальних проваджень свідчить про численні прогалини в нормативній регламентації досліджуваних кримінальних процесуальних відносин, зокрема стосовно продовження дозволу на проведення НС(Р)Д, що негативно впливає на виконання завдань кримінального провадження, адже часто призводить до визнання доказів недопустимими.

Беручи до уваги наведене, а також враховуючи значення інституту НС(Р)Д в доказуванні по корупційним кримінальним провадженням, надзвичайної актуальності набуває дослідження сучасного стану реалізації функції захисту обвинувачених у вчиненні корупційних кримінальних правопорушень в аспекті допустимості доказів здобутих за результатами здійснення стороною обвинувачення НС(Р)Д при продовженні слідчим суддею строку їх проведення.

Стан дослідження. Питанням застосування НС(Р)Д у кримінальному провадженні присвячені праці наступних вітчизняних вчених-процесуалістів: О.П. Бабіков, М.В. Багрий, О.А. Білічак, А.А. Венедіков, О.М. Дроздов, В.А. Колесник, Ю.В. Колесник, В.В. Комашко, Л.М. Лобойко, В.В. Луцик, О.В. Музиченко, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, О.І. Полюхович, Д.Б. Сергєєва, Я.О. Тализіна, С.Р. Тагієв, В.М. Тertiшник, Р.М. Шехавцов, М.О. Шилін, В.В. Шум, М.Є. Шумило, А.А. Щадило, А.М. Янчук та інших.

Разом з цим, опрацювання сучасних доктринальних джерел з порушеної тематики свідчить, що в більшості випадків питання реалізації функції захисту прав та законних інтересів обвинуваченого в кримінальному провадженні залишається поза увагою представників науки кримінального процесу, адже в основному досліджується здійснення функцій обвинувачення та судочинства під час проведення НС(Р)Д, що власне й обумовлює потребу в подальших наукових пошуках вказаної сфери кримінальної юстиції.

Мета статті полягає у вивченні сучасного стану нормативно-правового регулювання порядку продовження дозволу на проведення НС(Р)Д, аналізі актуальної судової практики, виявленні теоретичних та практичних проблем з означеної проблематики для вироблення шляхів забезпечення ефективної реалізації функції захисту прав, свобод та законних інтересів обвинуваченого в корупційних кримінальних провадженнях.

Виклад основного матеріалу. За ч. 1 ст. 249 КПК України строк дії ухвали слідчого судді про дозвіл на проведення НС(Р)Д не може перевищувати два місяці [10]. Варто відзначити, що дозвіл слідчого судді на проведення НС(Р)Д надається щодо таких їх видів як: аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України); накладення арешту на кореспонденцію (ст. 261 КПК України); огляд і виїмка кореспонденції (ст. 262 КПК України); зняття інформації з електронних комунікаційних мереж (ст. 263 КПК України); зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК України); обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України); установлення місцезнаходження радіообладнання (радіоелектронного засобу) (ст. 268 КПК України); спостере-

ження за особою (ч. 2 ст. 269 КПК України); моніторинг банківських рахунків (ст. 269-1 КПК України); аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270 КПК України); контроль за вчиненням злочину (у випадках, визначених ч. 8 ст. 271 КПК України); негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК України). Тобто йдеться про такі види НС(Р)Д, які пов'язані з вагомим втручанням у сферу приватного життя людини, що й обумовлює підвищені вимоги до ініціювання їх проведення, зокрема шляхом здійснення судового контролю з боку слідчого судді.

Важливим аспектом надання слідчим суддею дозволу на проведення НС(Р)Д є строк його дії. Як вже зазначалось, чинний КПК України встановлює імперативну вимогу, що строк дії ухвали слідчого судді про дозвіл на проведення НС(Р)Д не може перевищувати два місяці (ч. 1 ст. 249 КПК України) [10]. Разом з цим, законодавець не встановив для слідчого судді будь-яких правових орієнтирів, якими слід керуватися при визначенні строку дії кожної відповідної ухвали, що обумовлює повну дискрецію для вказаного суб'єкта правозастосування при вирішенні означеного питання. Аналіз судової практики свідчить, що в переважній більшості випадків, слідчі судді надають дозвіл на проведення НС(Р)Д на максимально можливий строк. Хоча в правозастосовній практиці наявні й випадки, коли строк дії дозволу на проведення НС(Р)Д становить 30 днів [11] або інший строк, який менше двох місяців.

З наведеного вбачається, що законодавець надав слідчому судді при вирішенні питання про надання дозволу на проведення НС(Р)Д досить широкі можливості для розсуду щодо строків його дії. В доктрині кримінального процесу під розсудом розуміють повноваження, яке полягає в прийнятті за допомогою інтелектуально-вольового механізму одного обов'язкового рішення для виконання юридично значущого законного рішення з декількох запропонованих кримінальним процесуальним законодавством альтернатив відповідно до обставин конкретного кримінального провадження, професійного досвіду правозастосувача, судової та слідчої практики, моральних та етичних характеристик суб'єкта правозастосування задля найкращого забезпечення приватних та публічних інтересів у кримінальному провадженні [12, с. 276]. Чинний КПК України не обмежує слідчого суддю при вирішенні питання про надання дозволу на проведення НС(Р)Д в мінімальних строках дії відповідної ухвали. В цілому такий підхід є виправданим, адже з урахуванням порядку розгляду таких клопотань, а також навантаження на слідчих суддів та органи досудового розслідування, надання дозволів на проведення НС(Р)Д на короткі строки матиме негативні наслідки як щодо зайвої процесуальної діяльності суб'єктів правозастосування, так і стосовно якості здійснення судового контролю слідчим суддею.

В науковій юридичній літературі відмічається, що однією з гарантій захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина при проведенні НС(Р)Д, а також їх законності та обґрунтованості, є тимчасовий характер таких кримінальних процесуальних заходів [13, с. 211]. За ч. 4 ст. 249 КПК України загальний строк, протягом якого в одному кримінальному провадженні може тривати проведення НС(Р)Д, дозвіл на проведення якої дає слідчий суддя, не може перевищувати максимальні строки досудового розслідування, передбачені ст. 219 КПК України. У разі якщо така НС(Р)Д проводиться з метою встановлення місцезнаходження особи, яка переховується від

органів досудового розслідування, слідчого судді чи суду, та оголошена в розшук, вона може тривати до встановлення місцезнаходження розшукуваної особи [10]. Хоча наведена кримінальна процесуальна норма й передбачає, що НС(Р)Д має певні часові межі, водночас з урахуванням того, що з 01 січня 2024 року законодавець виключив ч. 2 ст. 219 КПК України, фактично у кримінальних провадженнях, де нікому не повідомлено про підозру, НС(Р)Д може проводитися без будь-яких обмежень, адже кримінальний процесуальний закон не містить застережень ні щодо строків проведення досудового розслідування, ні щодо кількості постановлених ухвал про надання/продовження дозволу на проведення НС(Р)Д.

З урахуванням того, що зазвичай НС(Р)Д проводиться до моменту повідомлення відповідним особам про підозру, де-факто чинний КПК України не обмежує сторону обвинувачення в строках здійснення НС(Р)Д. При таких обставинах вагомого значення набуває питання здійснення судового контролю з боку слідчого судді при вирішенні питання про надання дозволу на проведення НС(Р)Д, а особливо при продовженні строку дії вже наданого такого дозволу.

Про актуальність та важливість питання здійснення судового контролю за наданням дозволу на проведення НС(Р)Д в корупційних кримінальних провадженнях свідчить судова практика. До прикладу, за період з 05.09.2019 року по 31.12.2019 року тільки Вищим антикорупційним судом було розглянуто 469 клопотань про надання дозволу на проведення НС(Р)Д, а вже у 2020 року кількість таких клопотань, яка надійшла на розгляд, становила 1995 [14], що свідчить про активність правоохоронних органів щодо втручання у сферу приватного життя особи під час досудового розслідування корупційних кримінальних проваджень.

Відповідно до ч. 2 ст. 249 КПК України, якщо слідчий, прокурор вважає, що проведення НС(Р)Д слід продовжити, то слідчий за погодженням з прокурором або прокурор має право звернутися до слідчого судді з клопотанням про постановлення ухвали згідно з вимогами ст. 248 КПК України. За ч. 3 ст. 249 КПК України, крім відомостей, зазначених у ст. 248 КПК України, слідчий, прокурор повинен надати додаткові відомості, які дають підстави для продовження НС(Р)Д [10]. Позиція законодавця видається цілком логічною та зрозумілою, адже сторона обвинувачення отримує дозвіл на проведення НС(Р)Д на певний строк, а згодом при виникненні необхідності проводити в подальшому відповідні негласні заходи – звертається до слідчого судді з клопотанням про продовження такого дозволу з наданням додаткового мотивування потреби в такій пролонгації.

Водночас вивчення актуальної правозастосовної практики свідчить про численні зловживання з боку слідчого та прокурора при ініціюванні питання про продовження проведення НС(Р)Д, що обумовлено недоліками КПК України. Така процесуальна діяльність сторони обвинувачення має наслідком невиконання завдань кримінального провадження, адже призводить до порушення прав та свобод людини, фактів провокації тощо й зрештою зводить нанівець результати досудового розслідування корупційних кримінальних проваджень, адже здобуті внаслідок проведення НС(Р)Д докази визнаються недопустимими.

З аналізу приписів ч.ч. 2, 3 ст. 249 КПК України слідує, що при необхідності продовження проведення НС(Р)Д слідчий за

погодженням з прокурором або прокурор повинен: (1) звернутися до слідчого судді з відповідним клопотанням, яке має відповідати вимогам ст. 248 КПК України; (2) надати додаткові відомості, які дають підстави для продовження НС(Р)Д.

Вимоги до клопотання про надання дозволу на проведення НС(Р)Д передбачені в ч. 2 ст. 248 КПК України. Однак, як слідує з аналізу вказаної процесуальної норми, законодавець взагалі не висуває вимоги до слідчого або прокурора при зверненні з клопотанням про продовження дозволу на проведення НС(Р)Д зазначати про те, що відповідний дозвіл слідчим суддею вже надавався й наразі необхідно його продовжити. За таких обставин фактично нівелюється положення ч. 3 ст. 249 КПК України щодо потреби для сторони обвинувачення надати додаткові відомості, які дають підстави для продовження НС(Р)Д.

Слід відзначити, що в судовій практиці по корупційним кримінальним провадженням траплялися й випадки, коли сторона обвинувачення зверталася до слідчого судді з клопотанням про надання дозволу на проведення НС(Р)Д при наявності вже отриманого та чинного аналогічного дозволу. В наведеному випадку слідчим суддею було відмовлено у надання відповідного дозволу, оскільки ним була встановлена наявність діючої ухвали про надання тих самих НС(Р)Д відносно однієї і тієї ж особи. Детективом заявлені вимоги не уточнені, а заявлено, що він подав клопотання відповідно до його практики, яку слідчий суддя вважає помилковою та такою, що може спричинити визнання здобутих в результаті отриманих НС(Р)Д доказів недопустимими через порушення порядку їх отримання, а подвійне надання одних і тих самих заходів – подвійним надмірним втручанням у приватне спілкування особи, навіть не дивлячись на її згоду на конфіденційне співробітництво [14]. Тобто фактично слідчий за погодженням з прокурором звернувся не за продовженням дозволу на проведення НС(Р)Д, а за наданням ще одного аналогічного дозволу, який темпорально охоплюється строком дії раніше постановленої ухвали. Хоча чинний КПК України й не передбачає в даному випадку підстав для відмови у наданні дозволу на проведення НС(Р)Д, однак при таких обставинах слід керуватися принципами кримінального судочинства, передбаченими в ст. 7 КПК України, та практикою Європейського суду з прав людини. Варто відзначити, що слідчий суддя може встановити факт звернення з аналогічним «паралельним» клопотанням про надання дозволу на проведення НС(Р)Д лише в тому разі, якщо він розглядав і попереднє клопотання, адже будь-яких інших можливостей встановити наявність раніше постановленої ухвали в слідчого судді немає.

Істотним недоліком КПК України є відсутність вимог щодо того, коли слідчий за погодженням з прокурором або прокурор повинні звернутися з клопотанням про продовження дозволу на проведення НС(Р)Д. В доктринальних джерелах справедливо відзначається, що у випадку вирішення питання про продовження проведення НС(Р)Д слідчому чи прокурору важливо слідкувати за строком дії первинної ухвали, адже продовжити можна лише той строк, який ще діє. Якщо ж слідчий, прокурор звертаються з клопотанням відносно тієї НС(Р)Д, дозвіл на проведення якої вже закінчився, то фактично це є нове звернення на проведення цієї НС(Р)Д, а не на продовження строку дії попередньої ухвали [15, с. 194]. Зазначені міркування заслуговують на увагу, тому в КПК України слід врегулювати порядок та строки, коли слідчий за погодженням з прокурором

або прокурор повинні звернутися з клопотанням про продовження дозволу на проведення НС(Р)Д, якщо ними вбачається необхідність у подальшому проведенні відповідних негласних заходів. Крім того, якщо строк дії дозволу на проведення НС(Р)Д вже завершився, але згодом сторона обвинувачення прийшла до переконання про потребу продовжити проведення відповідних НС(Р)Д, вбачається доцільним встановити для слідчого та прокурора процесуальний обов'язок навести обґрунтування з приводу: (1) причин не звернення з клопотанням про продовження строку дії дозволу на проведення НС(Р)Д; (2) додаткові відомості, які дають підстави для надання нового дозволу на проведення НС(Р)Д.

Як відзначає О.П. Бабіков, «фактові» справи, у яких не встановлено особу, можуть розслідуватися роками. У таких випадках, після або перед самим завершенням дії дозволу на проведення НС(Р)Д, слідчий, прокурор повторно звертаються до слідчого судді з клопотанням про надання дозволу на «додаткове» проведення НС(Р)Д щодо цієї однієї особи чи групи осіб. За таких обставин, головною умовою надання законного рішення про надання дозволу на проведення НС(Р)Д є з'ясування результатів попередньо проведених аналогічних заходів, відомостей, які одержані під час їх проведення, причини відсутності будь-якої інформації, що має значення для кримінального провадження. У деяких випадках, саме ознайомлення з результатами попередніх НС(Р)Д дає підстави для встановлення факту вчинення провокативних дій з боку сторони обвинувачення, недостовірність викладеної заявником інформації, спростування інших даних, одержаних під час досудового розслідування. Вивчення попередніх результатів та одержаних під час раніше проведених НС(Р)Д доказів, їх аналіз, надає слідчому судді можливість оцінити доцільність подальшого обмеження прав і свобод людини та перспективність кримінального провадження [16, с. 79]. Наведені міркування є цілком слушними, адже навряд чи слідчий суддя може вирішити питання про продовження дозволу на проведення НС(Р)Д або ж наданий новий дозвіл на проведення НС(Р)Д без вивчення результатів раніше проведених НС(Р)Д. Сутність судового контролю слідчого судді при розв'язанні означених питань й повинна полягати у оцінці здобутих стороною обвинувачення результатів негласних заходів з урахуванням строків та обсягу їх здійснення, обставин конкретного кримінального провадження, наявності доказів, що отримані гласними процесуальними заходами тощо.

Натомість практика застосування КПК України свідчить, що слідчий, прокурор не завжди дотримуються вимог ст. 249 КПК України і у разі необхідності продовження строку проведення НС(Р)Д у порядку, передбаченому приписами ст. 249 КПК України, не завжди надають слідчому судді або не завжди зазначають у клопотанні додаткові відомості, які дають підстави для продовження НС(Р)Д. Переважно у клопотанні зазначаються ті ж самі обставини, що і при первинному зверненні. При з'ясуванні підстав для продовження НС(Р)Д суб'єкти подання клопотань посилаються на різні обставини: відсутність технічної можливості виконання попередньої ухвали слідчого судді, продовження злочинної чи неправомірної діяльності, яку особа «вдало конспірує та приховує» [17, с. 58]. Як бачимо, відсутність належного правового регулювання порядку продовження та надання нового дозволу на проведення НС(Р)Д призводить до зловживань з боку правоохоронних

органів, оскільки імперативні вимоги ст. 249 КПК України фактично ігноруються стороною обвинувачення й слідчий суддя не має достатніх процесуальних механізмів для здійснення ефективного судового контролю.

В судовій практиці по корупційним кримінальним провадженням наявні випадки, коли сторона обвинувачення шляхом зловживання під час продовження та отримання нового дозволу на проведення НС(Р)Д, здобувала докази, які визнавалися недопустимими через істотне порушення вимог кримінального процесуального закону та встановлення факту провокації. До прикладу, у вирокі Вищого антикорупційного суду від 17 серпня 2022 року по справі № 626/1948/17 суд дійшов до переконання, що отримані в результаті проведення НС(Р)Д докази є недопустимими, оскільки були отримані на підставі раніше наданого дозволу на проведення НС(Р)Д, який надавався для встановлення ознак іншого кримінального правопорушення, повторний же дозвіл на проведення НС(Р)Д було отримано до моменту внесення відомостей про нове кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань; у сукупності з іншими обставинами вказані зловживання сторони обвинувачення під час проведення НС(Р)Д свідчать про наявність факту провокації [18]. Наведений приклад є наочним свідченням того як недоліки КПК України з означеної проблематики призводять до неправомірних дій з боку слідчого та прокурора, що в кінцевому рахунку призводить до недопустимості здобутих в результаті НС(Р)Д доказів.

В літературі з проблематики кримінального процесу відзначається, що сучасні законодавчі тенденції та виклики правозастосовної практики у сфері кримінальної юстиції, з орієнтиром на європейську систему цінностей, зміщують фокус доктринального осмислення кримінальних процесуальних процедур із позитивістської концепції праворозуміння на природно-правову, що на відміну від позитивізму, який отождоює право із законом, юснатуралізм розглядає його як ідею справедливості, включаючи також інші етичні категорії [19, с. 29–30]. Етика у кримінальному процесі являє собою філософську категорію, яка охоплює: (1) моральні норми, об'єктивовані у таких зовнішніх формах, як законодавство (наприклад, кримінальні процесуальні норми), локальні акти (кодекси і правила органів самоврядування, які визначають етичні стандарти здійснення професійної діяльності суб'єктів кримінального провадження), релігійних нормах, звичаях і традиціях; (2) моральнісні установки суб'єкта, які детермінують вибір варіанту поведінки у кримінальних процесуальних правовідносинах [19, с. 45]. Разом з цим, вивчення практики застосування норм КПК України по корупційним кримінальним провадженням, в т.ч. й новоствореними антикорупційними органами, свідчить, що в праворозумінні слідчих та прокурорів продовжує панувати як позитивістська концепція прав людини, так й ігнорування будь-яких професійних етичних норм та вимог, оскільки сторона обвинувачення продовжує керуватися принципом «мета виправдовує будь-які засоби».

Наведена поведінка сторони обвинувачення при ініціюванні питання про т.з. «фактичне» продовження дозволу на проведення НС(Р)Д шляхом застосування «процесуальних хитрощів» очевидно свідчить про зловживання правом з боку слідчого та прокурора. Під зловживанням правом у кримінальному провадженні розуміють очевидно недобросовісну умисну поведінку (дії чи бездіяльності) суб'єкта кримінального прова-

дження, яка має місце при здійсненні належного (дозволеного) йому права (шляхом реалізації дискреційних повноважень або диспозитивних прав), всупереч його сутнісному змісту, що має наслідком порушення або обмеження прав, свобод та законних інтересів інших учасників кримінального провадження, а також перешкоджання доступу до правосуддя, порушення розумних строків та інші негативні процесуальні наслідки [20, с. 41–42]. На наше переконання, зловживання правом слідчим та прокурором у кримінальному провадженні під час продовження (отримання нового) дозволу на проведення НС(Р)Д повинно мати наслідком визнання доказів, які були здобуті в результаті проведення НС(Р)Д на підставі відповідної ухвали слідчого судді, недопустимими внаслідок істотного порушення вимог кримінального процесуального закону.

Водночас категорія «істотності» порушення приписів КПК України при вирішенні питання допустимості доказів у судовій практиці має неоднозначне застосування навіть на рівні Верховного Суду, тобто є оціночною в кожному конкретному випадку. В науці кримінального процесу під оцінним розуміють закріплене в нормі кримінального процесуального права поняття, зміст якого не містить чітко визначеної, завершеної системи ознак, що зумовлює його конкретизацію в кожному окремому індивідуально визначеному випадку за розсудом правозастосувача [21, с. 155]. Тобто застосування оціночної категорії передбачає врахування кожного разу конкретних обставин кримінального провадження й залежно від них, а також внутрішнього переконання суду, прийняття відповідного рішення. На наше переконання, здобуття стороною обвинувачення доказів за результатами проведення НС(Р)Д з порушенням приписів КПК України щодо правил продовження (поновлення) здійснення таких негласних заходів само по собі є настільки вагомим, що виключає можливість будь-якого розсуду з боку суду.

Наведені висновки обумовлені закріпленням в Конституції України, КПК України та міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, принципу верховенства права під яким у кримінальному провадженні розуміють закріплену в КПК України гарантію досягнення завдань кримінального провадження, спрямовану на забезпечення прав і свобод учасників кримінального провадження, захист від невинуватого втручання в права людини з боку суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності, узгодження і баланс протилежних інтересів у кримінальному провадженні шляхом застосування конвенційних стандартів [22, с. 47]. Отримання стороною обвинувачення дозволу на продовження або нового дозволу на проведення НС(Р)Д в «обхід» приписів ст. 249 КПК України не відповідає засаді верховенства права, що повинно мати наслідком визнання отриманих доказів в результаті здійснення відповідних негласних заходів недопустимими. Водночас з метою усунення будь-яких зловживань з боку суду при вирішенні вказаних питань доцільно в чинному кримінальному процесуальному законі встановити імперативну вимогу щодо недопустимості таких доказів за наслідками НС(Р)Д.

Висновки. Беручи до уваги неведені теоретичні положення, норми чинного кримінального процесуального закону та враховуючи особливості правозастосування з означених питань, вважаємо за необхідне запропонувати наступні зміни до КПК України з метою забезпечення захисту прав, свобод та законних інтересів обвинуваченого у вчиненні корупційного кримінального правопорушення:

(1) доповнити ч. 3 ст. 87 КПК України п. 5 в такій редакції:
«5) за результатами проведення негласної слідчої (розшукової) дії на підставі ухвали слідчого судді, яка постановлена з недотриманням вимог кримінального процесуального закону щодо продовження раніше наданого дозволу та/або надання нового дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії.»;

(2) доповнити ч. 2 ст. 248 КПК України абз. 3 в такій редакції:

«Якщо слідчий, прокурор звертається з клопотанням про продовження вже наданого дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії або повторним дозволом на проведення негласної слідчої (розшукової) дії, яка раніше вже проводилася, то в клопотанні додатково зазначається: 1) про прокурора, слідчого, який (які) раніше звертався (зверталися) з клопотанням (клопотаннями); 2) особу (осіб), місце або річ, щодо яких вже надано дозвіл (раніше надавалися дозволи) на проведення негласної слідчої (розшукової) дії; 3) вид негласної слідчої (розшукової) дії та відомості залежно від виду негласної слідчої дії про ідентифікаційні ознаки, які дозволять унікально ідентифікувати абонента спостереження, електронну комунікаційну мережу, кінцеве (термінальне) обладнання тощо, які проводяться або раніше проводилися; 4) строк дії ухвали (ухвал), якою (якими) раніше було надано дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії.»;

(3) викласти ч. 2 ст. 249 КПК України в такій редакції:

«2. Якщо слідчий, прокурор вважає, що проведення негласної слідчої (розшукової) дії слід продовжити, то слідчий за погодженням з прокурором або прокурор має право звернутися до слідчого судді з клопотанням про постановлення ухвали згідно з вимогами статті 248 цього Кодексу, не пізніше ніж за три дні до закінчення дії попередньої ухвали про надання дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії.

Якщо слідчий, прокурор вважає, що проведення негласної слідчої (розшукової) дії, яка вже раніше проводилася, слід поновити, то слідчий за погодженням з прокурором або прокурор має право звернутися до слідчого судді з клопотанням про постановлення ухвали згідно з вимогами статті 248 цього Кодексу.»;

(4) викласти ч. 3 ст. 249 КПК України в такій редакції:

«3. Якщо слідчий, прокурор вважає, що проведення негласної слідчої (розшукової) дії слід продовжити, крім відомостей, зазначених у статті 248 цього Кодексу, слідчий, прокурор повинен навести у клопотанні мотивоване обґрунтування потреби в подальшому проведенні негласної слідчої (розшукової) дії, а також додати до такого клопотання всі результати проведеної негласної слідчої (розшукової) дії за раніше наданим слідчим суддею дозволом (дозволами) і за необхідності надати будь-які додаткові відомості, що дають підстави для продовження проведення негласної слідчої (розшукової) дії [23, с. 149].

Якщо слідчий, прокурор вважає, що проведення негласної слідчої (розшукової) дії, яка вже раніше проводилася, слід поновити, крім відомостей, зазначених у статті 248 цього Кодексу, слідчий, прокурор повинен навести у клопотанні мотивоване обґрунтування щодо не звернення з клопотанням про продовження строку дії раніше наданого дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії та необхідності в повторному проведенні негласної слідчої (розшукової) дії, а також додати до такого клопотання всі результати проведеної

негласної слідчої (розшукової) дії за раніше наданим слідчим суддею дозволом (дозволами) і за необхідності надати будь-які додаткові відомості, що дають підстави для продовження проведення негласної слідчої (розшукової) дії».

Література:

1. Грошевий Ю.М. До питання про можливість проведення негласних слідчих дій у кримінальному процесі України. *Вибрані праці*. Упорядники: О.В. Капліна, В.І. Маринів. Харків: Право. 2011. 656 с.
2. Азаров Ю.І. Проведення негласних слідчих (розшукових) дій – крок вперед чи назад? *Становлення системи негласного розслідування у кримінально-процесуальному законодавстві України*: матеріали круглого столу (м. Київ, 07 жовтня 2011 р.). Київ: 2011. С. 48–51.
3. Глушков В.О. Актуалізація проблеми вдосконалення законодавства України про оперативно-розшукову діяльність. *Актуальні проблеми оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів в сучасних умовах*: матер. міжвід. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 травня 2011 р.). Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України. 2011. С. 6–11.
4. Савонюк Р.Ю. Щодо проектів Кримінально-процесуального кодексу України. *Право України*. 2010. № 2. С. 208–212.
5. Сергєєва Д.Б. Щодо значення негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному судочинстві України. *Проблеми реформування кримінального процесуального законодавства України в контексті європейських стандартів*: тези доповідей та повідомлень наукового семінару (13 березня 2012 р., м. Київ). Х.: Видавець Строков Д.В. 2012. С. 101–103.
6. Спільник С.І., Комарницька О.Б. Слідчий як суб'єкт проведення негласних слідчих (розшукових) дій: за і проти. *Судова апеляція*. 2015. № 1. С. 15–25.
7. Подобний О.О. Забезпечення практичної реалізації використання конфіденційного співробітництва як негласної слідчої (розшукової) дії. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Т. 16. С. 159–164.
8. Тертишник В.М. Кримінальний процес України. Особлива частина: підручник. Акад. вид. Київ: Правова Єдність. Алерта. 2014. 418 с.
9. Бруссо К.М., Тарасенко О.С. Корупційні кримінальні правопорушення у сфері житлового будівництва: криміналістична характеристика та розслідування: монографія. Одеса: Гельветика. 2022. 247 с.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, 11–12, 13. Ст. 8.
11. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 18 липня 2023 року по справі №192/1350/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112315733>
12. Торбас О.О. Розсуд в кримінальному процесі України: теоретичне обґрунтування та практика реалізації: монографія. Одеса: Юридична література. 2020. 284 с.
13. Туманянц А.Р., Крицька І.О. До питання про систему гарантій, пов'язаних із проведенням негласних слідчих (розшукових) дій, крізь призму вітчизняної судової практики та практики Європейського суду з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 5. С. 210–214.
14. Узагальнення судової практики з розгляду слідчими суддями Вищого антикорупційного суду клопотань про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів (за 2019, 2020 роки). URL: https://first.vaks.gov.ua/wp-content/uploads/sites/2/2022/02/review_CIA_OSM.pdf
15. Тализіна Я.О. Негласні слідчі (розшукові) дії: науково-практичний коментар глави 21 КПК України з постійними правовими позиціями Верховного Суду. Київ: Юрінком Інтер. 2024. 704 с.
16. Бабіков О.П. Негласні слідчі (розшукові) дії: правове регулювання, організація проведення, тактика, зразки процесуальних документів. Наук.-дослід. ін-т публ. права. Київ: ТОВ «НВП «Інтерсервіс». 2022. 392 с.
17. Багрий М.В., Луцик В.В. Процесуальні аспекти негласного отримання інформації: вітчизняний та зарубіжний досвід: монографія. Харків: Право. 2017. 376 с.
18. Вирок Вищого антикорупційного суду від 17 серпня 2022 року по справі № 626/1948/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105766132>
19. Аббасова Д.Л. Етичні норми у кримінальному процесі України: монографія. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Київ: Юрінком Інтер. 2024. 328 с.
20. Криворучко Д.В., Туманянц А.Р. Зловживання правом під час досудового розслідування у кримінальному провадженні: монографія. Одеса: Видавництво «Юридика». 2023. 280 с.
21. Тітко І.А. Оцінні поняття у кримінально-процесуальному праві України: монографія. Харків: Право. 2010. 216 с.
22. Михайленко В.В. Реалізація засади верховенства права у кримінальному провадженні: монографія. Київ: Паливода А.В. 2019. 256 с.
23. Маленко О.В. Актуальні питання продовження слідчим суддею строку дії дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій. *«Європейський потенціал розвитку юридичної науки, законодавства і правозастосовної практики»*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Влоцлавек, 2–3 серпня 2023 р.). Куявський університет у Влоцлавеку (Польська Республіка). 2023. С. 146–150. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-334-7-37>

Malenko O. Extension of permission to conduct covert investigative (search) actions in corruption criminal proceedings: problems of theory and practice

Summary. This scientific article reveals the theoretical and practical problems of the investigative judge's extension of permission to conduct covert investigative (search) actions during the pre-trial investigation of corruption criminal proceedings. The author notes the particular importance of the raised topic in view of the relevance of countering corruption crime at the current stage of the development of the Ukrainian state and the importance of the relevant covert operations in proving the commission of corruption criminal offenses.

The publication notes that the current criminal procedural law of Ukraine has significant gaps in resolving the issue of extending permission to conduct covert investigative (search) actions, which allows the investigator and prosecutor to ignore imperative procedural norms and, in fact, every time, if necessary, obtain permission to conduct covert operations without any time limits. In turn, the investigating judge is deprived of the opportunity to exercise effective judicial control over the rights and freedoms of a person in cases where the prosecution considers it necessary to continue covert investigative (search) actions.

In the scientific article, it is proposed to distinguish between such legal concepts as «extension of permission to conduct covert investigative (search) actions» and «obtaining a new permission to conduct covert investigative (search) actions». The author proposed to regulate in the criminal procedural law the procedure and terms of the investigator's appeal with the agreement of the prosecutor or the prosecutor with the mentioned petitions to the investigating judge. The importance of providing the investigating judge with an assessment of the evidence obtained by the prosecution as a result of covert investigative (search) actions on the basis

of previously granted permits, when deciding the issue of their continuation or re-conduct, is emphasized.

The author analyzed the doctrinal sources and judicial practice in corruption criminal proceedings and concluded that the violation of the rules for the extension of permission to conduct covert operations is a violation of the principle of the rule of law in the field of criminal justice, which determines the inadmissibility of evidence obtained as a result of the implementation of covert investigative (search) actions. At the same time, taking into account the variability of judicial

practice, the scientist proposes to provide in the criminal procedural law of Ukraine an imperative rule regarding the inadmissibility of relevant evidence. It was established that the proposed changes will contribute to both the fulfillment of the tasks of criminal proceedings and the effective implementation of the function of the defense of the accused in corruption criminal proceedings.

Key words: criminal proceedings, covert investigative (search) actions, realization of the right to defense, rule of law, restriction of human rights and freedoms.

*Нікітіна-Дудікова Г. Ю.,**доктор юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ**Нікітіна А. А.,**завідувач відділу досліджень матеріалів, речовин і виробів
Вінницького науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України*

МОЖЛИВОСТІ ЕКСПЕРТИЗИ СПЕЦІАЛЬНИХ ХІМІЧНИХ РЕЧОВИН ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Анотація. У науковій статті, на прикладі судової практики Вищого антикорупційного суду за 2022-2023 роки, висвітлена проблема зростання рівня корупційних кримінальних правопорушень та засобів боротьби з ними.

Констатовано, що під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень, можуть використовуватись спеціальні знання з багатьох галузей знань.

У статті аналізуються наукові підходи до визначення поняття спеціальних знань та підкреслено, що до основних форм використання спеціальних знань під час досудового розслідування кримінальних правопорушень належить проведення експертизи.

Констатується, що найбільш інформативними під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень є експертиза спеціальних хімічних речовин, яка віднесена до числа криміналістичної експертизи матеріалів, речовин та виробів.

Метою проведення даної експертизи є розпізнання та встановлення належності досліджуваних речовин до групи спеціальних хімічних речовин, визначення їх хімічного складу та цільового призначення, а також виявлення слідів спеціальних хімічних речовин та встановлення спільної родової (групової) належності об'єктів, що порівнюються. Формується перелік завдань, на вирішення яких спрямований даний вид експертного дослідження під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень.

У статті наводиться загальний алгоритм відібрання зразків та змивів для подальшого експертного дослідження, а також окреслені види об'єктів дослідження за їх фізико-хімічними властивостями: люмінофори, медичні препарати, спеціальні люмінесцентні речовини.

Виокремлено правила, дотримання яких є необхідним для вирішення питань у кримінальному провадженні шляхом проведення експертизи спеціальних хімічних речовин, а саме: правильність вилучення речових доказів та направлення їх на подальше дослідження; вилучення спеціальних хімічних речовин з рук та тіла підозрюваного виключно сухим марлевим тампоном; вилучення одягу підозрюваного, на якому містяться сліди спеціальних хімічних речовин окремо один від одного. Висловлені рекомендації щодо необхідності обшиття слідів спеціальних хімічних речовин відрізом білої тканини для їх збереження; зразок спеціальних хімічних речовин має бути упакований у папір, який не має люмінесценції.

У статті зроблено висновок, що вказаний вид судової експертизи є найбільш поширеним у практиці розслідування корупційних кримінальних правопорушень, який найчастіше призначається після проведення негласних слідчих (розшукових) дій, зокрема, після проведення контролю за вчиненням злочину.

Ключові слова: експертиза; спеціальні хімічні речовини; корупційні кримінальні правопорушення.

Постановка проблеми. На шляху до сучасного розвитку державності корупція являє собою одну з найнебезпечніших проблем. Це негативне явище підриває усталену правову систему та має тенденцію до постійного вдосконалення та зростання.

Зокрема, як свідчить статистика здійснення судочинства Вищим антикорупційним судом як судом першої інстанції, упродовж 2022 року ВАКС розглянуто 49 кримінальних проваджень стосовно 101 особи, які обвинувачувалися у вчиненні кримінальних правопорушень, серед яких 49 осіб визнано винними у скоєнні кримінальних правопорушень та засуджено, 7 осіб визнано невинуватими та виправдано. Станом на 01 січня 2023 року в провадженні ВАКС перебувало 219 кримінальних проваджень стосовно 512 осіб [1].

В той же час, упродовж 2023 року ВАКС розглянуто 84 кримінальних провадження стосовно 120 осіб, серед яких 83 особи визнано винними у скоєнні кримінальних правопорушень та засуджено, 6 осіб визнано невинуватими й виправдано. Станом на 01 січня 2024 року в провадженні ВАКС перебувало 260 кримінальних проваджень стосовно 663 осіб [2].

При розслідуванні корупційних кримінальних правопорушень виникає необхідність використання спеціальних знань, найбільш ефективною процесуальною формою яких є проведення судових експертиз.

Стан дослідження. Деякі аспекти проведення судово-експертних досліджень при розслідуванні корупційних кримінальних правопорушень висвітлено в наукових працях таких сучасних вчених: А. В. Шевчишена [3], Ю.О. Андрейка [4], О. М. Таркана [5], Р.В. Лева [6], О.М. Шрамка [7] та ін.

У той же час, узагальнення та систематизація ключових особливостей проведення судової експертизи спеціальних хімічних речовин та її можливості при розслідуванні корупційних кримінальних правопорушень, залишається недостатньо висвітленим у науковій літературі.

Мета дослідження. У статті висвітлюється можливість судової експертизи спеціальних хімічних речовин при розслідуванні корупційних кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень, можуть використовуватись спеціальні знання з багатьох сфер. Такими, зокрема, є знання у сфері криміналістичної техніки, економіки, товарознавства, автотоварознавства, транспортного-товарознавства, у сфері військового майна, спеціальні будівельно-технічні, земельно-технічні, оціночно-будівельні, оціночно-земельні, дорожньо-технічні знання та знання з питань землеустрою, знання у сфері інформаційних та комп'ютерних технологій, судової медицини, психіатрії, психології, мистецтва, окремих галузей виробництва, освіти, надання послуг тощо [8, с. 177–179].

На думку А.Д. Євтушенка, спеціальні знання в кримінальному процесі визначаються як знання об'єктивних закономірностей здійснення процедури встановлення (пізнання) обставин розслідуваного злочинного діяння за його наслідками (слідами) певного виду, якщо ця пізнавальна процедура не є очевидною для широкого загалу [9, с. 287].

Б. В. Романюк розглядає спеціальні знання як сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального виду), якими володіють спеціалісти у рамках будь-якої професії у різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла і, відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства, використовують їх для успішного вирішення завдань кримінального судочинства [10, с. 57]. Аналогічної думки дотримується і О.В. Бишевець [11, с. 192].

По суті не змінюючи змістовного наповнення поняття, В.М. Ревака використовує термін «спеціальні пізнання», під якими він розуміє сукупність будь-яких пізнань на сучасному етапі їхнього розвитку в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, отриманих у результаті професійної підготовки і фахової освіти, за винятком професійних правових пізнань суб'єкта доказування (органу дізнання, слідчого, прокурора, суду), використовуваних з метою виявлення і розслідування злочинів у порядку, передбаченому кримінально-процесуальним законом [12, с. 177].

В об'єктивному аспекті до поняття спеціальних знань належать знання із будь-якої сфери людської діяльності, а визначення їх структури та меж відноситься до сфери правотлумачення і в кожному окремому випадку здійснюється правозастосовувачем [13, с. 73].

Ми погоджуємось з позицією А.М. Лазебного, що спеціальні знання – це знання, вміння та навички конкретно визначеної особи, що не є загальнодоступними та загальновідомими, необхідні для вирішення конкретних питань, які входять у виключну компетенцію органів досудового розслідування чи суду для встановлення об'єктивної дійсності у кримінальному провадженні, застосування яких здебільшого потребує додаткових пристроїв та засобів [14, с. 142].

Процесуальною формою використання спеціальних знань під час досудового розслідування кримінальних правопорушень є залучення експерта та проведення експертизи [15, с. 481].

У законі України «Про судову експертизу» визначено, що судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єк-

тів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [16]. При розслідуванні корупційних злочинів найчастіше проводять криміналістичні експертизи, експертизи матеріалів, речовин і виробів, комп'ютерно-технічні, фоноскопичні, відео-фоноскопичні, різноманітні товарознавчі, будівельно-технічні та оціночно-будівельні експертизи, експертизи вартості нерухомого майна та майнових прав на це майно, оціночно-земельні, судово-бухгалтерські, біологічні та інші експертизи [17, с. 141].

Найбільш інформативними під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень є експертиза спеціальних хімічних речовин.

У п. 1.2.1 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженій наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5), дана експертиза віднесена до числа криміналістичної експертизи матеріалів, речовин та виробів [18].

Вказане експертне дослідження під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень спрямоване на вирішення наступних завдань:

а) виявлення на предметі неправомірної вигоди, предметах обстановки місця події, одязі підозрюваного, зразках, одержаних в ході слідчих дій, і т.п. об'єктах слідів спеціальних хімічних речовин;

б) визначення природи (роду або виду) спеціальної хімічної речовини, сліди якої містяться на певних об'єктах;

в) встановлення спільної родової (групової) належності спеціальних хімічних речовин, сліди яких містяться на різних об'єктах (предметі неправомірної вигоди та одязі підозрюваного, тампонах зі змивами з його рук тощо) [19, с. 418–419].

Для проведення експертного дослідження експертові надаються об'єкти-носії слідів нашарувань (змиви з рук, тіла), одяг, взуття, грошові купюри, тобто ті предмети, на яких можуть перебувати сліди спеціальних хімічних речовин. Метою проведення даної експертизи є розпізнання та встановлення належності досліджуваних речовин до групи спеціальних хімічних речовин, визначення їх хімічного складу та цільового призначення, а також виявлення слідів спеціальних хімічних речовин та встановлення спільної родової (групової) належності об'єктів, що порівнюються.

Об'єкти дослідження: спеціальні хімічні речовини, що поділяються на три групи: забарвлюючі – хімічні речовини, які забезпечують стійке забарвлення (барвники типу «родамінів», брильянтового зеленого («зеленки»), хризоїдину, метиленового блакитного, фуксину та ін.); люмінесціюючі – хімічні речовини, яким властиво люмінесцювати (світитися при опроміненні УФ-світлом) тим чи іншим кольором, які поділяються на: а) люмінофори, які являють собою штучно виготовлені речовини чи суміші, що світяться під дією випромінювання (люмогени, світлосклад Б-ЗС); б) медичні препарати – речовини, що використовуються в медичній практиці, але мають властивість світлитися (люмінесцювати) під дією випромінювання (саліцилова кислота, саліцилат натрію – люмінесценція яскраво-блакитного кольору, риванол – жовто-зеленого кольору, тетрациклін – жовтого кольору); в) спеціальні люмінесцентні речовини, до яких відносяться спеціальні олівці (білі, чорні, графітнокопіювальні), спеціальні чорнила (фіолетові, сині, безбарвні); індикатори – речовини, які змінюють своє забарвлення

при взаємодії з іншими хімічними речовинами (наприклад, фенолфталеїн – рожеве забарвлення в лужному середовищі; диметилглюксим – рожеве забарвлення при дії розчину сульфату нікелю (II)) [20].

Згідно з п. 24.2.4 Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5), орієнтовний перелік вирішуваних питань цієї експертизи такий: чи маються на представлених грошових купюрах нашарування спеціальних хімічних речовин? Якщо так, то який колір? чи є на представлених ватних тампонах із змивами з рук гр. ... нашарування спеціальних хімічних речовин? Якщо так, то який колір? чи мають спільну родову (групову) належність спеціальні хімічні речовини, які знаходяться на грошових купюрах, із спеціальними хімічними речовинами, які знаходяться на ватних тампонах із змивами з рук гр. ...? чи містить речовина, яка знаходиться у балончику з написом «...» речовини, що відносяться до речовин подразнюючої дії? [18].

З метою уникнення процесуальних порушень щодо призначення даного виду досліджень слід дотримуватись певних правил, зокрема, для вирішення вищевказаних питань необхідно правильно вилучити речові докази та направити їх на дослідження. З метою вилучення спеціальних хімічних речовин з рук та тіла підозрюваного ділянку рук чи тіла, яка має сліди спеціальних хімічних речовин (є люмінесценція, забарвлення), протирають виключно сухим марлевым тампоном. Тампон пакують в паперовий конверт чи пакет. При вилученні спеціальних хімічних речовин на одязі підозрюваного кожний предмет одягу та взуття вилучається окремо один від одного, упакується і направляється на експертизу. Бажано сліди нашарувань спеціальних хімічних речовин (місця, де мається люмінесценція, забарвлення) обшити відрізом білої тканини для збереження спеціальних хімічних речовин при транспортуванні. Зразок спеціальних хімічних речовин надається на папері, який упакується в окремий конверт. При наданні зразка спеціальних хімічних речовин, не можна застосовувати білий папір, який має люмінесценцію блакитного кольору. Зразок спеціальних хімічних речовин наноситься на папір, який не має люмінесценції (наприклад газетний папір) [21].

Висновки. Розглянутий вид судової експертизи є найбільш поширеним у практиці розслідування корупційних кримінальних правопорушень, який найчастіше призначається після проведення негласних слідчих (розшукових) дій, зокрема, після проведення контролю за вчиненням злочину. Використання можливостей експертизи спеціальних хімічних речовин, за умови дотримання процесуальних та тактичних вимог підготовки та збору об'єктів дослідження, надає можливість встановити факт контакту одержувача неправомірної вигоди з її предметом.

Література:

- Аналіз здійснення судочинства Вищим антикорупційним судом у 2022 році (як судом першої інстанції). URL : <https://first.vaks.gov.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/02/Analiz-zdiysnennia-sudochynstva-VAKS-u-2022-rotsi.pdf>.
- Аналіз здійснення судочинства Вищим антикорупційним судом у 2023 році (як судом першої інстанції). URL : <https://first.vaks.gov.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/02/Analiz-zdiysnennia-sudochynstva-VAKS-u-2023-rotsi.pdf>.
- Шевчишен А. В. Доказування стороною обвинувачення у досудовому розслідуванні корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної із наданням публічних послуг: теорія та практика : монографія. Київ : Правова Єдність, 2019. 534 с.
- Андрейко Ю. О. Проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування одержання неправомірної вигоди службовою особою : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2020. 283 с. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/17597/1/dys_andreiko_yuo.pdf
- Таркан О. М. Методика розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою органом поліції : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Харків, 2021. 244 с.
- Лев Р. В. Особливості розслідування злочинів, вчинених службовими особами юридичних осіб публічного права : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Ірпінь, 2022. 253 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1_GxAcrKlxxT5xnVIOzclZSxZOOH7qVoQ/view.
- Шрамко О. М. Використання спеціальних знань під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Київ, 2021. 272 с.
- Шило А. В. Використання у кримінальному провадженні відомостей, отриманих у результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій : дис. ... канд. юрид. наук ; спец. 12.00.09. Харків, 2019. 240 с.
- Євтушенко А.Д. Концепція спеціальних знань у кримінальному процесі: криміналістичний аспект // А.Д. Євтушенко / Актуальні проблеми криміналістики. – Харків: Гриф, 2003.
- Романюк Б.В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: монографія. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2002. 196 с.
- Бишевец О. В. Використання спеціальних знань у доказуванні в кримінальних провадженнях. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 187–193. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2015_Bushevec.pdf.
- Ревака В.М. Форми використання спеціальних пізнань в досудовому провадженні: дис... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Ревака Віктор Миколайович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2006. 206 с.
- Попелюшко В. О. Спеціальні знання в кримінальному процесі та захист. *Вісник Академії адвокатури України*. 2006. Вип. 3(7). С. 71–81.
- Лазебний А. М. Використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень проти громадського порядку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2016. 227 с.
- Чорноус Ю.М., Лісницький А.В. Спеціальні знання у кримінальному провадженні: поняття, зміст, форми реалізації під час розслідування кримінальних правопорушень. *Електронний юридичний журнал*. 2023. № 1. С. 477–480. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/112>
- Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
- Пілюков Ю., Шрамко О. Судова експертиза як форма використання спеціальних знань при розслідуванні корупційних злочинів. *Актуальні проблеми правознавства*. Вип. 4 (16). 2018 р. С. 139–143.
- Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5 ; у ред. наказу Міністерства юстиції України від 26 груд. 2012 р. № 1950/5. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>.

19. Таркан О. М. Особливості проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування одержання неправомірної вигоди службовою особою органу поліції. Юридичний електронний науковий журнал. 2020. № 3. С. 416–419. URL: http://lsej.org.ua/3_2020/103.pdf.
20. Технологія призначення судових експертиз : практ. посібник / М-во внутр. справ України, Експертна служба, Харківський наук.-дослід. експерт.-криміналіст. центр ; [авт.-уклад. : С.І. Перлін, С.О. Шевцов, О.В. Кокорін]. Х., 2018. 103 с.: схеми, табл.
21. Експертиза спеціальних хімічних речовин. URL : https://ndek-zakarpatya.org/photo/pages/files/8_14%20Дослідження%20спеціальних%20хімічних%20речовин.pdf

Nikitina-Dudikova A., Nikitina A. Possibilities of examination of special chemical substances during the investigation of corruption criminal offenses

Summary. In the article by the authors, on the example of the judicial practice of the High Anti-Corruption Court in recent years, the problem of the increase in the level of corruption criminal offenses is highlighted.

The work outlines and characterizes the latest works in the research direction.

It was established that during the investigation of corruption criminal offenses, special knowledge from many areas can be used.

In the article, the authors present scientific approaches to defining the concept of special knowledge and determine that the form of using special knowledge during the pre-trial investigation of criminal offenses is the appointment of expertise.

It is noted that the most informative during the investigation of corruption criminal offenses is the examination of special chemical substances, which is classified as a forensic examination of materials, substances and products.

The article provides a list of tasks to be solved by this type of expert research during the investigation of corruption criminal offenses.

It is determined that the purpose of this examination is to recognize and establish the belonging of the investigated substances to the group of special chemicals, to determine their chemical composition and purpose, as well as to detect traces of special chemicals and establish the common generic (group) belonging of the compared objects.

The article provides a general algorithm for selecting samples and washings for further expert research, as well as outlines the types of research objects according to their physical and chemical properties: phosphors, medical preparations, special luminescent substances.

The authors defined the rules, the observance of which is necessary for solving issues that should be solved by conducting an examination of special chemical substances, namely: the correctness of removing material evidence and sending it for further research; removal of special chemicals from the suspect's hands and body exclusively with a dry gauze swab; removal of the suspect's clothing, which contains traces of special chemicals separately from each other. Expressed recommendations regarding the need to cover traces of special chemicals with a piece of white fabric for their preservation; a sample of specialty chemicals should be packaged in non-luminescent paper.

The article concludes that the specified type of forensic examination is the most common in the practice of investigating corruption criminal offenses, which is most often appointed after secret investigative (detective) actions, in particular, after monitoring the commission of a crime.

Key words: examinations; special chemicals; corruption criminal offences.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Гордієнко А. В.,*кандидат юридичних наук,
докторант кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізького національного університету*

ЕФЕКТИВНЕ ВИКОРИСТАННЯ ПОВІТРЯНОГО ПРОСТОРУ ЯК СКЛADOVA ОПТИМАЛЬНОГО МЕХАНІЗМУ АДМІНІСТРУВАННЯ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Анотація. У статті досліджено міжнародний досвід ефективного використання повітряного простору, як складової оптимального механізму адміністрування навколишнього середовища. Вказано, що якість повітря є важливим питанням, яке кидає виклик політикам як у розвинених країнах, так і в країнах, що розвиваються. Міжнародні дослідження призвели до розробки Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) рекомендацій щодо якості повітря. Вважається, що погана якість повітря збільшує кількість людей, які страждають від респіраторних та інших захворювань, а також тяжкість їх. Ці рекомендації були спеціально розроблені для захисту здоров'я людей і навколишнього середовища та забезпечують основу для політики якості повітря у Великій Британії та Європі. Констатовано, що були встановлені юридично обов'язкові цілі як щодо скорочення загальних викидів основних забруднюючих речовин, так і щодо обмеження їх концентрації в повітрі у Великій Британії (National Emission Ceilings Regulations, 2002) та інших європейських країнах (Європейська директива 2001/81/EC, 2001). Зроблено висновок, що нинішнім структурам повітряного простору Великої Британії понад 50 років, і з часом вони еволюціонували, щоб задовольнити зростаючий попит на повітряний рух в аеропортах Великобританії. Зараз існує нагальна потреба перепроектувати цю структуру повітряного простору, щоб краще використовувати поточні можливості льотно-повітряних суден і технології повітряного руху.

NATS розробила нову систему iTEC, яка використовує дані з багатьох джерел, у тому числі з літаків, надаючи дуже точні 4D-траєкторії. Розуміючи, де і коли буде знаходитися літак NATS можуть планувати оптимальні профілі, потенційно збільшуючи пропускну здатність Великої Британії на 40%, дозволяючи літакам проходити повз один одного з мінімальною відстанню. Після позитивних технологічних розробок авіація Великобританії оновила свій детальний план щодо того, як досягти чистої нульової вуглецевої авіації до 2050 року.

Ключові слова: безпека, повітряний простір, авіаційна безпека, механізм захисту.

Постановка проблеми. Якість повітря є важливим питанням, яке кидає виклик політикам як у розвинених країнах, так і в країнах, що розвиваються. Міжнародні дослідження призвели до розробки Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) рекомендацій щодо якості повітря. Вважається, що погана якість повітря збільшує кількість людей, які страждають від респіраторних та інших захворювань, а також тяжкість їх. Ці рекомендації були спеціально розроблені для захисту

здоров'я людей і навколишнього середовища та забезпечують основу для політики якості повітря у Великій Британії та Європі [1].

Були встановлені юридично обов'язкові цілі як щодо скорочення загальних викидів основних забруднюючих речовин, так і щодо обмеження їх концентрації в повітрі у Великій Британії (National Emission Ceilings Regulations, 2002) та інших європейських країнах (Європейська директива 2001/81/EC, 2001) [2].

За даними Міжнародної організації цивільної авіації (ICAO), викиди в аеропорту становлять лише невелику частку загальних викидів у Великій Британії. Низка видів діяльності сприяє викидам в атмосферу в межах аеропорту. Експлуатація повітряних суден є найбільш значним джерелом викидів оксидів азоту та твердих частинок в аеропорту, а також інших викидів від допоміжних транспортних засобів та обладнання, а також транспортних засобів, що під'їжджають до аеропорту [3].

Разом з тим, автомобільний транспорт є основним національним джерелом як оксидів азоту, так і твердих частинок. У зв'язку з мобільністю забруднювачів повітря, як пов'язаних з аеропортами, так і не пов'язаних з аеропортами, дорожній рух сприяє викидам навколо аеропортів. Основними джерелами викидів, пов'язаних з аеропортом, є літаки, наземне обладнання, таке як силові агрегати та транспортні засоби, в аеропорту або на під'їзних дорогах до аеропорту. З них найбільша частка загальних викидів, пов'язаних з аеропортами, припадає на операції повітряних суден на землі (наприклад, живлення на стенді, руління та зліт) та в повітрі нижче 3000 футів або 1000 метрів над рівнем землі [4].

Стан дослідження. Питання міжнародного досвіду ефективного використання повітряного простору, як складової оптимального механізму адміністрування навколишнього середовища в межах комплексних досліджень питань природокористування здійснювалось у наукових працях таких вчених, як: В. І. Андрейцев, А. О. Борисенко, О. С. Заржицький, Ю. О. Легеза, О. О. Сурілова, Ю. С. Шемшученко та ін..

Мета статті. Дослідити міжнародний досвід ефективного використання повітряного простору як складової оптимального механізму адміністрування навколишнього середовища.

Виклад основного матеріалу. У Великобританії аеропорти-члени сталої авіації (SA) періодично проводять інвентаризацію викидів якості повітря. Кадастри викидів спрямовані на кількісну оцінку викидів за джерелами в аеропорту, для підтримки управління якістю повітря та планування пом'якшення наслідків. Використовуючи дані двох останніх кадастрів вики-

дів, підготовлених аеропортами Гатвік і Хітроу, можна надати широкий огляд джерел викидів оксидів азоту (NOX) і твердих частинок (PM10) в аеропортах [1].

Як вказують експерти, оцінка викидів літаків особливо складна, особливо тому, що викиди відбуваються над рівнем землі, і тому вони являють собою тривимірне джерело. Міжнародна організація цивільної авіації (ICAO) надає інформацію про викиди від конкретних моделей двигунів у межах еталонного циклу посадки та зльоту (циклу LTO), які необхідні для порівняння різних технологій двигунів для сертифікації. Однак ці цифри викидів не відображають повсякденних умов, таких як погода та широкий спектр оперативних методів, які використовують члени SA. Посібник з якості повітря в аеропортах ІКАО (ICAO) містить ряд методологій, від простих до складних, для оцінки викидів повітряних суден – більш просунуті методи є більш точними, але вимагають все більш детальної інформації в якості вхідних даних [5].

Уряд Великобританії, починаючи з 2010 року взяв на себе зобов'язання по скороченню викидів, в тому числі NOX. У варто підкреслити, що Велика Британія досягла своїх цілей щодо всіх забруднювачів. Більше того, щоб уявити викиди аеропортів у перспективі, було створено національні кадастри викидів (National Atmospheric Emissions Inventory), які інформують уряд, щодо поточної ситуації. Зокрема викиди від літаків становить близько 1% у загальних викидах NOX та 0,1% у загальних викидах PM10.

Утім загальні викиди в аеропорту дещо вищі, оскільки вони включають викиди з інших джерел, таких як наземне обладнання, а також дороги аеропортів та автостоянки. Незважаючи на таке збільшення масштабів, викиди з аеропортів Хітроу та Гатвік (два найбільші аеропорти Великої Британії) становлять близько 1% від UKNOX та 1% від викидів PM10 у Великій Британії. Таким чином, авіація робить хоча відносно невеликий, але все ж важливий внесок у викиди Великобританії [4].

Варто вказати, що промисловість реалізує широкий спектр програм скорочення викидів, які успішно реалізуються завдяки її спільному підходу. Стійка авіація (SA) лежить в основі цього міжгалузевого підходу, члени якої не тільки координують операційні вдосконалення, але й розробляють екологічно чисті літаки та двигуни для майбутнього. Багато з цих дій, контролюються на місцевому рівні аеропортами-членами SA, які послідовно працюють над реалізацією проактивних місцевих стратегій скорочення викидів. Партнерство на рівні аеропортів за участю авіакомпаній, агентів з обслуговування та інших сервісних партнерів забезпечує найкращі практики, зменшуючи викиди за рахунок більш ефективних операційних процедур і технологій [6].

У цьому аспекті доцільно навести окремі приклади. Так, співпрацюючи з Євроконтролем, аеропорт Манчестера розробив та впровадив європейську специфікацію спільного екологічного менеджменту (СЕМ). Об'єднуючи команди аеропортів з авіакомпаніями, агентами з управління повітряним рухом та обслуговування, СЕМ забезпечує платформу для покращення навколишнього середовища. Крім того реалізовано низку місцевих проектів з удосконалення екологічної безпеки. Спільне управління навколишнім середовищем забезпечує низку екологічних переваг, включаючи скорочення викидів, які впливають на якість повітря, і стало обов'язковою вимогою в інших європейських аеропортах. Зокрема, підхід аеропорта Манчестера

до СЕМ допоміг запровадити скорочені процедури руління двигунами для літаків, які прибувають в аеропорт і вилітають з нього [7].

За даними National Atmospheric Emissions Inventory на національному рівні на автомобільний транспорт припадало 32% викидів NOX і 18% викидів PM10. Деякі аеропорти Великобританії розташовані за межами міста з невеликою кількістю великих доріг або автомагістралей поблизу, в той час як інші розташовані в жвавих міських умовах, які включають розгалужену мережу доріг і автомагістралей. Таким чином, викиди від дорожнього руху, не пов'язаного з аеропортом, зумовлені близькістю аеропорту до основних мереж доріг [5].

Сприяння сталому розвитку транспорту є важливим пріоритетом для аеропортів, які інвестують значні кошти в інфраструктуру та об'єкти громадського транспорту, зокрема: залізничний та швидкісний трамвай; автобусні та міжміські автобуси; пункти зарядки електромобілів; велосипедні маршрути; а також консолідовані аеропортові центри доставки товарів і вантажів.

Отже, викиди в атмосферу є мобільними, на якість повітря поблизу аеропорту впливають викиди як самого аеропорту, так і, що важливо, інших джерел викидів. Як наслідок, вплив викидів, пов'язаних з аеропортом, значно зменшується, коли вони виходять за межі аеропорту.

Аеропорти мають широкий спектр програм моніторингу якості повітря, які часто розробляються та впроваджуються у партнерстві з місцевою владою. Результати цих моніторингових навчань передаються зацікавленим сторонам і доступні в Інтернеті – багато аеропортів також діляться результатами моніторингу якості повітря в режимі реального часу.

Місцеві органи влади зобов'язані визначити зону управління якістю повітря, де якість повітря не відповідає національним цілям. За статистичними даними, з десяти найбільших аеропортів Великої Британії лише один знаходиться в зоні управління якістю повітря і використовуються місцевими органами влади, коли вони декларують зони управління якістю повітря (AQMA) [8].

Робоча група з якості повітря в галузі сталої авіації (SA) включає представників десяти найбільш завантажених аеропортів Великобританії. У всіх цих аеропортах проводиться регулярний моніторинг якості повітря.

Урядові рекомендації (Defra) підтримують кілька методів моніторингу якості повітря. Вибір найбільш підходящого методу моніторингу, як правило, визначається аеропортом після консультацій з місцевими органами влади. Розташування аеропорту, розмір, навколишнє середовище, близькість до інших джерел викидів і передбачувана тривалість моніторингу якості повітря враховуються при виборі найбільш підходящого методу моніторингу. Рекомендації щодо якості повітря для конкретних аеропортів також надаються Міжнародною організацією цивільної авіації (ICAO) у Керівництві управління з якості повітря в аеропортах [9].

Аеропорти здійснюють моніторинг якості повітря в ряді фіксованих місць, щоб забезпечити порівняльний моніторинг і звітність. Типові локації включають: на аеродромі в кінці злітно-посадкових смуг, де в залежності від напрямку вітру здійснюється посадка або зліт повітряних суден; в аеропорту або поблизу аеропорту зі значним рухом наземних транспортних засобів, пов'язаних з аеропортом; у прилеглих житлових районах.

До методів моніторингу якості повітря відносять:

1. Автоматичний моніторинг, яким проводять вимірювання концентрації забруднюючих речовин у режимі реального часу. Автоматичні аналізатори надають безперервні дані, при цьому обслуговуючий персонал зазвичай перевіряє їх щомісяця і проводить необхідне обслуговування раз на два роки. Ці монітори складніші в установці та обслуговуванні, але вони дуже корисні для вимірювання концентрацій діоксиду азоту (NO₂) та твердих частинок (PM) у місцях, де потрібен детальний моніторинг та доступне живлення та зв'язок. Автоматичні монітори допомагають покращити та перевірити точність даних моделювання. Аеропорти також співпрацюють з виробниками автоматичних моніторів, щоб підтримати розробку нових інноваційних моніторів.

2. Неавтоматичний моніторинг, коли вимірюють середні рівні концентрації протягом більш тривалих періодів впливу, як правило, щотижня або щомісяця, і включають збір зразків за допомогою дифузійної трубки або фільтра. Цей метод використовується для моніторингу NO₂, а також для вуглеводнів, таких як бензол [9].

Варто вказати, що у всіх аеропортах-членах SA діють консультативні комітети аеропортів, які, як правило, мають незалежного голову та представництва від місцевих органів влади та місцевих груп громадського інтересу. Метою цих комітетів є сприяння відкритій та ефективній комунікації між аеропортами та місцевими громадами та користувачами аеропортів щодо впливу діяльності аеропортів.

Члени SA вважають важливим обмінюватися інформацією про якість повітря в аеропортах. Саме тому аеропорти-члени ЄС діляться результатами моніторингу якості повітря з громадськістю та місцевими органами влади. Типи звітності та форуми, які використовуються для цього, різняться залежно від аеропорту та відображають вимоги місцевих зацікавлених сторін [10].

Більшість членів готують спільно з місцевими органами влади звіти про якість повітря, які публікуються в Інтернеті. Крім того аеропорти-члени SA обговорюють щорічні дані, тенденції та ініціативи щодо якості повітря зі своїм консультативним комітетом аеропорту або його підгрупою з питань навколишнього середовища чи якості повітря.

Існують додаткові робочі групи між багатьма аеропортами та відповідними місцевими органами влади. Такий партнерський підхід гарантує, що аеропорти та місцеві плани постійно покращують якість повітря, особливо шляхом обговорення довгострокового трендового аналізу. Зазвичай також виготовляються короткі підсумкові документи; а також зведені дані та аналіз, які також включені до звітів про сталий розвиток аеропорту. Опубліковані звіти, як правило, включають середньорічні концентрації NO₂ та PM₁₀, чи були перевищені річні цілі уряду щодо середньої якості повітря, а також кількість перевищень за рік короткострокових цілей [11]. Крім того, окремі аеропорти-члени також діляться інформацією про моніторинг якості повітря в режимі реального часу в Інтернеті.

Плани дій щодо якості повітря місцевими органами влади (AQAP) є важливими регіональними стратегіями, які в першу чергу працюють над покращенням якості повітря, але пропонують низку вторинних переваг, таких як покращення громадського транспорту та підтримка зелених насаджень. Аеропорти роблять важливий внесок у місцеву політику у сфері безпеки

повітряного простору, співпрацюючи з місцевою владою для підтримки AQAP, впроваджуючи заходи щодо скорочення викидів в аеропорту, які часто реалізуються через власні стратегії скорочення викидів аеропорту [12].

Члени Sustainable Aviation зобов'язуються скорочувати викиди та сприяти покращенню якості повітря. Завдяки спільній роботі через Sustainable Aviation та з місцевими зацікавленими сторонами аеропорти впровадили ряд політик, які підтримують впровадження сталого доступу до поверхні та розвиток інфраструктури з низьким рівнем викидів.

Виробники випустили нові, більш ефективні двигуни та літаки з низьким рівнем викидів, а також працюють над впровадженням екологічно чистого та чистого палива, яке забезпечить додаткові переваги якості повітря. Аеропорти та авіакомпанії також інвестували в обладнання з низьким рівнем викидів, що дозволяє перейти від викопного палива до електроенергії.

Також було запроваджено широкий спектр заходів оперативного контролю, що забезпечують переваги якості повітря, а також інші екологічні переваги, такі як зниження шуму та викидів вуглекислого газу.

Дивлячись у майбутнє, члени Sustainable Aviation лідирують у дослідженнях і розробках, висуваючи вперед наступні покоління літаків, що працюють на екологічно чистому паливі, які працюватимуть у більш ефективному повітряному просторі. Поточні аерокосмічні дослідження та технологічні цілі націлені на скорочення викидів оксидів азоту від нових літаків на 90% до 2050 року (дані Консультативної ради з авіаційних досліджень та інновацій в Європі) [10]. Подальша підтримка промисловості та уряду для досягнення цих цілей, а також модернізація повітряного простору, покращення наземного доступу до аеропортів та впровадження авіаційного палива та наземних транспортних засобів з низьким рівнем викидів матимуть вирішальне значення для реалізації сталого розвитку авіації Великої Британії.

Спираючись на багаторічний прогрес у зменшенні впливу на навколишнє середовище, протягом останніх десяти років члени Sustainable Aviation (SA) працювали над покращенням навколишнього середовища в авіаційній промисловості Великобританії [10].

Члени організації працюють колективно, і це було реалізовано через ряд галузевих робочих груп. Наприклад, члени Групи з операційного вдосконалення сталої авіації, що складається з виробників, авіакомпаній, аеропортів та авіадиспетчерів, послідовно працюють над наданням, впровадженням та кількісною оцінкою можливостей ефективності.

Прогрес, досягнутий у скороченні викидів, очевидний на всіх етапах подорожі пасажирів, ще до того, як він прибуде в аеропорт на рейс, зокрема: з 2006 року 11 мільйонів додаткових пасажирів користуються громадським транспортом, щоб дістатися до 8 великих аеропортів Великобританії (зростання більш ніж на 5%); аеропорти запровадили зарядні станції для електромобілів. В аеропорту Брістоля навчання водіїв скорочує викиди від автобусів аеропорту на 12%, а транспортні засоби, що працюють на альтернативному паливі, усувають їх з інших транспортних засобів. Крім того компанія Rolls-Royce представила найефективніший у світі авіаційний двигун Trent XWB [9].

Аеропорти запровадили постачання електроенергії для живлення літаків, припаркованих біля терміналу, що значно

зменшило викиди літаків у цих районах (наприклад, 47% з 2008/09 року в аеропорту Хітроу). Також авіакомпанії впроваджують більш ефективні операційні процедури. Беручи до уваги фактичну вагу літака, довжину злітно-посадкової смуги та поточні погодні умови, Thomson Airways скорочує викиди, скорочуючи злітну тягу до 33% [10].

На додаток до співпраці на галузевому рівні, яку підтримує SA, аеропорти-члени дотримуються власних підходів до роботи з місцевими зацікавленими сторонами для розробки та впровадження стратегій скорочення викидів, а також комунікації щодо якості повітря. Такий підхід особливо важливий з огляду на те, що самі аеропорти несуть безпосередню відповідальність лише за невелику частину загальної діяльності аеропорту – тому вони залежать від керівництва та впливу на широкое коло та низку інших організацій з метою скорочення загальних викидів аеропортів [10].

Sustainable Aviation розробила кодекси практики, що документують найкращі екологічні практики експлуатації повітряних суден. Кодекс практики прибуття та Кодекси практики вильотів підтримують аеропорти-члени в процесі впровадження аеродромів з низьким рівнем викидів [13]. Вони включають низку процедур, спрямованих на те, щоб зробити авіацію більш екологічною шляхом зменшення викидів у повітря, а також інших впливів на навколишнє середовище, таких як шум та викиди вуглецю.

Виробники двигунів і літаків розробили нові конструкції, які впроваджуються у флот авіакомпаній. Ці нові сімейства літаків чистіші та тихіші, ніж їхні попередники і зменшити викиди NOX відносно міжнародно узгоджених стандартів двигунів. Аеропорти також відіграють свою роль, зменшуючи викиди від роботи терміналів аеропортів.

В аеропортах експлуатується цілий ряд транспортних засобів та обладнання, деякі з яких є дуже спеціалізованими. Вони генерують невелику, але важливу частину викидів в аеропортах. Члени SA виступили з ініціативами щодо скорочення викидів від автопарків, впроваджувати нові типи обладнання та способи роботи, а також співпрацювати з іншими операторами в аеропортах, щоб забезпечити більш ефективні операції третіх сторін.

Аеропорти інвестують значні кошти в розвиток і просування громадського транспорту та інших засобів пересування з низьким рівнем викидів до аеропорту та з аеропорту. Ці зусилля також сприяють більш широкому скороченню викидів шляхом розробки та підтримки низки варіантів громадського транспорту. Ці ініціативи дозволяють збільшувати кількість пасажирів і співробітників, які можуть подорожувати до аеропорту з дотриманням принципів сталого розвитку, також є життєво важливими для громад уздовж маршрутів громадського транспорту, які в іншому випадку можуть бути шкідливими.

Багато ініціатив, запропонованих членами SA, передбачають ряд екологічних переваг. Наприклад, зменшення налаштувань злітної потужності значно зменшує викиди NOX, але також зменшує шум поблизу аеропорту, не впливаючи на викиди CO₂. Тому важливо враховувати взаємозв'язок між якістю повітря, зміною клімату та шумом, а також іншими факторами, такими як вплив на повітряний простір та пропускну здатність злітно-посадкової смуги, розглядаючи переваги, які надають нові технології та операційні вдосконалення [10].

Авіакомпанії запровадили процедури зльоту, які знижують налаштування тяги двигуна до рівня, фактично необхідного для

зльоту, враховуючи злітну вагу літака, поточні погодні умови та довжину доступної злітно-посадкової смуги. Ця сертифікована техніка тепер стандартно вбудована в системи управління польотом повітряних суден. В результаті взаємозв'язку між налаштуваннями злітної потужності та викидами NOX це забезпечує значне зниження викидів NOX під час зльоту.

На додаток до різноманітного спектру поточних заходів, спрямованих на скорочення викидів від авіації, які впливають на якість повітря, члени SA в даний час вивчають ряд майбутніх можливостей. Більшість із цих можливостей передбачають стимулювання інновацій або поступові зміни в операційних технологіях для скорочення викидів. Забезпечення реалізації можливостей скорочення викидів вимагає довгострокових, спільних зобов'язань щодо ресурсів та фінансування, із залученням академічних досліджень, новаторів-новаторів, авіаційної промисловості, державного та приватного фінансування інвестицій [10].

Висновки. Нинішнім структурам повітряного простору Великої Британії понад 50 років, і з часом вони еволюціонували, щоб задовольнити зростаючий попит на повітряний рух в аеропортах Великої Британії. Зараз існує нагальна потреба перепроєктувати цю структуру повітряного простору, щоб краще використовувати поточні можливості льотно-повітряних суден і технології повітряного руху.

NATS розробила нову систему iTEC, яка використовує дані з багатьох джерел, у тому числі з літаків, надаючи дуже точні 4D-траєкторії. Розуміючи, де і коли буде знаходитися літак NATS можуть планувати оптимальні профілі, потенційно збільшуючи пропускну здатність Великої Британії на 40%, дозволяючи літакам проходити повз один одного з мінімальною відстанню. Після позитивних технологічних розробок авіація Великої Британії оновила свій детальний план щодо того, як досягти чистої нульової вуглецевої авіації до 2050 року.

Ця еволюція в поєднанні зі спільним прийняттям рішень в аеропортах (A-CDM) надасть можливості для зменшення затримок і викидів від літаків як в повітрі, так і під час руління або черг на землі. Оптимізація переваг вимагатиме тісної співпраці з сусідніми органами управління повітряним рухом, особливо з усією Європою.

Література:

1. Review of environmental protections and legislation in civil aviation URL: <https://www.aef.org.uk/2024/03/26/review-of-environmental-protections-and-legislation-in-civil-aviation/>
2. Inside ACOG's environmental strategy for UK airspace. URL: <https://www.airport-technology.com/features/inside-acogs-environmental-strategy-for-uk-airspace/?cf-view>
3. Air Navigation Guidance: Guidance on airspace & noise management and environmental objectives. URL: <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a81625ced915d74e6231f75/air-navigation-guidance-on-airspace-and-noise-management-and-environmental-objectives.pdf>
4. Sustainable aviation responds to the government's jet zero strategy publication URL: <https://www.sustainableaviation.co.uk/news/sustainable-aviation-responds-to-the-governments-jet-zero-strategy-publication/>
5. Aviation 2050 – the future of UK aviation. URL: <https://www.gov.uk/government/consultations/aviation-2050-the-future-of-uk-aviation>
6. Airports National Policy Statement. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/airports-national-policy-statement>
7. Sky's the limit as UK sets out strategy to reach net zero aviation and deliver guilt-free flying URL: <https://www.gov.uk/government/news/>

skys-the-limit-as-uk-sets-out-strategy-to-reach-net-zero-aviation-and-deliver-guilt-free-flying

8. Air Quality Management Areas (AQMA). URL: <https://uk-air.defra.gov.uk/aqma/>
9. UK AIR. URL: <https://uk-air.defra.gov.uk/>
10. Sustainable Aviation. URL: <https://www.sustainableaviation.co.uk/>
11. UK Aviation Environmental Review. 2023. URL: <https://www.caa.co.uk/>
12. Air Quality Action Plans. URL: <https://laqm.defra.gov.uk/aqap/>
13. Sustainable Aviation Carbon Road-Map: A path to Net Zero. URL: <https://www.sustainableaviation.co.uk/>

Hordiienko A. Efficient use of airspace as part of the optimal mechanism of environmental management: international experience

Summary. The article examines the international experience of efficient use of airspace as a component of the optimal mechanism of environmental administration. It is indicated that air quality is an important issue that challenges policymakers in both developed and developing countries. International studies have led to the development of air quality guidelines by the World Health Organization (WHO). Poor air quality is thought to increase the number of people suffering from respiratory and other illnesses, as well as their severity.

These recommendations have been specifically designed to protect human health and the environment and provide a framework for air quality policies in the UK and Europe. It is stated that legally binding targets have been set both to reduce total emissions of major pollutants and to limit their concentration in the air in the UK (National Emission Ceilings Regulations, 2002) and other European countries (European Directive 2001/81/EC, 2001). It is concluded that the UK's current airspace structures are over 50 years old and have evolved over time to meet the growing demand for air traffic at UK airports. There is now an urgent need to redesign this airspace structure to make better use of current aircraft capabilities and air traffic technology.

NATS has developed a new iTEC system that uses data from many sources, including aircraft, to provide very accurate 4D trajectories. By understanding where and when the aircraft will be located, NATS can plan optimal profiles, potentially increasing the UK's capacity by 40%, allowing aircraft to pass each other with minimal distance. Following positive technological developments, UK aviation has updated its detailed plan on how to achieve net zero carbon aviation by 2050.

Key words: security, airspace, aviation security, protection mechanism.

Єрмакова С. С.,*доктор педагогічних наук, професор,
практичний психолог,
професор кафедри педагогіки і психології
Міжнародного гуманітарного університету***Осада Р. О.,***здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти ступеня доктора філософії
Міжнародного гуманітарного університету*

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄВОЇ СТІЙКОСТІ МОРЯКІВ

Анотація. Забезпечення прав та гарантій моряків у міжнародному та національному законодавстві є ключовим аспектом забезпечення їхньої життєвої стійкості. Дослідження ролі ваги правових норм у формуванні психологічної стійкості морських робітників має велике значення для підвищення їхнього благополуччя та продуктивності. Морська професія вимагає від моряків великої витримки та адаптації до непередбачуваних умов. Забезпечення їхніх прав та гарантій у міжнародному та національному законодавстві має вирішальне значення для забезпечення життєвої стійкості. Аналіз правових норм, які регулюють умови праці моряків, допомагає виявити та усунути можливі прогалини у законодавстві, що загрожують їхньому благополуччю. Правова стабільність та відповідність нормам міжнародного права є важливими факторами у забезпеченні безпеки та соціального захисту морських працівників. Дослідження психологічних аспектів, пов'язаних зі станом правового захисту моряків, розкриває взаємозв'язок між правовим середовищем та психічним здоров'ям морських робітників. Розуміння та врахування правових аспектів є важливим кроком у забезпеченні оптимальних умов праці та життя для морських працівників, сприяючи підвищенню їхньої життєвої стійкості та загального благополуччя. У статті також встановлено значення життєстійкості особистості у сучасних мінливих умовах: створення основи внутрішньої гармонії, повноцінного психічного здоров'я і високої здатності до життєдіяльності. Розкрито сутність життєстійкості як ресурсу для адаптації особистості у суспільстві та визначено психолого-правові особливості життєстійкості моряків; деталізовано, що їхня життєстійкість пов'язана з формуванням більш глибоких ціннісних орієнтацій, які пов'язані з реаліями сьогоденного мореплавства; проаналізовано взаємозв'язок життєстійкості з особистісними цінностями та механізмами їхнього розвитку. Забезпечення належного правового захисту для моряків має важливе значення для підтримки їхньої емоційної стійкості та психологічного комфорту. Безпека та стабільність на борту судна, а також доступ до справедливого правосуддя в разі порушення їхніх прав, є ключовими аспектами, які сприяють їхній життєвій стійкості та психологічній здатності до праці в умовах морського середовища, які залежать від низки чинників: ресурсів людини – її загальних можливостей для розв'язання різних проблем, особистого енергетичного потенціалу, необхідного для вирішення конкретної проблеми, походження проблеми, ступеня несподіванки

її виникнення, наявності й адекватності психологічної та фізіологічної настанов на конкретну проблему, типу обраного реагування – захисного або агресивного.

Ключові слова: морська безпека, міжнародна морська конвенція, внутрішньодержавне законодавство, підготовка працівників морського судноплавства, морське піратство, тероризм на морі, боротьба.

Постановка проблеми. Правові аспекти та психологічні особливості життєвої стійкості моряків становлять складну проблему, що вимагає уваги та вивчення. Незважаючи на існуючі міжнародні та національні законодавчі акти, які регулюють права та обов'язки моряків, проблеми з їхнім правовим захистом залишаються актуальними. Одночасно, психологічні виклики, з якими зіштовхуються моряки у зв'язку з тривалим перебуванням на відкритому морі та виконанням високовідповідальних обов'язків, потребують уваги та належного розгляду. Тому актуальним є вивчення взаємозв'язку між правовими нормами та психологічними аспектами, які визначають життєву стійкість моряків та їхню здатність ефективно функціонувати у морському середовищі. Правові аспекти життєвої стійкості моряків є невід'ємною частиною дискусії про їхні умови праці та побуту. Законодавство, що регулює права та обов'язки моряків, визначає стандарти безпеки, гарантує доступ до медичної допомоги та соціальних переваг. Правовий контекст є важливим фундаментом, на якому ґрунтується психологічна стійкість моряків, оскільки впевненість у захищеності прав сприяє їхньому психічному комфорту та здатності протистояти стресовим ситуаціям. У цій роботі досліджується важливість правових норм для забезпечення життєвої стійкості моряків та їхнього ефективного функціонування у морському середовищі. Міжнародна конвенція про стандарти навчання, сертифікації та вахтенної служби моряків і застосуванням STCW (STCW-78), яка була переглянута й оновлена у 1995 році, встановлює стандарти навчання та кваліфікації моряків, включаючи психологічні аспекти та підготовку до реагування на стресові ситуації. Ця конвенція також містить положення про права моряків, умови праці та відпочинку, що становлять основу для забезпечення їхньої стійкості та благополуччя на морі. Вона регулює багато аспектів життя моряків, включаючи тривалість вахт, відпочинок, умови праці та захист від дискримінації, що впливає на їхню психологічну та емоційну стійкість. Відповідність

умов праці міжнародним стандартам, закріпленим в міжнародних конвенціях та угодах, відіграє вирішальну роль у забезпеченні моряків необхідними гарантіями соціального захисту та безпеки. Аналіз наукової розробки проблем індивідуальної життєдіяльності показує, що її дослідження стає все більш інтенсивним і різноспрямованим. Проте питання застосування системних і складних методів дослідження життєздатності особистості як фактора збереження психічного здоров'я залишається невирішеним і потребує узагальнення.

У загальній світовій теорії психологічної науки немає єдиного розуміння природи поняття «життєздатність». Вчені не дійшли згоди щодо того, що таке «життєстійкість» — особистісні якості чи особистісні параметри; налаштування чи набір цінностей, потенціал або ресурс.

Стан дослідження. Наукові дослідження та практичні заходи спрямовані на вивчення взаємозв'язку між правовими аспектами, які регулюють життя моряків, і їх психологічної стійкості, набувають все більшого значення. Різні аспекти правового захисту моряків та їх психологічного благополуччя активно досліджуються, що дозволяє отримувати нові знання та розробляти ефективні стратегії для поліпшення умов праці та життя цієї професійної групи.

Багато досліджень спрямовані на аналіз міжнародних та національних законів, що регулюють умови праці моряків, а також їх вплив на їхнє психічне здоров'я та життєву стійкість. Такі дослідження надають важливі висновки та рекомендації для поліпшення законодавства та практики.

Однак, необхідно враховувати, що деякі аспекти цієї теми можуть залишатися недостатньо вивченими або потребувати подальшого дослідження. Наприклад, більш детальне вивчення психологічних аспектів стресу та адаптації моряків до умов морського життя може відкрити нові можливості для розробки програм психологічної підтримки. Також важливо розглядати вплив технологічних змін та нових викликів на морській сфері на життєву стійкість моряків і відповідність законодавства цим змінам. Основні теоретичні положення щодо життєстійкості як особистісного феномену викладено у працях С. Мадді, Д. Кошаба, С. Кобейси, К. Карвера, Н. Хаана, С. Хобфолла, М. Мооса, Д. Кутейля, К. Петерсона, М. Селігмана та ін. Зокрема, життєстійкість трактують як інтегративну якість особистості, узгоджену із звичним рівнем активації психіки [1], особистий когнітивний стиль, який допомагає зберігати хороше самопочуття, працездатність і підтримувати внутрішній баланс навіть під час тривалого впливу стресових чинників [10], здатність людини до психологічної живучості та ефективної діяльності, пов'язану із успішним подоланням життєвих стресів [6], рівень спроможності особистості адаптуватися до стресових ситуацій, зберігаючи водночас внутрішню збалансованість та здатність до ефективної діяльності [8]. При цьому необхідно розмежовувати поняття «життєстійкість» (hardiness) і «життєздатність» (resilience), оскільки остання є швидше біологічним феноменом, однією з базових характеристик, яка забезпечує виживання у навколишньому середовищі [2].

Метою дослідження є комплексний аналіз вимог, що висуваються до особистості фахівця морського транспорту як спеціаліста екстремального профілю на основі визначення екстремального характеру його професійної діяльності; визначення потреби моряків у сфері правового захисту та психологічної підтримки, а також виявлення можливих прогалин у законодав-

стві та практиці, які можуть впливати на їхнє благополуччя та ефективність у виконанні обов'язків.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі морська праця залишається однією з найважчих і вимагаючих професій, яка вимагає від моряків не лише фізичної витривалості, але й високої психологічної стійкості. Однак правовий захист моряків не завжди відповідає сучасним викликам, що може створювати незручності та ризики для їхнього благополуччя та безпеки. Тому вивчення та аналіз правових аспектів, пов'язаних з морською працею, а також їх впливу на психологічну стійкість моряків, стає актуальною задачею.

Міжнародні та національні законодавчі акти регулюють права та обов'язки моряків, встановлюють стандарти безпеки та умови праці на борту суден. Проте, існують прогалини у законодавстві, які можуть ставити під загрозу безпеку та благополуччя моряків. Розуміння цих проблем та їхніх можливих наслідків для психічного стану моряків допоможе розробити ефективні заходи для поліпшення ситуації та забезпечення їхньої життєвої стійкості.

Дослідження правових аспектів та їхнього впливу на психологічну стійкість моряків має на меті виявлення проблемних питань та розробку рекомендацій для вдосконалення законодавства та практики в цій сфері. Заходи, спрямовані на покращення правового захисту та психологічної підтримки моряків, є важливим етапом у забезпеченні безпеки, ефективності та загального благополуччя цієї важливої професійної групи. Загалом, про феномен «життєстійкості» і його значення для людини вперше заговорив американський психолог С. Мадді, учень Г. Олпорта та Г. Мюррея. Поняття «життєстійкості» відображає психологічну життєздатність і підвищену дієвість людини, пов'язану з її мотивацією долати стресові життєві ситуації.

Життєстійкість моряків з позиції права стоїть на перехресті міжнародних та національних нормативно-правових актів, які регулюють умови їхньої праці та соціальний захист. Міжнародні конвенції, такі як Міжнародна конвенція про стандарти навчання, сертифікації та вахтенної служби моряків (STCW), встановлюють мінімальні стандарти для кваліфікації моряків та забезпечення їхньої безпеки на борту суден. Національне законодавство, у свою чергу, регламентує умови праці, оплату праці та соціальні гарантії для моряків, що працюють на суднах під прапором країни.

Проте, не завжди існуючі правові норми відповідають сучасним викликам і потребам моряків. Брак чіткої регламентації у таких сферах, як тривалість вахт та відпочинок, може призвести до виникнення стресу та погіршення психічного стану моряків, що впливає на їхню загальну життєву стійкість та безпеку на морі.

Основним завданням правових норм та механізмів є забезпечення адекватного захисту прав та інтересів моряків, що включає не лише забезпечення безпеки на робочому місці, але й гарантування соціальних та медичних вигод. Адаптація правового захисту до сучасних умов морської праці є важливою складовою для забезпечення життєвої стійкості моряків та ефективної роботи морської промисловості в цілому.

Важлива характеристика сучасної особистості — її налаштованість на діалог, відкритість світові, увага і довіра до нього. Мається на увазі комунікація особистості з реальним та уявним оточенням, зі своїм історичним минулим, актуальним тепе-

рішнім і передбачуваним майбутнім. Особистісне зростання, самоконструювання, що включає і розвиток життєстійкості, здійснюється в умовах постійного діалогу, чи, радше, полілогу зі світом. Набуваючи діалогічної майстерності, особистість розвиває такі необхідні для життєстійкості риси, як переконливість, сміливість, навіть інколи зухвальство, необхідні для того, щоб бути почутою, з одного боку, та витримку, терпеливість, уважність, налаштованість на співрозмовника, з іншого.

Проходячи через множинні ідентифікації, особистість стає здатною надалі більш осмислено і цілеспрямовано будувати саме свою траєкторію життєвого шляху. Вона стає вибірковою, загартованішою, усталеною і самостійною, що надає життєстійкості нових відтінків. Життєстійка поведінка також є способом виживання. Щоб встояти перед тиском середовища, не потрапити у полон нескінченних шаблонів та стереотипів, людині потрібна життєстійкість, яка допоможе конструктивно адаптуватися до складних життєвих умов, до проблеми життя та смерті, проблеми смислу, знайти конструктивні шляхи саморозвитку, самовдосконалення та досягти максимальної повноти життя.

Отож, життєстійкість – це досить складне та неоднозначне поняття, яке характеризує здатність людини витримувати всі складності життя та успішно протистояти життєвим проблемам та труднощам, яка є важливою для моряків з кількох причин. Адекватний правовий захист гарантує їхню безпеку та благополуччя на морі, де вони зустрічаються з різноманітними ризиками та небезпеками. Правові норми щодо умов праці, відпочинку, медичного обслуговування та соціального забезпечення забезпечують морякам необхідну підтримку та захист у разі виникнення проблем.

Належний правовий захист також впливає на психологічний стан моряків. Знання та впевненість у своїх правах допомагає морякам відчувати себе захищеними та стабільними в стресових ситуаціях, що може позитивно впливати на їхню емоційну та психічну стійкість, що є важливим фактором для забезпечення привабливості цієї професії та збереження кваліфікованого персоналу у морській промисловості. Якщо моряки відчують, що їхні права та інтереси захищені, вони більш схильні залишатися в цій професії та виконувати свої обов'язки з відданістю та впевненістю, оскільки життєздатна поведінка передбачає активне подолання кризових ситуацій, мобілізацію сил, уникнення крайнощів, орієнтацію на збереження і заощадження власного здоров'я, особистісних ресурсів. Ця поведінка спрямована на особистісний розвиток у кризових ситуаціях.

У процесі професійного судноплавства фахівці морського транспорту часто працюють в умовах підвищеного ризику і загрози для життя. Їхня діяльність потенційно насичена екстремальними чинниками морської праці. Це висуває високі вимоги до них як спеціалістів екстремального профілю.

Безпека мореплавства – багатоаспектне явище, що поєднує комплекс різноманітних заходів організаційного, правового, технічного та інших спрямувань. За визначенням, що надається у діючому законодавстві, безпека мореплавства – це стан збереження (захищеності) людського здоров'я і життя, довкілля та майна на морі; відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з загибеллю або травмуванням людей, заподіянням шкоди довкіллю або матеріальних збитків [4].

Шляхом зіставлення та аналізу поняття, що на сьогодні використовуються психологічною наукою, – «життєстійкість»,

«життєтворчість», «життєздатність», «укорінення в буття» і «зрілість», – можна сформулювати наступне тлумачення цього феномена: під «життєвою стійкістю» моряка розуміємо особистісний потенціал людини, яка набуває необхідних психологічних резервів, які використовуються індивідом для опанування складних життєвих ситуацій, в рамках адаптаційного процесу до умов піратського полону.

Морське піратство загрожує не лише безпеці моряків, а й усьому судноплавству та економіці світу. Воно може призвести до захоплення в заручники екіпажу судна і навіть його загибелі, до завдання великих фінансових збитків власникам суден, до порушення морехідних відносин, до збільшення витрат виробників та споживачів різних товарів [2, с. 26].

Умови піратського полону, в яких доводиться виживати морякам, по праву називають екстремальними і такими, що стимулюють розвиток стресу, психогенні й посттравматичні стресові розлади. В цьому випадку можна сміливо говорити про загальне зниження відчуття безпеки й захищеності моряка, який волею долі потрапив до піратського полону. До того ж сама ситуація загрози потрапляння до піратського полону з кожним роком все частіше стає атрибутом, «притаманним» сучасній професії моряка [1].

У ході нашого наукового дослідження ми узагальнили методи, які використовуються в усьому світі для боротьби з піратством. Їх можна розділити на 3 групи:

Захист судна:

- дотримання рекомендацій Міжнародного морського бюро щодо безпечних маршрутів (міжнародні маршрути в більшості випадків безпечні, але не можуть бути стовідсотковою гарантією проти нападів піратів. Наприклад, є задокументовані випадки піратських нападів на судна, які рухаються за рекомендованими маршрутами, і кораблі, навіть у межах територіальні води розвинених країн);

- запобігання захопленню суден піратами навіть на рівні екіпажу (заходи включають спеціалізоване навчання та пильність екіпажу, встановлення колючого дроту навколо зовнішнього краю палуби судна, використання водопровідних шлангів та маневрування корабля тощо);

- використання технічних засобів для запобігання піратським атакам і захисту від них (використання спеціального електронного обладнання, систем сигналізації та камер спостереження на судні).

Залучення державних і об'єднаних збройних сил до охорони кораблів:

- розміщення військового персоналу на борту кораблів (існують служби держав для охорони кораблів, і судноплавні компанії можуть скористатися їх послугами, якщо їм потрібна військова охорона на борту кораблів. Однак цей підхід має свої недоліки. Наприклад: заявка приймається, якщо вантаж, який перевозить судно, має важливе значення для певної країни; послуга дуже дорогівартісна; необхідність узгодження перебування військового персоналу на борту з державою, через територіальні води якої проходить судно);

- супровід торговельних суден у найбільш небезпечних для військових кораблів районах (військові кораблі різних країн беруть участь у супроводі (ескортуванні) торговельних суден. Судноплавні компанії можуть запросити супровід військових кораблів, але цей процес тривалий і може призвести до економічних втрат через простой);

– патрулювання військових кораблів в особливо небезпечних районах (патрулювання в районах високої ймовірності піратських нападів і виявлення підозрілих кораблів, катерів, шлюпок, які можуть бути захоплені цими військовими кораблями);

– метод кораблів-пасток (військові кораблі, замасковані під торговельні судна, використовуються як приманка для піратів. На борту розміщується військовий персонал, якому доручено заарештовувати піратів і притягувати їх до відповідальності).

Однак, відповідно до міжнародних правил, застосування сили дозволено лише в нейтральних водах, а застосування сили в територіальних водах вимагає спеціальних санкцій;

Залучення сторонніх компаній до охорони судна (завданням цих компаній є забезпечення безпеки вантажу. Для цього залучаються приватні військові компанії, які забезпечують безпосередню охорону судна, а також вантажу на ньому.

Аналізуючи досвід різних судноплавних компаній та їх досвід боротьби з піратством, можна зробити висновок, що антипіратські заходи, вжиті судноплавними компаніями в останні роки, є дієвими та ефективними.

Однак виявилось, що найбільш економічно ефективним методом захисту кораблів від піратів залишається залучення сторонніх компаній.

До речі, зазначимо, що патрулювання військовими кораблями в особливо небезпечних районах також є ефективним способом боротьби з піратством. Однак, для підвищення ефективності захисту необхідно комплексно застосовувати різні методи підвищення безпеки судноплавства.

З огляду на структуру політики у сфері протидії піратській злочинності, очевидно, що серед науковців точаться дискусії щодо розподілу підсистем політики у сфері протидії злочинності до моряка [3, 5, 6].

Так, сьогодні науковці виділяють такі підсистеми кримінальної політики: кримінально-правову, кримінально-процесуальну (правосуддя), виправно-трудову (кримінальну), політику запобігання злочинності (превентивну або кримінологічну), кримінально-виконавчу, профілактичну, превентивну, постпенітенціарну, оперативно-розшукову [8].

Основними підсистемами кримінальної політики є кримінальне право, кримінально-процесуальне право, кримінально-виконавча та кримінологічна (превентивна) політика [9]. Як зазначає І. В. Козич: «Говорячи про кримінальну політику як певну систему, необхідно враховувати, що будь-яку систему утворюють дві важливі складові:

1) її структура (необхідна сукупність елементів);

2) у своїй єдності, повноті, взаємопов'язаності та обумовленості цей елемент елементи, які роблять це можливим» [13].

Щодо системи політики у сфері протидії злочинності, то її можна охарактеризувати як складне функціональне явище, яке характеризується:

1) складністю – наявністю багатьох компонентів та елементів;

2) структурою – наявністю стійкого набору базових компонентів;

3) упорядкованістю (організованістю) – наявністю зв'язків між компонентами кримінальної політики, а також між цими компонентами та елементів та існування зв'язків між ними та кримінальною політикою в цілому;

4) відокремленість – існує певна відокремленість кримінальної політики від інших видів соціальної політики.

Загалом, політика у сфері боротьби з піратською злочинністю – це, безперечно, метод управління діяльністю, спрямованою на зниження рівня злочинності в країні. Їх ефективність (за умови наявності розроблених доктрин і концепцій, як загальних, так і окремих складових) наочно демонструють ці показники. І сьогодні вони не лише сумні, а й шокуєчі [10].

Міжнародне право, як динамічна нормативна система, змінюється паралельно зі зміною пріоритетів людини, незважаючи на специфіку його правової місії – регулювання відносин між державами. Кожен етап розвитку міжнародного права був зумовлений тим чи іншим кроком до глобальної правової інтеграції, створення механізмів регулювання взаємодії народів і держав – чи то в міжнародній торгівлі, регулюванні використання морських шляхів, веденні збройних конфліктів, або для боротьби зі злочинністю, яка не зважає на національні кордони.

Об'єктом злочинної діяльності проти безпеки морського судноплавства, як і будь-якого акту тероризму, слід вважати відносини з охорони суспільної безпеки. Конвенція жорстко обмежує сферу свого застосування норм міжнародного права, що має значення для цілей міжнародного співробітництва з її виконання. З об'єктивної сторони злочинними є незаконні дії, визначені в ст. 6 Конвенції.

Суб'єктом злочину Конвенція називає будь-яку особу. Із суб'єктивної сторони злочин може бути вчинений лише умисно. Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства, містить також норми про правову допомогу в боротьбі із зазначеними в ній злочинами.

У відповідності до ст. 101 Конвенції ООН з морського права 1982 р. піратством є будь-яка з перелічених нижче дій [11]:

а) будь-який несправомірний акт насильства, затримання або будь-яке пограбування, що здійснюється з особистою метою екіпажем чи пасажиром будь-якого приватновласницького судна або приватновласницького літального апарата і спрямований:

i) у відкритому морі проти іншого судна або літального апарата чи проти осіб або майна, які знаходяться на їхньому борту;

ii) проти будь-якого судна або літального апарата, осіб або майна у місці поза юрисдикцією якої б то не було держави;

б) будь-який акт добровільної участі у використанні будь-якого судна або літального апарата, здійснений зі знанням обставин, в силу яких судно або літальний апарат є піратським судном або літальним апаратом;

с) будь-яка дія, яка є підбурюванням або свідомим сприянням вчиненню дії, передбаченої у підпункті а) або б).

Піратські дії, зазначені в ст. 101, коли вони здійснюються військовим кораблем або державним судном, екіпаж якого підняв закат та захопив контроль над цим кораблем або судном, прирівнюються до дій, що вчинені приватновласницьким судном.

Це надає змогу визнати той факт, що морський тероризм і піратство не є ідентичними явищами. Зміст цих двох понять частково збігається. З об'єктивної точки зору, їхні цілі різні. Піратство завжди здійснюється в цілях особистої вигоди. Піратство вчиняється проти екіпажу або пасажирів приватного судна, а також майна на борту і самого судна. Але передумовою є те, що морське судно знаходиться у відкритому морі. А для кваліфікації як акт «морського тероризму» відповідно до Конвенції і Протоколу, підписаного в Римі 1988 року, не вимагається відповідності діяння цій вимозі [12].

Саме з цієї причини проблема піратства та морського тероризму залишається однією з найважливіших проблем сьогодення, серйозно впливаючи на торгове судноплавство та навіть на умови регіональної безпеки в деяких частинах Світового океану. У сучасних умовах неможливо успішно протистояти та боротися з таким різновидом насильства без скоординованих зусиль міжнародної спільноти та розвитку регіонального співробітництва. Крім того, боротьба з піратством стає дедалі важливішою через його потенційні зв'язки з міжнародним тероризмом. Найдавніші проблеми людства тепер мають нові загрози, які, незважаючи на свою екзотичну привабливість, виявляються найтривалішими. Однак така ситуація лише вказує на необхідність рішучих заходів і виділення значних ресурсів для розробки довгострокових програм. Що ще важливіше, як свідчить практика, спільними зусиллями всіх країн можна вплинути на стан справ у регіоні.

Важливо також зауважити, що феномен піратства має міждисциплінарну природу, і психологічна наука ще має знайти своє місце в низці інших наук, які вивчають проблеми сучасних піратів. Адже на поведінку моряка, який опинився в ситуації піратського полону, впливають вроджені і набуті психологічні особливості, стійкі мотиви поведінки (сформовані стереотипи, виховання), його соціальний статус тощо. У ситуації піратського полону один страх поступово накладається на інший, при цьому всі переживання наче подвоюються.

Висновки. Правові аспекти та психологічні особливості життєвої стійкості моряків взаємопов'язані та вирішальні для забезпечення безпеки, благополуччя та ефективності їхньої роботи на морі. На міжнародному рівні важливо вдосконалювати та дотримуватися стандартів, встановлених міжнародними конвенціями, такими як STCW, з метою забезпечення належної кваліфікації моряків та створення безпечних умов праці на борту суден.

Паралельно з правовими аспектами важливо приділяти увагу психологічним особливостям моряків, оскільки їхні емоційна та психічна стійкість безпосередньо впливає на їхню здатність працювати у стресових умовах морського середовища. Розуміння і врахування цих аспектів дозволяє розробляти ефективні підходи до підтримки та психологічного забезпечення моряків під час їхньої роботи.

Узгоджена діяльність у сферах правового регулювання та психологічної підтримки є важливою для забезпечення життєвої стійкості моряків та підтримки їхньої професійної діяльності. Посилення правового захисту та розвиток психологічних програм підтримки є ключовими кроками у покращенні умов праці та життя морських працівників, що сприятиме зміцненню їхньої життєвої стійкості та загального благополуччя.

Перспективи такого дослідження включають розвиток і вдосконалення правового та психологічного підходів до захисту та підтримки моряків, сприяти виявленню нових аспектів, які потребують уваги у сфері законодавства та практики, зокрема, врахування впливу технологічних змін та глобалізації на умови праці та життя моряків. Розвиток нових методів психологічної підтримки та адаптації до стресових ситуацій на морі може сприяти покращенню ефективності та продуктивності морських працівників, а також уможливити впровадження інноваційних програм та сервісів для забезпечення психологічної підтримки моряків у морських умовах.

Література:

1. Оніщенко Н.В., Побідаш А.Ю., Тімченко О.В. Психологічні особливості життєвої стійкості моряків – жертв піратського полону: *монографія*. Х. : НУЦЗУ, 2012. 294 с.
2. Кузьменко О. Міжнародно-правові проблеми боротьби з піратством (у світлі загострення ситуації у Гвінейській затоці). *Міжнародне право*. 2020. С. 296–301.
3. Положення про систему управління безпекою судноплавства на морському і річковому транспорті, затверджене наказом Міністерства транспорту України від 20.11.2003 р. № 904. *Офіційний вісник України*. 2003. № 52. Т. 2. Ст. 2844.
4. Ільїна О. В. Співвідношення кримінально-правової політики з кримінально-виконавчою політикою. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції* № 3. 2022. С. 98–104. DOI: <https://doi.org/10.32782/3922103>
5. Балобанов О. О. Організаційно-правове регулювання безпеки мореплавства та проблеми Українського морського законодавства. *Міжнародний та європейський досвід*. Одеса : ОНМУ, 2002. 182 с.
6. Бантишев О. Ф. Актуальні проблеми протидії піратству на сучасному етапі. *Вісник Харківського національного університету*. Серія: Право. 2008. № 819. С. 66–71.
7. Виноградова О. Захват піратами українських моряків. *Нафтогазова вертикаль*. 2005. № 9. С. 5.
8. Давиденко Л. М. Міжнародно-правові проблеми боротьби з морським піратством. *Митна справа*. 2009. № 4(64). С. 19–24.
9. Галушко С. О. Центр воєнної безпеки та політики безпеки. Пірати як чинник національної безпеки України. Центр воєнної політики та політики безпеки. 2011. URL: <http://url.li/trdqv>
10. Будаков М.О. Міжнародно-правові проблеми боротьби з морським піратством: аспекти кримінального переслідування. *Часопис академії адвокатури України*. 2010. № 9. С. 1–6.
11. Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права від 10 грудня 1982 року. URL: www.rada.gov.ua
12. Римська Конвенція по боротьбі з незаконними актами, які загрожують морській навігації 1988 р. URL: www.rada.gov.ua
13. Козич І. В. Чи має сучасна політика в сфері протидії злочинності систему? Політика в сфері боротьби зі злочинністю: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 1–2 березня 2013 р.). Івано-Франківськ. 2013. С. 113–115.

Yermakova S., Osadtsa R. The legal aspects and psychological peculiarities of sailors' resilience

Summary. Ensuring the rights and guarantees of seafarers in international and national legislation is a key aspect of ensuring their resilience. Researching the role of legal norms in shaping the psychological resilience of seafarers is crucial for enhancing their well-being and productivity. The maritime profession requires seafarers to have great endurance and adaptability to unpredictable conditions. Ensuring their rights and guarantees in international and national legislation is crucial for ensuring resilience. Analyzing the legal norms regulating the working conditions of seafarers helps identify and address possible gaps in legislation that threaten their well-being. Legal stability and compliance with international law are important factors in ensuring the safety and social protection of maritime workers. Research into the psychological aspects related to the state of legal protection of seafarers reveals the relationship between the legal environment and the mental health of maritime workers. Understanding and considering legal aspects is an important step in providing optimal working and living conditions for maritime workers, contributing to their resilience and overall well-being. The article also establishes the significance of personal resilience in today's changing conditions: creating a basis for inner harmony, full mental health, and high capacity for life.

The essence of resilience as a resource for personal adaptation in society is revealed, and the psychological and legal features of seafarers' resilience are detailed, showing that their resilience is associated with the formation of deeper value orientations related to the realities of modern seafaring. The relationship between resilience, personal values, and mechanisms of their development is analyzed. Ensuring adequate legal protection for seafarers is essential to support their emotional resilience and psychological comfort. Safety and stability on board the ship, as well as access to fair justice in case of violation of their rights, are key aspects that contribute to their resilience

and psychological ability to work in maritime environments, depending on a number of factors: human resources – their general abilities to solve various problems, personal energy potential necessary to solve a specific problem, the origin of the problem, the degree of its unexpectedness, the presence and adequacy of psychological and physiological orientation to a particular problem, the type of reaction chosen – defensive or aggressive.

Key words: maritime safety, international maritime convention, domestic legislation, training of maritime shipping workers, sea piracy, terrorism at sea, struggle, sea piracy, terrorism at sea, difference of concepts, struggle.

*Іващенко В. А.,**доктор юридичних наук, доцент,**в.о. завідувача кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*

ОСОБЛИВОСТІ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В РОЗРІЗІ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. Стаття «Особливості тлумачення права інтелектуальної власності в розрізі права власності в практиці Європейського суду з прав людини» стосується розкриття специфіки розгляду справ щодо порушень права інтелектуальної власності. Автор акцентує увагу на зверненнях до Європейського суду з прав людини, щодо порушень інтелектуальної власності та застосуванні до таких справ ст. 1 Протоколу 1 Конвенції. Автор аналізує ключові рішення Суду, що стосуються питань інтелектуальної власності, включаючи авторські права та їх трактування, патентні права, товарні знаки, ділову репутацію. Що стосується останньої, то у рішеннях Європейського суду з прав людини вона прямо не відноситься судом до інтелектуальної власності, але водночас є нематеріальним активом який все ж має грошову оцінку.

Наведені у статті рішення по суті стали прецедентами, та мають вплив на юридичну практику у сфері інтелектуальної власності. Визнання права інтелектуальної власності Європейським судом з прав людини, як специфічного різновиду права власності, або ж законних сподівань на неї, має вагоме значення для розвитку правового регулювання у сфері інтелектуальної власності та захисту прав людини як на міжнародному, так і на національному рівнях. Результати дослідження сприяють розумінню суті та обсягу захисту інтелектуальної власності за ст. 1 Протоколу 1 Конвенції. Вони показують можливі напрями у формулюванні вимог скарги до Європейського суду з прав людини, щодо порушень конвенційних прав. Стаття пропонує цілісний внесок у розуміння проблем і перспектив розвитку захисту прав інтелектуальної власності в сучасному світі, зокрема через призму судової практики Європейського суду з прав людини. Дослідження певною мірою охоплює еволюцію у підходах суду до застосування ст. 1 Протоколу 1 Конвенції, оскільки судова практика формувалася не одразу після прийняття Протоколу 1 Конвенції. Акцентовано увагу на тому, що Європейський суд з прав людини розглядає питання порушення прав інтелектуальної власності не тільки в розрізі ст. 1 Протоколу 1. Але й щодо порушень прав передбачених іншими статтями Конвенції.

Ключові слова: права людини, право власності, право інтелектуальної власності, авторські права, патенти, ділова репутація, Європейський суд з прав людини.

Постановка проблеми. У якості незалежної держави Україна є учасником багатьох міжнародних організацій та учасником ряду міжнародних конвенцій, які встановлюють високі стандарти у сфері захисту та охорони прав людини. Ратифікація цих конвенцій спричинила системне вдосконалення національного законодавства та включення до нього основних стандартів

прав людини, розроблених протягом десятиліть. Україна з перших років після здобуття незалежності висловила прагнення стати повноправним членом до загальноєвропейського політичного, економічного, гуманітарного та правового простору. Цей курс дій є зрозумілим, оскільки Україна, крім політичної волі, за своїм географічним положенням, історичним розвитком і рівнем культури завжди була і є невід'ємною складовою частиною Європи.

Ключовим аспектом успішного втілення політичної волі в євроінтеграцію України є узгодження її законодавства з правом Ради Європи, особливо щодо системи захисту прав людини, з метою відповідності загальновизнаним європейським стандартам. Це робить Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (далі – Конвенція), прийнята в 1950 році та ратифікована Україною в 1997 р. та передбачений Конвенцією відповідний орган – Європейський суд з прав людини (далі ЄСПЛ).

Стан дослідження. Питання тлумачення прав інтелектуальної власності ЄСПЛ, тією чи іншою мірою піднімалися у працях вітчизняних науковців, таких як: Н. Блажівська, Н. Фурлей, О. Розгон та ін.

Мета дослідження. Автор статті ставить за мету проаналізувати підходи ЄСПЛ до тлумачення прав інтелектуальної власності у контексті ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції.

Виклад основного матеріалу. Ратифікувавши Конвенцію, Україна погодилася з обов'язковою юрисдикцією Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), який є спеціальним органом, створеним «для забезпечення додержання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією» [1]. Відповідно до ст. 32 Конвенції юрисдикція ЄСПЛ поширюється на всі питання, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції і Протоколів до неї [1].

Конвенція є міжнародним договором, в рамках якого держави-учасники зобов'язуються дотримуватися прав і основних свобод людини. Гарантії цих прав відображені як у тексті Конвенції, так і в Протоколах до неї (Протоколи № 1, 4, 6, 7, 12 і 13) [2].

Перший протокол набув чинності 18.05.1954 р. Звертає увагу те, що право власності, не кажучи вже за право інтелектуальної власності не було виокремлено у початковому тексті Конвенції, оскільки держави-учасниці не мали єдиного бачення змісту цього поняття. Навіть після досягнення компромісу щодо загального бачення права власності, на Конвенційному рівні воно було сформульоване зі значними обмеженнями, спрямованими на забезпечення загального блага та інтересів суспільства.

Так, ст. 1 – «Захист права власності» передбачає, що «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів» [1].

До прикладу, ЄСПЛ у справі Маркс проти Бельгії, рішення від 13.06.1979 р., заява № 6833/74, зазначив: «Визнаючи, що кожен має право мирно володіти своїм майном, ст. 1 Першого протоколу, по суті, гарантує право власності» [3]. Разом із тим, Конвенція у своїх положеннях оперує поняттям «майно». Вказане поняття у тексті конвенції не деталізується, натомість ЄСПЛ сформував цілісну практику щодо тлумачення поняття власності та майна розширивши дію конвенції і на цілий спектр об'єктів та прав, що мають різну правову природу.

Поняття власність не обмежується традиційним розумінням майна. Ст. 1 Конвенції під власністю розуміє рухоме та нерухоме майно, кошти, акції, патенти, ліцензії, нематеріальні активи, «законні сподівання» щодо отримання коштів [4, с. 129].

Схоже твердження наводить і О. Розгон зазначаючи, що «Статтею 1 Протоколу № 1 захищається традиційна концепція власності, що включає рухоме та нерухоме майно (права *in rem*), взаємовідносини між приватними особами (права *in personam*), публічні взаємовідносини, інтелектуальну власність» [5, 175]. Зазначимо, що кожен з вищенаведених компонентів власності в тлумаченнях ЄСПЛ має своє індивідуальне значення.

Також, О. Розгон вказує, що оскільки Конвенція є міжнародним договором, а процес тлумачення і застосування її положень відповідає міжнародноправовим правилам, то, на її переконання, на рівні ЄСПЛ діє незалежне від національного тлумачення поняття власності [5, 175]. Така думка є слушною і підкріплюється чисельною практикою.

ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово вказував що, поняття «власність», що міститься в ч. 1 ст. 1 Першого протоколу, має автономне значення, що не обмежується власністю на фізичні речі, та не залежить від формальної класифікації в національному законодавстві: деякі інші права та інтереси, наприклад борги, що становлять майно, можуть також розглядатись як «майнові права», а відтак – як «власність» для цілей вказаного положення [4, с. 129].

Здійснюючи тлумачення Конвенції ЄСПЛ у рішенні по справі Коперський проти Словаччини від 23.09.2004 р., заява № 44912/98 сформував правову позицію за якою «заявник може заявляти про порушення ст. 1 Першого протоколу тільки тією мірою, якою оскаржувані рішення стосуються його або його «майна» в сенсі цього положення, тобто майно має вже існувати. Хоча «майном» може бути не лише «існуюче майно», а й вимоги, щодо яких заявник може стверджувати, що він має принаймні «легітимні сподівання» на реалізацію майнового права». [6]. Виходячи з низки справ ЄСПЛ, сформував практику стосовно прав інтелектуальної власності прирівнюючи право інтелектуальної власності до речового права, у тому числі і законних сподівань щодо майна.

Зауважимо, що переважна частина нормативних актів України Цивільний кодекс (ст. 423, 424) [7]. Закон України

про Авторське право і суміжні права (ст. 11, 12, 37, 38–41) [8], та ін., переважною виокремлюють немайнові та майнові права інтелектуальної власності. Таке виокремлення переважає і в національних судових практиках. ЄСПЛ у трактуванні права інтелектуальної власності у контексті статті 1 Протоколу № 1, застосовує інший підхід акцентуючи увагу саме на майновому компоненті. ЄСПЛ у своїх рішеннях розширив поняття «майно» в розумінні ст. 1 Першого протоколу і на патенти такий підхід значною мірою сформульований у справі. Сміт Клайн і French Laboratories Ltd проти Нідерландів. У вказаному рішенні ЄСПЛ зауважує, що за законодавством Нідерландів «власника патенту називають власником патенту і, що патенти вважаються, за умови положень Закону про патенти, особистою власністю, яка може бути передана та переприсвоєна» [9]. Комісія вважає, що патент підпадає під поняття «майно» в ст. 1 Протоколу № 1 [9].

Деякі інші права, можуть також розглядатись як «майнові права», а відтак – як «власність» на фізичні речі. Так, у справі «Балан проти Молдови», Заявник стверджував, що він мав «власність» у розумінні ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції, оскільки права на інтелектуальну власність, згідно з судовою практикою Суду, включені в це поняття. Заявник також вважав, що він мав законне очікування отримати компенсацію за будь-яке порушення його прав на інтелектуальну власність [10]. За вказаною, справою Суд наголосив, що ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції не гарантує право на набуття власності а, «заявник може стверджувати про порушення статті 1 Протоколу № 1 тільки в тій мірі, в якій оскаржені рішення стосувалися його власності у розумінні цього положення. «Власність» може бути як «існуюча власність», так і активи, включаючи вимоги, щодо яких заявник може стверджувати, що він або вона має принаймні «законне очікування» на ефективне використання права власності» [10]. Цікавим кейсом в якому ЄСПЛ чітко показав взаємозв'язок між немайновими і майновими правами інтелектуальної власності та їх та захисті у контексті ст. 1 Протоколу № 1 є справа Сафаров проти Азербайджану [11]. У ньому йдеться про те, що заявник скаржився на недостатність дій держави у захисті його інтелектуальних прав, у зв'язку з порушенням його авторських прав шляхом незаконної репродукції та онлайн-публікації його книги. Посилаючись на ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції, Заявник вимагав «78 286 євро у зв'язку з майновою шкодою, що складалася з 13 344 манатів (приблизно 6630 євро на момент подання вимоги) за несанкціоновану репродукцію та публікацію його книги, а також не визначену суму за втрачений прибуток та коригування на інфляцію. Він також вимагав 50 000 євро за немайнову шкоду, також вимагав 1000 манатів (приблизно 500 євро) у зв'язку з юридичними витратами за його представництво перед внутрішніми судами і судом, а також 41 євро на поштові витрати» [11]. Судом було встановлено, що заявник зазнав немайнової шкоди, яку не можна компенсувати тільки встановленням порушення. Вирішуючи з справедливого підходу, суд призначає заявнику загальну суму у 5000 євро відшкодування як майнової, так і немайнової шкоди [11].

Таким чином ЄСПЛ зафіксував тісний зв'язок немайнових та майнових прав визначивши єдиний розмір справедливої сатисфакції.

Формуючи практику щодо захисту інтелектуальної власності у контексті ст. 1 Протоколу № 1 ЄСПЛ у своєму рішенні

по справі Anheuser-Busch Inc. проти Португалії [12], констатує дію положення на торговельні марки. ЄСПЛ чітко визначив, що товарний знак становить «власність» в розумінні ст. 1 Протоколу № 1, однак це стосується тільки зареєстрованої торгової марки відповідно до діючих національних законів. «До такої реєстрації заявник, звісно, має надію на набуття такої «власності», але не законно захищені «законні очікування» [12].

Цікавим є той факт, що Суд у рішенні по вказаній справі констатує дію положення ст. 1 Протоколу № 1 на торговельні марки, однак не задовольнив вимоги скаржника за положеннями ст. 1 Протоколу № 1 зазначивши, що у «даній справі заявники головним чином скаржилися на спосіб, яким національні суди тлумачили та застосовували внутрішнє право у процесах між двома конкуруючими претендентами. Ці претензії необхідно розглянути на підставі вимог ст. 6 Конвенції, а не ст. 1 Протоколу № 1» [12]

Подібна практика є непоодиноким, оскільки ЄСПЛ формулюючи вимоги щодо «прийнятності» скарги акцентує увагу на чіткості формулювання змісту права яке порушено та відповідності порушення тій чи іншій статті Конвенції.

Цікавим, є той факт, що ЄСПЛ в рамках ст.1 Протоколу 1. окремо виділяє ділову репутацію, точніше «добре ім'я», (Ван Марле та інші проти Нідерландів) від 26.06.1986 р., заяви №№ 8543/79, 8674/79, 8675/79, 8685/79 [13]. У скаргі заявники стверджували, що внаслідок дій окремих органів держави відбулося зниження їх доходу та «вартість репутації їх бухгалтерських практик зменшилися. І саме це, завдало втручання у виконання їх права на мирне користування їх майном і частково позбавлено його без компенсації» [13]. На думку суду «завдяки власній праці заявники створили клієнтуру. це мало в багатьох відношеннях характер приватного права і становило активи і, отже, майно у розумінні першого статті 1 (Р1-1)» [13]. Як бачимо з рішення, мова йде про ділову репутацію, яка може бути не прив'язана до зареєстрованої торгової марки, чи комерційного найменування, але завдяки інтелектуальному творчому потенціалу створена фізичною особою за професійним напрямом діяльності у продовж багатьох років і є немайновим активом, що може бути прирівняний до майна.

Є. Блажівська у своєму дослідженні наголошує на активному формаванні практики ЄСПЛ з питань інтелектуальної власності у контексті інших статей Конвенції. Так, вона зазначає, що здійснення та захист права на повагу до приватного та сімейного життя (ст. 8 ЄКПЛ) також межує з правом інтелектуальної власності, про забезпечення належного захисту права інтелектуальної власності, зокрема й судового, свідчить практика ЄСПЛ щодо застосування ст. 6 ЄКПЛ «Право на справедливий суд» та ст. 13 ЄКПЛ «Право на ефективний засіб юридичного захисту» [14, с. 86].

Висновки. Таким чином, за роки свого існування ЄСПЛ сформулював низку підходів щодо тлумачення права інтелектуальної власності. Переважною мірою більшість справ розглядається щодо порушення ст. 1 Протоколу 1. Трактуючи конвенцію, ЄСПЛ сформував практику стосовно прав інтелектуальної власності включивши сюди патенти, авторські права, торговельні марки, навіть ділову репутацію, що може бути не прив'язана до торговельної марки, чи комерційного (фірмового найменування). На відміну від внутрішнього законодавства низки європейських країн, ЄСПЛ у своїй практиці переважно право інтелектуальної власності прирівнює до речового права. У тому числі законних сподівань щодо майна.

Література:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення – 12.04.2024).
2. Імплементация Конвенции про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського Суду з прав людини в національну правову систему України. URL: [https://minjust.gov.ua/mstr_14104#:~:text=\(дата звернення – 12.04.2024\).](https://minjust.gov.ua/mstr_14104#:~:text=(дата звернення – 12.04.2024).)
3. CASE OF MARCKX v. BELGIUM. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-57534%22%7D> (дата звернення – 25.04.2024).
4. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. К., 2015. 208 с.
5. Розгон О. Тлумачення права власності з позиції Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Міжнародне право. 10/2016. С. 173–176. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/10/35.pdf> (дата звернення – 20.04.2024).
6. CASE OF KOPECKÝ v. SLOVAKIA. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22%3A%22001-66758%22%7D> (дата звернення – 23.04.2024).
7. Цивільний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення – 24.04.2024).
8. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2974-20#Text> (дата звернення – 24.04.2024).
9. CASE OF SMITH KLINE AND FRENCH LABORATORIES LTD v. THE NETHERLANDS. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-738%22%7D> (дата звернення – 24.04.2024).
10. CASE OF BALAN v. THE REPUBLIC OF MOLDOVA. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#i=001-216170> (дата звернення – 25.04.2024).
11. CASE OF SAFAROV v. AZERBAIJAN URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22%3A%22001-218927%22%7D> (дата звернення 25.04.2024).
12. CASE OF ANHEUSER-BUSCH INC. v. PORTUGAL. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-78981%22%7D> (дата звернення – 25.04.2024).
13. VAN MARLE AND OTHERS v. THE NETHERLANDS. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-57590%22%7D> (дата звернення – 25.04.2024).
14. Блажівська Н. Загальна характеристика захисту прав інтелектуальної власності в практиці європейського суду з прав людини Теорія і практика інтелектуальної власності 5/2018. С. 83–92. URL: <http://uran.inprojournal.org/article/view/160779> (дата звернення – 25.04.2024).

Ivashchenko V. Features of the interpretation of intellectual property rights in the section of property rights in the practice of the European Court of Human Rights

Summary. The article «Features of interpreting intellectual property rights in the context of property rights in the practice of the European Court of Human Rights» deals with the disclosure of the specificity of handling cases concerning violations of intellectual property rights. The author emphasizes the references to the European Court of Human Rights regarding violations of intellectual property and the application of Article 1 of Protocol 1 to such cases. The author analyzes key decisions of the Court concerning intellectual property issues, including copyright and its interpretation, patent rights, trademarks, and business reputation. Regarding the latter, in the decisions of the European Court of Human Rights, it is not directly related by the court to intellectual property, but at the same time, it is recognized as an intangible asset that still has a monetary value.

The decisions cited in the article have essentially become precedents and have an impact on legal practice in the field of intellectual property. Recognizing intellectual property rights by the European Court of Human Rights as a specific type of property right, or legitimate expectations therein, is of significant importance for the development of legal regulation in the field of intellectual property and the protection of human rights both at the international and national levels. The research results contribute to understanding the essence and scope of intellectual property protection under Article 1 of Protocol 1 to the Convention. They demonstrate possible directions in formulating complaints to the European Court of Human Rights regarding violations of convention rights. The article offers a comprehensive contribution to understanding the problems and prospects of the development

of intellectual property rights protection in the modern world, particularly through the lens of the judicial practice of the European Court of Human Rights. To some extent, the study covers the evolution in the court's approaches to the application of Article 1 of Protocol 1 to the Convention, as judicial practice was not formed immediately after the adoption of Protocol 1 to the Convention. Emphasis is placed on the fact that the European Court of Human Rights considers issues of infringement of intellectual property rights not only in the context of Article 1 of Protocol 1 but also regarding violations of rights provided by other articles of the Convention.

Key words: human rights, property rights, intellectual property rights, copyright, patents, business reputation, European Court of Human Rights.

Мудра І. Р.,
аспірантка

*Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України*

МІЖНАРОДНО-ПРОТИПРАВНЕ ДІЯННЯ ЯК ПІДСТАВА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ

Анотація. У статті встановлюються правова природа та конститутивні елементи міжнародно-протиправного діяння як поняття, яке на рівні «м'якого» міжнародного права та ключових прецедентів міжнародних судів, комісій і трибуналів на сьогодні є єдиною комплексною підставою для виникнення міжнародної відповідальності держав. Зазначається, що принципи міжнародної відповідальності держав за міжнародно-протиправне діяння, покладені на державу як підстава такої відповідальності, є інститутами міжнародного звичаєвого права, відображені водночас у рекомендаційному джерелі «м'якого» права – Статтях КМП та взаємопов'язаними зі змістом та логікою побудови підходів, сформованих і втілених протягом останнього століття у прецедентному праві – рішеннях Постійної палати міжнародного правосуддя, Міжнародного Суду ООН, інституційних та *ad hoc* міжнародних арбітражів, трибуналів і спеціальних комісій. Це дозволяє назвати міжнародну відповідальність цілісним конструктом міжнародного права, еволюційним доктринальним результатом загальносвітового консенсусу, досягнутого для ефективного забезпечення і гарантування принципів, на яких ґрунтується сучасний міжнародний правопорядок.

Природа та зміст міжнародного зобов'язання, джерело його закріплення і форма виконання або дотримання диктують необхідність (або її відсутність) наявності таких елементів міжнародно-протиправного діяння як вина та завдані збитки. Єдиною іншою вимогою визнання діяння держави як міжнародно-протиправного та покладення на неї відповідних позитивних зобов'язань, є критерій атрибуції поведінки державі, заснований на визнанні останньої як єдиної сутності, де діяння будь-якого органу держави (включно з її посадовими особами) розглядаються як діяння цієї держави за міжнародним правом.

Ключові слова: міжнародно-протиправне діяння, проект Статей Комісії міжнародного права ООН про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, міжнародні зобов'язання держав, атрибуція поведінки державі, міжнародна відповідальність держав, припинення протиправного діяння, принцип повного відшкодування завданої шкоди.

Постановка проблеми. Проблематика міжнародно-правової відповідальності держав загальновизнано є однією з найскладніших та найбільш дискусійних царин міжнародного права, відображаючи, на кожному з історичних етапів розвитку відповідних теоретичних уявлень, принципи та цінності, на яких видатними правниками та філософами свого часу пропонувалось будувати міждержавні відносини та міжнародний правопорядок загалом. Разом з тим, враховуючи реальність повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти нашої держави та спричинені ним наслідки, обрана тема нау-

кового дослідження нерозривно пов'язана із одним із життєво важливих для України викликів сучасності – побудови ефективного механізму відшкодування шкоди, завданої РФ.

Стан дослідження. Тематика еволюції поглядів у сфері міжнародної відповідальності держав та їх сучасному стану, доктринальному осмисленню ключової термінології та аксіології присвячено численні наукові дослідження як зарубіжних [1–4], так і українських авторів [5–7]. При цьому саме праці мислителів та теоретиків права протягом останніх століть були головним рушієм прогресу у аналізованій сфері. Змістовно ситуація не зазнала суттєвих змін і сьогодні – за відсутності конвенційного регулювання міжнародної відповідальності держав, вивчення її правової природи та механізмів реалізації перебуває на перетині наукової думки, надбання якої відображені, у тому числі, у загальновизнаних як джерело звичаєвого міжнародного права документах рекомендаційного характеру і супровідних матеріалах до них, судової і арбітражної практики останніх десятиліть. Сформовані у цих джерелах категорії та підходи відображають не лише суто правові, але й політичні, економічні а, інколи навіть філософські міркування щодо місця, значення і засад функціонування інституту міжнародно-правової відповідальності держав.

Метою цієї статті, усвідомлюючи об'ємність цієї тематики, її значення у міжнародному праві, є здійснення прикладного аналізу *status quo* – сучасного розуміння міжнародно-протиправного діяння як неправомірного акту, що може атрибутуватися державі та, як наслідок, покладати на неї зобов'язання з відшкодування в рамках механізмів міжнародно-правової відповідальності, якими вони постають на 2024 рік.

Виклад основного матеріалу. Передусім необхідно проаналізувати текст (разом із обширними коментарями та матеріалами) проекту Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, розроблених у результаті роботи Комісії міжнародного права ООН (*ILC Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*) та прийнятих до відома Генеральною Асамблеєю ООН Резолюцією 56/83 12 грудня 2001 року (далі – Статті КМП або Проект) [8] як «основоположного документу у сфері права міжнародної відповідальності» [9, с. 241] та «головного словника для застосування та оцінки відповідальності держави в міжнародному праві» [10], що кодифікував сформульовані в рішеннях міжнародних трибуналів і судів зобов'язання держав, які «складають основний зміст загального міжнародного права, що стосується відповідальності держав» [11, с. 285].

Більш детальну характеристику Статтям КМП дає К. Дж. Темс, на думку якого, якщо й існує навіть в якості робочої гіпотези, узгоджений *status quo* щодо права міжнародної

відповідальності, то ним є «результат надзвичайно успішної спроби роз'яснити міжнародне право через «нормативне нарощення»: наполеглива робота над досягненням консенсусу на основі ретельного вивчення попередньої практики та юриспруденції (включаючи практику PCJ (Постійна палата міжнародного правосуддя – І. М.) та ICJ (Міжнародний суд ООН – І. М.), перетворена Комісією на загальні правові положення, а потім підтверджена або змінена шляхом інклюзивного та часом детального обговорення» [12, с. 286].

Значення Статей КМП як найновішого та найбільш авторитетного викладу чинного міжнародного права щодо природи відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння визнавали і міжнародні суди та трибунали, зокрема таке формулювання міститься у рішенні 1987 року Спеціального трибуналу Ірану та Сполучених Штатів (*Iran United States Claims Tribunal*, далі – IUSCT) у справі *Jack Rankin v. The Islamic Republic of Iran* [13] у якому згадується про одну з перших проміжних робочих редакцій проекту Статей КМП, напрацьованих Комісією, починаючи з 1955 року, яка була схвалена Комісією міжнародного права ООН у 1980 році [14]. У іншій справі склад арбітражного суду, утвореного за одним із регламентів ICSID (Міжнародного центру з урегулювання інвестиційних спорів, *International Center for Settlement of Investment Disputes*) у своєму рішенні у справі *Archer Daniels Midland Company and Tate & Lyle Ingredients Americas, Inc. v the United Mexican States* послався на застосування ст. 2 Статей КМП як такої, що відображає «норму, застосовну відповідно до міжнародного звичаєвого права» [15]. Таким чином, статус та значення Статей КМП як кодифікації принципів міжнародної відповідальності держав за неправомірні акти суб'єктів, чия поведінка атрибується (присвоюється) державі, дозволяє розглядати втілені у них засади як константу у світовій доктрині і прецедентній практиці. Цей ж висновок можливо поширити і на декларовані у Проекті зобов'язання держав.

Дж. Кроуфорд вказує на те, що оскільки кожне міжнародно-протиправне діяння держави передбачає настання для неї міжнародної відповідальності, це, відповідно, спричиняє виникнення нових міжнародних правовідносин, додатково до тих, що існували раніше. При цьому міжнародно-протиправне діяння держави може складатись з однієї або більше дій або бездіяльності (тут використовується термін «*omission*», буквально – упущення, недогляд) або їх комбінації [16, с. 77–78].

Відображений у ст. 1 Статей КМП принцип відповідальності держави за порушення взятих нею міжнародних зобов'язань через скоєний її урядом або уповноваженими особами неправомірний акт, із виникненням нових, позитивних зобов'язань припинити неправомірні дії та здійснити повне відшкодування за заподіяну шкоду є однією із підвалин сучасного міжнародного права та світового правопорядку, знайшовши відображення і у хрестоматійних прецедентах міжнародних судів і трибуналів. Настільки, що А. Пелле навіть відзначає, що право міжнародної відповідальності завжди, за свою суттю, творилось суддями [17, с. 112]. З цього приводу висловлюється й Н. В. Пронюк, стверджуючи, що оскільки правові норми інституту міжнародної відповідальності не кодифіковані, він ґрунтується, як правило, на застосуванні звичаєвих норм, що склалися на базі прецедентів і судових рішень [18, с. 102].

До останніх належать ключові рішення Постійної палати міжнародного правосуддя (*Permanent Court of International Justice, PCIJ*), що діяла при Лізі Націй у 1922–1940 рр., зокрема у справах про фабрику у Хожуві (1927 р.) [19], про фосфати у Марокко (1938 р.) [20], та рішення Міжнародного Суду ООН (*International Court of Justice, ICJ*), зокрема у справах про протоку Корфу (1949 р.) [21], про військові та воєнізовані (парамілітарні) дії в та проти Нікарагуа (1984 р.) [22], про проект «Габчиково-Надьмарош» (1997 р.) [23] та ін. Найбільш цитованим у цьому аспекті є рішення Постійної палати міжнародного правосуддя у справі про фабрику у Хожуві, де суд, серед іншого, ствердив, що міжнародна відповідальність є «*принципом міжнародного права і навіть більш широкої концепції права, що будь-яке порушення зобов'язань передбачає зобов'язання з відшкодування*» [19].

Таким чином, на первинному та найбільш загальному рівні міжнародно-протиправне діяння у доктрині міжнародного права, підкріпленій і численними прецедентами судів та трибуналів, полягає у порушенні державою свого міжнародного правового зобов'язання. За більш розлогою дефініцією, даною у дисертаційному дослідженні Ю. Ю. Блажевичем, «це *протиправна поведінка суб'єкта міжнародного права у формі діяння або бездіяльності, яка посягає на дійсні законні права та інтереси інших суб'єктів міжнародного права, нормальне функціонування механізму міжнародно-правового регулювання, міжнародний правопорядок, і зумовлює шкідливі наслідки матеріального і (або) нематеріального характеру*» [24, с. 6–7]. Тут, на відміну від особистої кримінальної відповідальності за вчинення міжнародного злочину (суб'єктом якого є особа або організація [25, с. 32]), відносини міжнародної відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння також переходять у зобов'язальну площину: на державу покладаються нові зобов'язання щодо припинення такого діяння та повного відшкодування заподіяної ним шкоди. Маловацький О. з цього приводу резюмує, що доктрина міжнародного права ХХ ст., розвинувши напрацювання класичної доктрини щодо відповідальності в міжнародному праві, в результаті, зокрема, визначила відповідальність держави за міжнародні неправомірні акти як правовідносини, що є наслідком вказаного акту держави, в яких держава-порушник має позитивне зобов'язання вчинити всі необхідні дії, з метою відновлення стану правовідносин, що існував до правопорушення, тобто відновлення міжнародного правопорядку. Останній, у свою чергу, обумовлює визнання міжнародним правом принципу, згідно з яким держава несе відповідальність за міжнародні неправомірні акти [26, с. 44].

Але, як кажуть, «*the devil is in the details*». У праві вони постають крізь призму юридичної герменевтики та сформованих у результаті правозастосування підходів, що розкривають сутність подібних загальних термінів і принципів, «огранюють» їх, надаючи тривимірності – наповнюючи конкретним змістом. У контексті означеної дефініції міжнародно-протиправного діяння це вимагає розкриття складових елементів та пов'язаних категорій, звернення до прецедентного права. При цьому, в умовах загальної термінологічної невизначеності та дискусійності підстав виникнення міжнародно-правової відповідальності держав, ми обґрунтовуємо, на основі положень і принципів, закладених у тексті Статей КМП, тезу про те, що такою підставою виступає саме міжнародно-протиправне діяння держави як порушення нею взятих на себе міжнародних зобов'язань.

Проте про які зобов'язання та які діяння конкретно йдеться? Який зв'язок повинен бути встановлений між міжнародно-протиправними діяннями, безпосередніми суб'єктами їх вчинення та державою? У чому полягає принципова різниця між аналізованими діяннями та міжнародними злочинами, зокрема такими як злочини проти миру та проти людяності, злочином агресії, з точки зору механізмів відповідальності?

Насамперед, відзначимо, що Статті КМП стали результатом багаторічної колективної праці у рамках діяльності Комісії міжнародного права ООН, яка ще у 1949 році на своїй першій сесії обрала відповідальність держав як одну з тем для кодифікації, а у 1953 році прийняла до відома резолюцію 799 (VIII) Генеральної Асамблеї ООН від 7 грудня того ж року, яка вимагала від Комісії розпочати, як тільки вона вважатиме за доцільне, кодифікацію принципів міжнародного права, що регулюють відповідальність держав [27]. Протягом обох етапів роботи Комісії, що традиційно визначаються часовими проміжками 1955–1996 рр. та 1998–2001 рр. [28, с. 874], питання визначення підстави міжнародної відповідальності держав займало одне з центральних місць.

Результатом роботи Комісії обох періодів є проекти Статей КМП у двох редакціях (читаннях) – 1996 року та 2001 року, важливою відмінністю яких був підхід до виокремлення в рамках єдиного поняття міжнародно-протиправного діяння міжнародних злочинів та міжнародних деліктів. Відомою у цьому аспекті є ст. 19 Статей КМП першого читання (включена до тексту проекту ще у 1976 році), у якій пропонувалось закріпити критерії визнання міжнародно-протиправного діяння держави як міжнародного злочину, а саме, що «*міжнародно-протиправне діяння, яке є наслідком порушення державою міжнародного зобов'язання, настільки важливого для захисту фундаментальних інтересів міжнародного співтовариства, що його порушення визнається злочином цим співтовариством в цілому, становить міжнародний злочин*» (ч. 2 ст. 19).

На сьогодні поняття міжнародно-протиправного діяння є, у першу чергу, надбанням кодифікаційної та доктринальної роботи, втіленої у Статтях КМП, поняття, до прикладу, воєнних злочинів та злочину агресії отримали нормативне закріплення у таких документах як резолюції Генеральної Асамблеї ООН [29], Статуті Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі [30], Римському статуті Міжнародного кримінального суду [31], а також у рішеннях різних міжнародних та національних судів, спеціальних трибуналів і комісій тощо.

Відсутність консенсусу щодо співвідношення цих категорій зумовлюється й природою міжнародної відповідальності – у випадку міжнародних злочинів відповідальність історично наставала та наразі юридично настає на індивідуальній основі для осіб, які були визнані у встановленому процесуальному порядку винними у воєнних злочинах, злочинах проти людяності тощо, у той час як метою інституту відповідальності за міжнародно-протиправні діяння є притягнення до відповідальності держав як таких. Відповідно, відмінними є і заходи відповідальності – держава, безумовно, не може бути ув'язнена за скоєні нею міжнародно-протиправні діяння. З цього можна зробити висновок і про відмінність самого змісту поняття відповідальності в обох випадках, чому також присвячено низку хрестоматійних наукових досліджень. Так, Дж. Кроуфорд та Дж. Воткінс вдало розмежовують відповідальність (*responsibility*) на категорії, що не мають ідеальних відповідників

українською – *answerability* та *liability*. Автори тлумачать зміст першої так: «*оголосити, що (фізична чи юридична) особа несе відповідальність у цьому сенсі, означає вказати, що її можна притягнути до відповідальності за свою поведінку та змусити відповісти на будь-які висунуті моральні чи юридичні звинувачення*», тоді як значення другої криється в «*ідеї про те, що особа порушила свої зобов'язання і підлягає певній негативній реакції, наприклад покаранню, осуду або примусовій компенсації*» [11, с. 283]. Іншими словами, відповідальність як зобов'язання відповісти за свої діяння через настання нових, позитивних зобов'язань (припинити правопорушення, виплатити репарації, компенсації, зокрема через механізм справедливої сатисфакції при розгляді справи Європейським судом з прав людини) та відповідальність як негативні санкції, або як покарання. Для мети нашого дослідження потрібно виходити з того, що наразі «*тягарі, які покладаються на держав-правопорушниць, мають виключно репаративний, а не карний характер*» [11, с. 285]. Саме з цим концептом відповідальності пов'язане і поняття міжнародно-протиправного діяння та зобов'язань, що настають у результаті його скоєння відповідно до положень Статей КМП.

Зasadничими у цьому аспекті є ст. 2, яка встановлює складові елементи міжнародно-протиправного діяння держави, та ст. 3, що закріплює принцип характеризування діяння держави як міжнародно-протиправного. Так, відповідно до ст. 2 «*міжнародно-протиправне діяння держави має місце, коли будь-яка поведінка, що полягає у дії або бездіяльності: а) присвоюється державі згідно з міжнародним правом; та б) є порушенням міжнародно-правового зобов'язання цієї держави*». Ст. 3 визначає, що «*кваліфікація діяння держави як міжнародно-протиправного визначається міжнародним правом. На таку кваліфікацію не впливає кваліфікація цього діяння як правомірного згідно з внутрішньодержавним правом*» [8].

Втілені у цих та наступних нормах Статей КМП принципи, зокрема Глави II, що стосується засад присвоєння поведінки державі та Глави III, яка визначає зміст та межі порушення міжнародно-правового зобов'язання, нерозривно із усталеними підходами до їх тлумачення та застосування і складають сучасне розуміння міжнародно-протиправного діяння держави як підстави її відповідальності – настання позитивних зобов'язань із припинення такого діяння та повного відшкодування завданої ним шкоди. Положення щодо засад і механізмів притягнення до міжнародної відповідальності держав (імплементції відповідальності), змісту відповідних зобов'язань, поруч із пов'язаними аспектами, містяться уже в наступних частинах і главах Статей КМП.

У фактично офіційному коментарі до Статей КМП авторства Дж. Кроуфорда (розміщеного як на офіційному веб-сайті ООН у якості супровідного матеріалу до цього проекту, так і виданого окремо у 2002 році (перша редакція) видавництвом *Cambridge University Press* [16]) відзначається, що ст. 2 визначає умови, необхідні для встановлення наявності міжнародно-протиправного діяння держави, тобто складові елементи такого діяння. Ними є два елементи: по-перше, поведінка, про яку йде мова, повинна бути *притисана (attributed)* державі відповідно до міжнародного права; по-друге, для покладання відповідальності на діяння держави така поведінка має становити *порушення міжнародно-правового зобов'язання (breach of an international obligation)*, чинного для цієї держави на той

час [8]. У тексті цього ж коментаря та розширених «Матеріалів стосовно відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння», виданих у рамках законодавчої серії Організації Об'єднаних Націй у редакції 2012 року [32], процитовано численні рішення міжнародних судів і трибуналів, арбітражних судів стосовно закріплення цих двох складових міжнародної відповідальності держав. До прикладу, у згадуваному нами вище рішенні Постійної палати міжнародного правосуддя у справі про фосфати у Марокко суд встановив зв'язок між настанням міжнародної відповідальності та вчиненням державою дії, яка приписується їй та описується як така, що суперечить правам іншої держави за договором [20].

Подібним чином ці ж вимоги встановлював і Міжнародний Суд ООН, вказуючи на те, що для встановлення відповідальності Ісламської Республіки Іран, *«по-перше, суд повинен визначити, наскільки, з юридичної точки зору, дії, про які йде мова, можуть розглядатися як приписувані іранській державі; по-друге, він повинен розглянути їх сумісність або несумісність із зобов'язаннями Ірану за чинними договорами або за будь-якими іншими правилами міжнародного права, яке може бути застосоване»* (рішення у історичній справі дипломатичного та консульського персоналу Сполучених Штатів у Тегерані, *United States of America v. Iran*) [33]. У цій справі Суд встановив, що Іран порушив і все ще порушує зобов'язання, які він взяв перед Сполученими Штатами згідно з чинними конвенціями між двома країнами та нормами загального міжнародного права, що порушення цих зобов'язань тягне за собою відповідальність Ірану, і що уряд Ірану зобов'язаний забезпечити негайне звільнення заручників, відновити приміщення посольства та відшкодувати шкоду, завдану уряду Сполучених Штатів [33].

Наведені формулювання видаються вкрай ємнісними, але не ускладненими зайвими деталями, оскільки семантично точно відображають необхідний за ст. 2 правовий зв'язок закріплення за певною дією або бездіяльністю як юридичним фактом статусу міжнародно-протиправного діяння держави, що веде до настання для такої держави міжнародної відповідальності і виникнення відповідних зобов'язань. Такий зв'язок лежить виключно у площині міжнародного, а не національного права (на це прямо вказує ст. 3 Статей КМП), та передбачає взаємодію низки різних інститутів та правових механізмів:

1) атрибуції (присвоєння, *attribution* – «*акт висловлювання чи роздумів про те, що щось є результатом чи роботою певної людини чи речі*» [34]) поведінки, що передбачає закріплення та застосування ефективних критеріїв характеристики діянь органів державної влади, уповноважених посадових та службових осіб як таких, що були вчинені державою – суб'єктом міжнародного права, політичним актором;

2) міжнародних зобов'язань, взятих на себе державою, але порушених нею (про що можна стверджувати після встановлення вказаного вище у п. 1 атрибутивного правового зв'язку), пов'язаних як із загальновизнаними принципами міжнародного права, втіленими у Статуті ООН, міжнародних договорах (поваги до суверенітету та територіальної цілісності інших держав, невикористання збройних методів для вирішення конфліктів тощо), так і з конкретними зобов'язаннями за двосторонніми або багатосторонніми міжнародними договорами стосовно різних сфер діяльності держави, наприклад у сфері захисту прав людини, охорони навколишнього природного

середовища, зовнішньоекономічної та інвестиційної діяльності тощо. У коментарі до Статей КМП відзначається, що елемент атрибуції іноді описується як «суб'єктивний», а елемент порушення як «об'єктивний», хоча у тексті самих Статей їх розробники такої термінології уникають [8].

Узагальнюючи ключові принципи, визначені у офіційному коментарі до Статей КМП (а саме до ст. 2) [8], що є відправною точкою у тлумаченні не лише проекту Статей КМП як таких, але і втілених у них засад міжнародного права у сфері відповідальності держав, можемо вказати на такі головні риси та вимоги до атрибуції поведінки держави та порушення нею міжнародного зобов'язання як підстави для настання відповідальності. Оскільки саме за наявності обох вказаних елементів може бути достовірно встановлено, що державою вчинено міжнародно-протиправне діяння.

По-перше, цитовані у коментарі рішення Постійної палати міжнародного правосуддя (рішення у тих ж хрестоматійних справах про фабрику у Хожуві, про фосфати у Марокко), Міжнародного Суду ООН (вже згадувані нами справи дипломатичного та консульського персоналу Сполучених Штатів у Тегерані, про протоку Корфу та ін.), арбітражних судів (наприклад, у відомій справі *Rainbow Warrior (New Zealand v. France)* 1990 р. [35]), разом із усталеними доктринальними позиціями авторитетів, дозволяють дійти висновку, що як у питаннях атрибуції поведінки держави та порушення нею міжнародного зобов'язання, так і щодо міжнародної відповідальності загалом, застосовується не формально-юридичний, а «сутнісний» метод. Тобто вирішення цих питань здійснюється не з огляду на чітко визначені нормативні критерії, а виходячи з цілей і завдань, головних принципів, покладених в основу відповідних інститутів. Це безпосередньо відображається у підходах до розуміння головних категорій і понять атрибуції поведінки держави і встановлення фактів, які конституюють порушення міжнародних зобов'язань.

По-друге, необхідність встановлення вини (*fault*) або винності (*culpability*) як елементів відповідальності держави, поруч із недбалістю (*negligence*) або відсутністю належної обачності (*due diligence*), крізь призму дій посадових осіб вирішується залежно від обставин, включно зі змістом первинного міжнародного зобов'язання, що було порушено діяннями таких осіб або державних органів [8]. Тобто Статті КМП не містять жодних базових правил та презумпцій з цього приводу, відсилаючи до обставин конкретної справи та приписів застосовного права, сформульованих виходячи зі змісту та цілей, які переслідують ті чи інші міжнародні зобов'язання ними закріплені. Це ж стосується і такого елементу відповідальності як завдання шкоди, що так само ставиться у залежність від положень відповідних багатосторонніх або двосторонніх міжнародних договорів, принципів звичаєвого міжнародного права.

Тому заслуговують певних критичних зауважень позиції авторів, що вказують на належність до «об'єктивних» елементів міжнародної відповідальності не лише протиправного характеру такої поведінки та об'єкту правопорушення, але й шкоди та причинно-наслідкового зв'язку між протиправною поведінкою та шкодою [24, с. 11]. На нашу думку такий підхід та загалом використання категорій суб'єктивних (тут до них відносять поведінку, «*яка за міжнародним правом присвоюється відповідному суб'єкту міжнародного права*» [24, с. 11]) та об'єктивних елементів міжнародної відповідальності дер-

жав видається хоча і юридично виправданою та зрозумілою, але надлишковою, надто пов'язуючи аналізований інститут із усталеними механізмами деліктної відповідальності, яка встановлюється національним законодавством та загалом характерна деяким державам континентальної правової сім'ї, які, однак, не є загально визнаними та універсальними. Більше того, ні шкода, ні, відповідно, причинно-наслідковий зв'язок між нею та протиправною поведінкою не є обов'язковими елементами відповідальності, а залежать від змісту конкретних порушень міжнародних зобов'язань, про що ми згадували вище.

Цікавими у цьому аспекті є висновки, які містяться у рішенні Міжнародного суду ООН у справі про збройні дії на території Конго (*Democratic Republic of the Congo v. Uganda*), ухваленому 9 лютого 2022 року стосовно репарацій [36]. Справа розглядалась більше 20 років та завершилась присудженням на користь Конго 325 мільйонів доларів репарацій за незаконну окупацію Угандою частини території Демократичної Республіки Конго, порушення принципу незастосування сили у міжнародних відносинах, вчинення вбивств та катувань стосовно цивільного населення, руйнування житлових будівель, порушення прав людини на окупованих територіях Конго та пограбування природних ресурсів останньої збройними силами Уганди. Розглядаючи цю справу, Суд відзначив, що «необхідний причинно-наслідковий зв'язок може змінюватися залежно від первинного правила, яке було порушено, а також характеру та ступеня шкоди», проте вказав і на те, що «як правило, сторона, яка вимагає компенсації, повинна довести наявність причинного зв'язку між міжнародно-протиправним діянням і заподіяною шкодою. Згідно з практикою Суду, компенсація може бути присуджена лише за наявності «достатньо прямого та певного причинно-наслідкового зв'язку між протиправними діяннями ... і шкодою, заподіяною Заявнику, що складається з усієї шкоди будь-якого типу, матеріальної чи моральної». Стосовно шкоди, спричиненої війною, питання причинного зв'язку, на думку Суду, може викликати певні труднощі. Так, у ситуації тривалого та широкомасштабного збройного конфлікту, як у цьому випадку, причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою та певною шкодою, за які заявник вимагає відшкодування, може бути легко встановлений, у той час як для деяких інших ушкоджень (тут у тексті рішення використовується термін «*injuries*») зв'язок між міжнародно-протиправним діянням і стверджуваною шкодою може бути недостатньо прямим і певним, щоб вимагати відшкодування [36]. Тобто значення мають як зміст первинних порушень міжнародних зобов'язань відповідно до правових приписів або звичаєвих норм, так і обставини конкретної справи.

Також повністю нівелювати вплив вини при встановленні факту та наслідків вчинення міжнародно-протиправного діяння також не варто. За твердженнями С. С. Андрейченко, вина у контексті міжнародної відповідальності сприяє розмежуванню звичайних та серйозних порушень зобов'язань, що очевидні з імперативних норм загального міжнародного права, а також береться до уваги при визначенні характеру та обсягу міжнародної відповідальності держави (обтяжуюча або пом'якшуюча обставина), впливає на форми такої відповідальності, включно з розміром відшкодування [37, с. 58–59]. Роль вини як фактору, який впливає на відповідальність держави визнає і Ю. Ю. Блажевич [24, с. 7].

При цьому, за найбільш поширеним у літературі та підтриманим академічною спільнотою підходом, міжнародна відповідальність держави є об'єктивною – відповідна теорія також носить назву «суворої» відповідальності (*strict or objective responsibility*), згідно з якою після того як мала місце незаконна дія, яка завдала шкоди і яка була вчинена представником держави, ця держава несе відповідальність за міжнародним правом перед державою, яка зазнала шкоди, незалежно від добросовісності чи недобросовісності (*good or bad faith*) [38, с. 783] поведінки держави-завдавача шкоди. Щодо шкоди як умови відповідальності можливо процитувати загальний висновок А. Пелле про те, що «саме поняття відповідальності було різко змінено в результаті тристоронньої еволюції, яка відображає еволюцію самого міжнародного права, зокрема те, що воно більше не зарезервовано лише за державами, а стало результатом присвоєння міжнародної правосуб'єктності іншим суб'єктам міжнародного права; воно втратило свою концептуальну єдність у результаті усунення шкоди як умови для притягнення до відповідальності за порушення, оскільки зникла спільна вихідна точка, яку вона поділяла з відповідальністю за дії, що не передбачали порушення міжнародного права» [3, с. 6] (виділення наше – І. М.).

По-третє, як ми вже вище зазначали, поведінка, що атрибується державі, у тій ж мірі як стосовно дій, може полягати і у бездіяльності. Відповідальність із бездіяльності, у цьому світлі, так само впливає зі змісту конкретних зобов'язань і нерідко засновується на принципі презюмованого знання держави, яка знала або повинна була знати про певні обставини, або повинна була вжити відповідних до ситуації дій, але у порушення таких зобов'язань їх не вжила або не вжила їх у належний спосіб та/або вчасно.

По-четверте, у питанні атрибуції поведінки держави застосовується принцип відношення до держави як єдиної сутності (*unity*), що узгоджується з її визнанням як єдиної юридичної особи в міжнародному праві. Коментар до Статей КМП з цього приводу також вказує на те, що «у цьому, як і в інших аспектах, приписування поведінки державі обов'язково є нормативною операцією. Вирішальним є те, що дана подія достатньо пов'язана з поведінкою (незалежно від того, дія чи бездіяльність) яка приписується державі відповідно до тих чи інших правил, викладених у главі II» [8]. Андрейченко С. С. оперує поняттям критерію зв'язку суб'єкта діяння, що суперечить міжнародно-правовим зобов'язанням держави, із самою державою, розкриваючи його «як такий, що базується на визнанні юридичної значимості функціонального або фактичного впливу держави на такого суб'єкта при встановленні міжнародної відповідальності держави» [39, с. 6] (виділення наше – І. М.). Зміст такої нормативної операції і відповідного критерію та їх важливість розкриваються через очевидну причину відсутності у держави власних «органів», вона може діяти лише через посередництво інших – зрештою, фізичних осіб. Тому, у поточному формулюванні принцип атрибуції передбачає, що офіційна поведінка та поведінка *ultra vires* будь-якої особи, яка вважається державною посадовою особою відповідно до національного законодавства, вважається поведінкою держави, але що дії чи бездіяльність приватних громадян не вважаються такими. Отже, «цей спосіб тлумачення державного органу реєструє певне судження про обсяг державних зобов'язань, виокремлюючи коло фізичних осіб, які зобов'язані будь-якою

даною нормою, і розподіл збитків, які спричиняють виникнення права на відшкодування» [11, с. 287–288]. Видається, що наведені положення щодо правового зв'язку між державою та особами, які діють від її імені або на виконання її розпоряджень, можливо об'єднати, вказавши на його двосторонність, за опосередкованості нормами права і встановленими ними зобов'язаннями: з одного боку піддається аналізу факт та характер впливу останніх на поведінку (діяння) відповідного суб'єкта, з іншого – такий ж вплив його поведінки на діяльність, яку можна та/або слід вважати здійснюваною державою.

У свою чергу, до правил атрибуції, зокрема, належать положення ст. 4 проекту Статей КМП, згідно з якою поведінка будь-якого органу держави розглядається як діяння даної держави за міжнародним правом незалежно від того, чи здійснює цей орган законодавчі, виконавчі, судові або будь-які інші функції, незалежно від положення, яке він займає у системі держави, і незалежно від того, чи є він органом центральної влади чи адміністративно-територіальної одиниці держави. При цьому поняття «орган» включає будь-яку особу або будь-яке утворення, яке має такий статус згідно з внутрішньодержавним правом. Це ж, відповідно до ст. 5 Статей КМП, поширюється і на поведінку особи або утворення, що уповноважені державою на виконання державної влади, за умови якщо у цьому випадку ця особа або утворення діє в якості держави за міжнародним правом. Важливим у контексті російсько-українського міжнародного збройного конфлікту при веденні бойових дій не лише офіційними збройними силами РФ та іншими військовими або правоохоронними утвореннями останньої, але й незаконними воєнізованими формуваннями так званих «ДНР» та «ЛНР», найманцями приватної військової компанії «Вагнер», є норма ст. 8 Статей КМП, згідно з якою поведінка особи або групи осіб розглядається як діяння держави згідно з міжнародним правом, якщо ця особа або група осіб фактично діють за вказівкою або під керівництвом чи контролем цієї держави при здійсненні такої поведінки. Відповідно такі факти та наявність прямого зв'язку між подібними формуваннями і державою підлягає доведенню у ході судового розгляду.

Підсумовуючи ці та інші положення, С. С. Андрейченко пропонує виділяти п'ять груп правил атрибуції поведінки державі для встановлення її міжнародної відповідальності:

1) атрибуція поведінки органів держави, включаючи поведінку, вчинену з перевищенням повноважень (*ultra vires*) або їх порушенням, та атрибуція поведінки органів, наданих у розпорядження держави іншою державою;

2) атрибуція поведінки недержавних осіб та утворень, які уповноважені здійснювати елементи державної влади, та атрибуція поведінки недержавних осіб та утворень, що здійснюють елементи державної влади в ситуаціях відсутності або неспроможності офіційної влади;

3) атрибуція поведінки, вчиненої за вказівками, під контролем або керівництвом держави; атрибуція поведінки повстанських чи інших рухів, що досягають успіху; атрибуція поведінки, що визнається і приймається державою як власна *ex post facto*;

4) атрибуція поведінки приватних осіб та утворень за відсутності функціонального або фактичного зв'язку таких акторів з державою;

5) атрибуція державі у зв'язку з протиправною поведінкою приватних акторів, функціонально або фактично не пов'язаних з державою, поведінки державних органів [39, с. 7–8].

Погоджуючись із обґрунтованістю такого підходу автора, відзначимо, що його аналіз дозволяє пов'язати суб'єктний та функціональний аспекти атрибуції поведінки державі, окреслюючи як коло суб'єктів, чії діяння безумовно присвоюються державі (державні органи), так і тих, чия поведінка атрибутується державі лише за наявності додаткових «прив'язок» (вказівок, контролю або керівництва держави).

Додатково, вважаємо, що наведені вище положення у цілому розкривають зміст не лише загальних принципів атрибуції поведінки державі, але й явно корелюють з приписом ст. 3 Проекту щодо того, що на кваліфікацію діяння держави як міжнародно-протиправного не впливають приписи внутрішньодержавного права, які можуть кваліфікувати таке діяння інакше, як правомірне. Таким ж чином, держава не може посилається на те, що діяння її органів (посадових осіб) відповідно до національного законодавства потребували спеціального дозволу, якого не було надано, були вчинені з перевищенням повноважень або за їх повної відсутності тощо. У цьому знову проявляється природа міжнародної відповідальності держави – механізм атрибуції працює за принципом фактично та юридично достатнього правового зв'язку, а не за складної вертикальної структури передумов та виключень.

Деякі правила атрибуції поведінки державі закріплюються й на конвенційному рівні. Так, відповідно до ст. 91 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року: «Сторона, що перебуває у конфлікті й порушує положення Конвенцій або цього Протоколу, повинна відшкодовувати завдані збитки, якщо для цього є підстави. Вона несе відповідальність за всі дії, що вчиняються особами, які входять до складу її збройних сил» [40] (виділення наше – І. М.). Подібна за змістом норма та правило атрибуції містяться також у ст. 3 IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додатку до неї: Положенні про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року [41]. Як бачимо, у цих положеннях є вказівки й на другий необхідний елемент міжнародно-протиправного діяння – порушення, взятих на себе державою зобов'язань за Женевськими конвенціями, зокрема щодо допустимих методів і засобів ведення війни, завдання шкоди шляхом невинуватених діянь здоров'ю військовополонених та ін.

Детальніше правила атрибуції поведінки державі у контексті її участі у міжнародному збройному конфлікті розкриваються у звичайному праві, зміст якого узагальнений, зокрема, Ж.-М. Хенкертсом у його дослідженні про звичаєве міжнародне гуманітарне право (МГП), підготовленого під егідою Міжнародного Комітету Червоного Хреста, а згодом доопрацьованого у співавторстві з Л. Досвальд-Бек у форматі повноцінного книжного видання. Згідно з нормою 149 цього зводу або переліку звичаєвих норм МГП, держава несе відповідальність за порушення міжнародного гуманітарного права, що можуть бути їй приписані, у тому числі за: а) порушення, вчинені її органами, включаючи збройні сили; б) порушення, вчинені особами чи структурами, уповноваженими нею здійснювати елементи державної влади; с) порушення, вчинені особами або групами, що фактично діють за її вказівками або під її керівництвом чи контролем; і d) порушення, вчинені приватними особами або групами, які вона визнає та приймає як власну поведінку. Норма 150 закріплює, що держава, відповідальна за

порушення міжнародного гуманітарного права, повинна у повній мірі відшкодувати завдану шкоду [42, с. 530–550].

По-п'яте, міжнародне зобов'язання держави як категорія стосується договірних та недоговірних зобов'язань. У аспекті їх порушення застосовуються змістовно однакові формулювання на кшталт «невиконання міжнародних зобов'язань», «дії, несумісні з міжнародними зобов'язаннями», «порушення міжнародного зобов'язання» або «порушення зобов'язань». Стаття 12 Статей КМП визначає, що порушення державою міжнародно-правового зобов'язання має місце, коли діяння такої держави не відповідає тому, що вимагає від неї це зобов'язання, незалежно від його походження або характеру. Стаття 13 містить додаткову умову темпорального характеру, встановлюючи, що жодне діяння держави не є порушенням міжнародно-правового зобов'язання, якщо це зобов'язання не пов'язує цю державу під час скоєння діяння. Разом з тим, у коментарі до Статей КМП відзначається, що традиційно у міжнародному праві порушення зобов'язань пов'язується із поведінкою, яка суперечить правам інших суб'єктів. Вкрай важливим, на наш погляд, є і те, що *«йдеться про порушення міжнародного зобов'язання, а не про правило чи норму міжнародного права. Для цих цілей важливим є не просто існування правила, а його застосування в конкретному випадку до відповідальної держави. Термін «зобов'язання» зазвичай використовується в міжнародних судових рішеннях і практиці, а також у літературі, щоб охопити всі можливі варіанти. Посилання на «зобов'язання» обмежується зобов'язанням згідно з міжнародним правом, питання чого додатково роз'яснене у ст. 3»* [8].

Крім цього, у науковій літературі значимість взятих на себе державою міжнародних зобов'язань у контексті її відповідальності нерідко описується з тією точки зору, що власне юридично дійсні міжнародні зобов'язання держави, незалежно від форми їх закріплення (міжнародний договір, міжнародний звичай, юридично обов'язкові рішення міжнародних міжурядових організацій, рішення міжнародних судів і арбітражів, односторонні акти держав) є юридичними підставами міжнародно-правової відповідальності [43, с. 17], з чим загалом варто погодитись, якщо мова йде про зобов'язання, які встановлюють відповідальність або заходи такої відповідальності, тобто нові позитивні обов'язки, про які йде мова у цій статті, а не первинні позитивні зобов'язання в рамках підтримання «нормальних» міждержавних відносин, у випадку чого такі зобов'язання лише формально, але не у суворо правовому сенсі є юридичною підставою відповідальності за їх невиконання. Вдало диференціював на підстави міжнародної відповідальності фактичного роду, єдиною з яких є міжнародно-протиправне діяння, та юридичного роду, основними з яких є міжнародний договір, міжнародний звичай, рішення міжнародних судів і арбітражів, рішення міжнародних організацій, односторонні міжнародно-правові акти держави, Ю. Ю. Блажевич [24, с. 10–11].

Висновки. Таким чином, засади міжнародної відповідальності держав за міжнародно-протиправне діяння, атрибутоване (присвоєне) державі як підстава такої відповідальності, є інститутами звичаєвого міжнародного права, відображеними одночасно у рекомендаційному джерелі «м'якого» права – проекті Статей КМП, та взаємопов'язаними зі змістом та логікою побудови підходів, сформованих і втілених протягом останнього століття у прецедентному праві – рішеннях Постійної палати міжнародного правосуддя, Міжнародного Суду ООН,

інституційних та *ad hoc* міжнародних арбітражів, трибуналів і спеціальних комісій. Це дозволяє назвати міжнародну відповідальність цілісним конструктом міжнародного права, еволюційним доктринальним результатом загальносвітового консенсусу, досягнутого для ефективного забезпечення і гарантування принципів, на яких ґрунтується сучасний міжнародний правопорядок. Саме тому інститут міжнародної відповідальності зберігає свою гнучкість, реалізуючись у значній мірі залежно від обставин конкретної справи та згідно з відповідними міжнародними зобов'язаннями, оскільки, *«на міжнародному рівні, відповідальність є необхідним наслідком зобов'язання: кожне порушення суб'єктом міжнародного права своїх зобов'язань спричиняє міжнародну відповідальність»* [44, с. 445].

Підсумовуючи усе наведене вище зазначимо, що інститут міжнародних зобов'язань держав посідає чільне місце і у понятті міжнародно-протиправного діяння (дії або упущенні, бездіяльності), суть якого проявляється через безпосереднє порушення таких зобов'язань, незалежно від їх договірної чи позадоговірної природи. Природа та зміст міжнародного зобов'язання, джерело його закріплення і форма виконання або дотримання диктують необхідність (або її відсутність) наявності таких елементів міжнародно-протиправного діяння як вина та завдані збитки. Єдиною іншою вимогою визнання діяння держави як міжнародно-протиправного та покладення на неї відповідних позитивних зобов'язань, є критерій атрибуції поведінки державі, заснований на визнанні останньої як єдиної сутності, де діяння будь-якого органу держави (включно з її посадовими особами) розглядаються як діяння цієї держави за міжнародним правом.

Наведене дозволяє стверджувати, що встановлені нами засади міжнародної відповідальності держави як наслідок вчинення нею міжнародно-протиправного діяння складають окремий нормативний та ціннісний «тест», за яким діяння держави оцінюються у світлі заявленого іншою стороною порушення першою взятих на себе міжнародних зобов'язань. На цих позиціях ми будемо безпосередньо засновуватись при характеристиці діянь Російської Федерації у світлі розпочатої нею у лютому 2022 року повномасштабної збройної агресії проти нашої держави та при пошуку оптимального механізму притягнення її до міжнародної відповідальності за порушення зобов'язань перед Україною та усім цивілізованим світом.

Література:

1. Brownlie I. System of the Law of Nations: State Responsibility. Part I. New York: Clarendon Press; Oxford University Press, 1983. 302 p.
2. Nolte G. From Dionisio Anzilotti to Roberto Ago: The Classical International Law of State Responsibility and the Traditional Primacy of a Bilateral Conception of Inter-State Relations. *European Journal of International Law*. 2002. Vol. 13. No. 5. P. 1083–1098.
3. The Law of International Responsibility / ed. by J. Crawford, A. Pellet, S. Olleson. Oxford University Press, 2010. 1376 p.
4. Creutz K. State Responsibility in the International Legal Order. A Critical Appraisal. Cambridge University Press, 2020. 352 p.
5. Блажевич Ю. Ю. Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння : дис... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2006. 219 с.
6. Андрейченко С. С. Міжнародно-правова концепція атрибуції поведінки державі : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2015. 428 с.
7. Грабович Т. Сутність міжнародно-правової відповідальності держав як політико-правової цінності. *Публічне право*. 2020. № 2(38). С. 73–79.

8. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries, 2001. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf.
9. Грабович Т. А. Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (2001): основа сучасного права міжнародної відповідальності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. № 4. С. 240–245.
10. Maini-Thompson S. S. “The ILC Articles on State Responsibility are the Napoleonic Code of international law.” Discuss. URL: <https://www.middletemple.org.uk/sites/default/files/Uploads/Sapandeep%20Singh%20Maini-Thompson%20essay%20for%20publication.pdf>.
11. Crawford J., Watkins J. International Responsibility / The Philosophy of International Law / ed. by S. Besson, J. Tasioulas. Oxford University Press, 2010. 626 p.
12. Tams C. J. Law-making in Complex Processes. The World Court and the Modern Law of State Responsibility / Sovereignty, Statehood and State Responsibility. Essays in Honour of James Crawford / ed. by Christine Chinkin and Freya Baetens. Cambridge University Press, 2015. 479 p.
13. Jack Rankin v. The Islamic Republic of Iran. IUSCT Case No. 10913. Award No. 326-10913-2. URL: <https://jusmundi.com/en/document/decision/en-jack-rankin-v-the-islamic-republic-of-iran-award-award-no-326-10913-2-tuesday-3rd-november-1987>.
14. Draft articles on State responsibility. *Yearbook of the International Law Commission*. 1980. Vol. II. Part 2. P. 30–34. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1980_v2_p2.pdf.
15. Archer Daniels Midland and Tate & Lyle Ingredients Americas, Inc. v. United Mexican States. ICSID Case No. ARB(AF)/04/5. Award – 21 November 2007. URL: <https://jusmundi.com/en/document/decision/en-archer-daniels-midland-and-tate-lyle-ingredients-americas-inc-v-united-mexican-states-award-wednesday-21st-november-2007>.
16. Crawford J. The International Law Commission's Articles on State Responsibility. Introduction, Text and Commentaries. Cambridge University Press, 2003. 424 p.
17. Pellet A. Some Remarks on the Recent Case Law of the International Court of Justice on Responsibility Issues / International Law: A Quiet Strength (Miscellanea in memoriam Géza Herczegh) / ed. by Péter Kovács. Budapest: Pazmany Press, 2011. 309 p.
18. Пронюк Н. В. Сучасне міжнародне право : навчальний посібник. 2-е вид., змін. та допов. Київ: КНТ, 2010. 438 с.
19. Factory at Chorzów (Jurisdiction). Judgment – 26 July 1927. PCIJ Series A. No 9. URL: <https://jusmundi.com/en/document/decision/en-factory-at-chorzow-jurisdiction-judgment-tuesday-26th-july-1927>.
20. Phosphates in Morocco. Judgment – 14 June 1938. PCIJ Series A/B. No 74. URL: <https://jusmundi.com/en/document/decision/en-phosphates-in-morocco-judgment-tuesday-14th-june-1938>.
21. The Corfu Channel Case (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania). Judgment of 9 April 1949. Merits. *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/1/001-19490409-JUD-01-00-EN.pdf>.
22. Case Concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). Judgment of 26 November 1984. *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/70/070-19841126-JUD-01-00-EN.pdf>.
23. Case Concerning Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia). Judgment of 25 September 1997. *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/92/092-19970925-JUD-01-00-EN.pdf>.
24. Блажевич Ю. Ю. Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2006. 21 с.
25. Антонович М. М. Поняття міжнародно-протиправного діяння держави та злочину за міжнародним правом: порівняльний аспект. *Наукові записки НАУКМА*. 2002. Том 20. С. 28–32.
26. Малавацький О. Міжнародно-правова відповідальність держави за міжнародні неправомірні акти: актуальні теоретико-доктринальні підходи до визначення та розуміння. *Evropský politický a právní diskurz – European Political and Law Discourse*. 2018. Vol. 5. Issue 4. С. 25–46.
27. Summaries of the Work of the International Law Commission. *International Law Commission*. URL: https://legal.un.org/ilc/summaries/9_6.shtml.
28. Crawford J. The ILC's Article on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts: A Retrospect. *The American Journal of International Law*. 2002. Vol. 96. No. 4. P. 874–890.
29. United Nations General Assembly Resolution 3314 (XXIX). Definition of Aggression. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/739/16/IMG/NR073916.pdf?OpenElement>.
30. Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal. London, 8 August 1945. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.2_Charter%20of%20IMT%201945.pdf.
31. Rome Statute of the International Criminal Court. International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>.
32. Materials on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. United Nations Legislative Series. ST/LEG/SER B/25. URL: <https://legal.un.org/legislativeseries/pdfs/volumes/book25.pdf>.
33. United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (United States of America v. Iran). Judgment of 24 May 1980. *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/64/064-19800524-JUD-01-00-EN.pdf>.
34. Attribution. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/attribution>.
35. Case concerning the difference between New Zealand and France concerning the interpretation or application of two agreements concluded on 9 July 1986 between the two States and which related to the problems arising from the Rainbow Warrior Affair. Decision of 30 April 1990. URL: <https://ilj.org/wp-content/uploads/2016/08/Archaga-et-al-Rainbow-Warrior-1990.pdf>.
36. Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda). Judgment of 09 February 2022. *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/116/116-20220209-JUD-01-00-EN.pdf>.
37. Андрейченко С. С. Вплив вини на тяжкість і наслідки міжнародно-протиправного діяння. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 3. С. 53–60.
38. Shaw M. N. International Law. Sixth edition. Cambridge University Press, 2008. 1542 p.
39. Андрейченко С. С. Міжнародно-правова концепція атрибуції поведінки держави : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2015. 42 с.
40. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), of 8 June 1977. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.34_AP-I-EN.pdf.
41. Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907>.
42. Henckaerts J.-M., Doswald-Beck L. Customary International Humanitarian Law. Volume I. Rules. Cambridge University Press, 2005. 628 p.
43. Грабович Т. Юридичні підстави міжнародної відповідальності держави. *Юридичний вісник*. 2020. № 5. С. 14–19.
44. International Law, 2nd edition / ed. by M. D. Evans. Oxford University Press, 2006. 833 p.

References:

- Brownlie, I. (1983) *System of the Law of Nations: State Responsibility. Part I*. New York: Clarendon Press; Oxford University Press (in English).
- Nolte, G. (2002) From Dionisio Anzilotti to Roberto Ago: The Classical International Law of State Responsibility and the Traditional Primacy of a Bilateral Conception of Inter-State Relations. *European Journal of International Law*, 13, 5, 1083–1098 (in English).
- The Law of International Responsibility (2010) / ed. by J. Crawford, A. Pellet, S. Olleson. Oxford University Press (in English).
- Creutz, K. (2020) *State Responsibility in the International Legal Order. A Critical Appraisal*. Cambridge University Press (in English).
- Blazhevych, Yu. Yu. (2006) *Vidpovidalnist derzhav za mizhnarodno-protypravni diiannia [Responsibility of states for internationally wrongful acts]*. Dissertation of the candidate of legal sciences, Kyiv (in Ukrainian).
- Andreichenko, S. S. (2015) *Mizhnarodno-pravova kontsepsiia atrybuty povedinky derzhavi [International legal concept of attribution of behavior to the state]*. Dissertation of the doctor of legal sciences, Odesa (in Ukrainian).
- Hrabovych, T. (2020) *Sutnist mizhnarodno-pravovoi vidpovidalnosti derzhavy yak polityko-pravovoi tsinnosti [The essence of international legal responsibility of the state as a political and legal value]*. *Public Law*, 2(38), 73–79 (in Ukrainian).
- Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries, 2001. Retrieved from https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (in English).
- Hrabovych, T. A. (2020) *Statti pro vidpovidalnist derzhav za mizhnarodno-protypravni diiannia (2001): osnova suchasnoho prava mizhnarodnoi vidpovidalnosti [Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts: basis of the modern law of international responsibility]*. *Scientific bulletin of public and private law*, 4, 240–245 (in Ukrainian).
- Maini-Thompson, S. S. “The ILC Articles on State Responsibility are the Napoleonic Code of international law.” Discuss. Retrieved from <https://www.middletemple.org.uk/sites/default/files/Uploads/Sapandeep%20Singh%20Maini-Thompson%20essay%20for%20publication.pdf> (in English).
- Crawford, J., Watkins, J. (2010) *International Responsibility / The Philosophy of International Law* / ed. by S. Besson, J. Tasioulas. Oxford University Press (in English).
- Tams, C. J. (2015) *Law-making in Complex Processes. The World Court and the Modern Law of State Responsibility / Sovereignty, Statehood and State Responsibility. Essays in Honour of James Crawford* / ed. by Christine Chinkin and Freya Baetens. Cambridge University Press (in English).
- Jack Rankin v. The Islamic Republic of Iran. IUSCT Case No. 10913. Award No. 326-10913-2. Retrieved from <https://jusmundi.com/en/document/decision/en-jack-rankin-v-the-islamic-republic-of-iran-award-award-no-326-10913-2-tuesday-3rd-november-1987>. (in English).
- Draft articles on State responsibility (1980). *Yearbook of the International Law Commission*, II, 2, 30–34. Retrieved from https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1980_v2_p2.pdf. (in English).
- Archer Daniels Midland and Tate & Lyle Ingredients Americas, Inc. v. United Mexican States. ICSID Case No. ARB(AF)/04/5. Award – 21 November 2007. Retrieved from <https://jusmundi.com/en/document/decision/en-archer-daniels-midland-and-tate-lyle-ingredients-americas-inc-v-united-mexican-states-award-wednesday-21st-november-2007>. (in English).
- Crawford, J. (2003) *The International Law Commission's Articles on State Responsibility. Introduction, Text and Commentaries*. Cambridge University Press (in English).
- Pellet, A. (2011) *Some Remarks on the Recent Case Law of the International Court of Justice on Responsibility Issues / International Law: A Quiet Strength (Miscellanea in memoriam Géza Herczegh)* / ed. by Péter Kovács. Budapest: Pazmany Press (in English).
- Proniuk, N. V. (2010). *Suchasne mizhnarodne pravo [Modern international law]*. Tutorial, Kyiv, KNT (in Ukrainian).
- Factory at Chorzów (Jurisdiction). Judgment – 26 July 1927. PCIJ Series A. No 9. Retrieved from <https://jusmundi.com/en/document/decision/en-factory-at-chorzow-jurisdiction-judgment-tuesday-26th-july-1927> (in English).
- Phosphates in Morocco. Judgment – 14 June 1938. PCIJ Series A/B. No 74. Retrieved from <https://jusmundi.com/en/document/decision/en-phosphates-in-morocco-judgment-tuesday-14th-june-1938> (in English).
- The Corfu Channel Case (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania). Judgment of 9 April 1949. Merits. *International Court of Justice*. Retrieved from <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/1/001-19490409-JUD-01-00-EN.pdf> (in English).
- Case Concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). Judgment of 26 November 1984. *International Court of Justice*. Retrieved from <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/70/070-19841126-JUD-01-00-EN.pdf> (in English).
- Case Concerning Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia). Judgment of 25 September 1997. *International Court of Justice*. Retrieved from <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/92/092-19970925-JUD-01-00-EN.pdf> (in English).
- Blazhevych, Yu. Yu. (2006) *Vidpovidalnist derzhav za mizhnarodno-protypravni diiannia [Responsibility of states for internationally wrongful acts]*. Abstract of the dissertation of the candidate of legal sciences, Kyiv (in Ukrainian).
- Antonovych, M. M. (2002). *Poniattia mizhnarodno-protypravnoho diiannia derzhavy ta zlochynu za mizhnarodnym pravom: porivnialnyi aspekt [The concept of an internationally wrongful act of the state and a crime under international law: a comparative aspect]*. *Scientific Notes of NaUKMA*, 20, 28–32 (in Ukrainian).
- Malovatskyi, O. (2018). *Mizhnarodno-pravova vidpovidalnist derzhavy za mizhnarodni nepravomimi akty: aktualni teoretyko-doktrynalni pidkhody do vyznachennia ta rozuminnia [International legal responsibility of the state for international wrongful acts: current theoretical and doctrinal approaches to definition and understanding]*. *Evropský politický a právní diskurz – European Political and Law Discourse*, 5, 4, 25–46 (in Ukrainian).
- Summaries of the Work of the International Law Commission. *International Law Commission*. Retrieved from https://legal.un.org/ilc/summaries/9_6.shtml (in English).
- Crawford, J. (2002) *The ILC's Article on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts: A Retrospect*. *The American Journal of International Law*, 96, 4, 874–890 (in English).
- United Nations General Assembly Resolution 3314 (XXIX). Definition of Aggression. Retrieved from <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/739/16/IMG/NR073916.pdf?OpenElement> (in English).
- Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal. London, 8 August 1945. Retrieved from https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.2_Charter%20of%20IMT%201945.pdf (in English).
- Rome Statute of the International Criminal Court. International Criminal Court. Retrieved from <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf> (in English).
- Materials on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. United Nations Legislative Series. ST/LEG/SER B/25. Retrieved from <https://legal.un.org/legislativeseries/pdfs/volumes/book25.pdf> (in English).
- United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (United States of America v. Iran). Judgment of 24 May 1980. *International Court of*

- Justice*. Retrieved from <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/64/064-19800524-JUD-01-00-EN.pdf> (in English).
34. Attribution. Cambridge Dictionary. Retrieved from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/attribution> (in English).
 35. Case concerning the difference between New Zealand and France concerning the interpretation or application of two agreements concluded on 9 July 1986 between the two States and which related to the problems arising from the Rainbow Warrior Affair. Decision of 30 April 1990. Retrieved from <https://ijl.org/wp-content/uploads/2016/08/Archaga-et-al-Rainbow-Warrior-1990.pdf> (in English).
 36. Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda). Judgment of 09 February 2022. *International Court of Justice*. Retrieved from <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/116/116-20220209-JUD-01-00-EN.pdf> (in English).
 37. Andreichenko, S. S. (2014) Vplyv vyny na tiazhkist i naslidky mizhnarodno-protypravnoho diiannia [The influence of guilt on the severity and consequences of an internationally wrongful act]. *Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs*, 3, 53–60 (in Ukrainian).
 38. Shaw, M. N. (2008) *International Law*. Sixth edition. Cambridge University Press (in English).
 39. Andreichenko, S. S. (2015) Mizhnarodno-pravova kontseptsiiia atrybutsii povedinky derzhavi [International legal concept of attribution of behavior to the state]. Abstract of dissertation of the doctor of legal sciences, Odesa (in Ukrainian).
 40. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), of 8 June 1977. Retrieved from https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.34_AP-I-EN.pdf (in English).
 41. Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907. Retrieved from <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907> (in English).
 42. Henckaerts, J.-M., Doswald-Beck, L. (2005) *Customary International Humanitarian Law*. Volume I. Rules. Cambridge University Press (in English).
 43. Hrabovych, T. (2020) Yurydychni pidstavy mizhnarodnoi vidpovidalnosti derzhavy [Legal basis of the international responsibility of the state]. *Legal Bulletin*, 5, 14–19 (in Ukrainian).
 44. *International Law*, 2nd edition (2006) / ed. by M. D. Evans. Oxford University Press (in English).

Mudra I. Internationally wrongful act as a ground for international responsibility of the state

Summary. The article establishes the legal nature and constitutive elements of an internationally wrongful act as a concept that, at the level of “soft” international law and key precedents of international courts, commissions and tribunals, is currently the only complex ground for the emergence of international responsibility of states. It is stated, that the principles of international responsibility of states for an internationally wrongful act attributed to the state as the basis of such responsibility are institutions of customary international law, reflected at the same time in the recommendatory source of “soft” law – ILC Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, being interconnected in content and logic with approaches formed and embodied during the last century in case law – decisions of the PCIJ, the UN ICJ, institutional and ad hoc international arbitrations, tribunals and special commissions. This allows us to call international responsibility an integral construct of international law, an evolutionary doctrinal result of a global consensus, achieved to effectively ensure and guarantee the principles on which the modern international legal order is based.

The nature and content of an international obligation, the source of its consolidation and the form of execution or observance dictate the necessity (or lack thereof) of the presence of such elements of an internationally wrongful act as guilt and damages. The only other requirement for the recognition of an action of the state as internationally wrongful and the imposition of corresponding positive obligations on it is the criterion of attribution of behaviour to the state, based on the recognition of the latter as a single entity, where the actions of any state body are considered as actions of this state under international law.

Key words: internationally wrongful act, ILC Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, international obligations of states, attribution of behavior to the state, international responsibility of states, termination of illegal act, principle of full compensation for damage caused.

*Риженко І. М.,**кандидат технічних наук, доцент**Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Демянчука**Демянчук О. М.,**здобувач освітньо-наукового рівня (доктор філософії)**Науково-дослідного інституту публічного права*

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕГІОНАЛЬНИХ СИСТЕМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. У статті здійснено дослідження загальних характеристик дослідженні регіональних систем захисту прав людини. Зауважено, що міжнародна система захисту прав людини виступає – це одна із провідних галузей міжнародного публічного права, яка включає в себе систему міжнародних органів, організацій та відповідні нормативно-правових актів, які закріплюють права і свобода людини та забезпечують міжнародні стандарти захисту у цій сфері. Визначено, що міжнародна система захисту прав людини включає в себе нормативну складову (міжнародно-правові акти, які визначають механізм та норми-принципи, закріплюють стандарти прав людини на міжнародному та національних рівнях) та інституційну складову (міжурядові міжнародні організації, міжнародні неурядові організації, міжнародні судові організації, недержавні актори). Уточнено, що рівнями міжнародної системи захисту прав людини є: глобальний, регіональний та національний рівень. Підкреслено, що видами регіонального рівня міжнародної системи захисту прав людини є: Європейська регіональна система захисту прав людини, Американська регіональна система захисту прав людини, Африканська регіональна система захисту прав людини, Арабська регіональна система захисту прав людини, Регіональна система захисту прав людини Азійсько-Тихоокеанського регіону.

Визначено, що особливостями регіонального рівня міжнародної системи захисту прав людини є: різноманітні підходи у формулюванні назви та змісту схожих прав; подолання соціальної стигматизації та визнання рівного статусу усіх людей в незалежності від соціального статусу, матеріального стану, походження та ін.; закріплення «позитивної дискримінації» у визнанні прав жінок; заборона рабства, колоніалізму, геноциду, тортур та жорстокого поводження; сприяння підвищенню правової свідомості громадян та формують культуру правової поведінки; імплементація міжнародних стандартів захисту прав людини до національного законодавства країн; забезпечення розвитку міжнародного співробітництва та обміну досвідом між країнами в сфері захисту прав людини та ін.

Ключові слова: права людини, міжнародні стандарти прав людини, міжнародна система захисту прав людини, регіональних систем захисту прав людини.

Постановка проблеми. Міжнародна система захисту прав людини виступає однією із основних галузей міжнародного публічного права, включає в себе систему міжнародних органів, організацій та відповідні нормативно-правових, актів які здійснюють захист прав і свобод людини, забезпечують міжнародні стандарти та захисту у цій сфері. Система є елементом

міжнародних відносин і міжнародного права, підлягає змінам і вдосконаленню з метою підвищення ефективності діяльності її механізмів та складається з різних рівнів (глобального, регіонального, національного рівня). Дослідження особливостей регіональних систем захисту прав людини має важливе значення оскільки різні регіони світу мають унікальний культурний та історичний контекст, мають свої власні юридичні норми та інституції, які впливають на способи сприйняття та реалізації прав людини. Дослідження цих особливостей дозволяє краще розуміти, які підходи до захисту прав людини можуть бути найбільш ефективними в конкретному регіоні, дозволяє виявляти сильні та слабкі сторони регіональних правозахисних систем, сприяти співпраці та обміну досвідом між різними країнами і регіонами, що допомагає виробляти найкращі практики та інноваційні підходи до захисту прав людини.

Стан дослідження. Дослідження міжнародної системи захисту прав людини та її рівнів здійснювали такі науковці, як: М. Антонович [1], В.В. Владишевська, А.М. Гриб, В.Ю. Дронов [2], К.В. Степаненко [3], І.А. Шуміло [4] та ін.

Мета дослідження полягає у дослідженні особливостей регіональних систем захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу. В теорії та практиці міжнародного права виділяють наступні підходи до розуміння місця прав людини у міжнародних відносинах: традиційна модель у відповідності до якої права людини на міжнародному рівні носить другорядний характер, головне значення права людини визначається на державному рівні (Г. Кельзен, К. Шмітт, Д. Равз); інтернаціональна модель у відповідності до якої система міжнародних організацій визначає стандарти прав людини (Р. Лайонс, Е. Рузвельт, Д. Гегель); космополітична модель у відповідності до якої світове політичне співтовариство та недержавні суб'єкти міжнародного права здійснюють тиск на держави з метою гарантування прав людини (Д. Роллс, М. Нассбаум) [1].

Міжнародна система захисту прав людини включає в себе нормативну та інституційну складову:

І. Нормативна складова міжнародної системи захисту прав людини складає низка міжнародно-правових актів, які визначають механізм та норми-принципи, закріплюють стандарти прав людини на міжнародному та національних рівнях. До основних міжнародних нормативно-правових актів в даній сфері відносяться Статут ООН, Загальна декларація прав людини, 1948 р., Мінімальні стандартні правила поводження із в'язнями, 1955 р., Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расо-

вої дискримінації, 1965 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, 1966 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, 1966 р., Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, 1979 р., Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, 1984 р., Конвенція ООН про права дитини, 1989 р. та ін.

II Інституційна складова міжнародної системи захисту прав людини включає в себе:

- міжурядові міжнародні організації (Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз, Дитячий фонд ООН, Рада Європи, Офіс Високого комісара ООН з прав людини, Організація з безпеки та співробітництва в Європі, Африканська комісія з прав людини та правосуддя, Міжамериканська комісія з прав людини та ін.);

- міжнародні неурядові організації (Amnesty International, Medecins Sans Frontieres, Human Rights Watch, Red Cross та ін.);

- міжнародні судові організації (Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини, Африканський суд з прав людини та народів, Міжнародний кримінальний суд та ін.);

- недержавні актори (неприбуткові громадські організації, активісти, громадськість, дослідницькі центри та академічні установи, медіа, журналісти, корпорації та бізнес-структури, міжнародні фонди та ін.).

Рівнями міжнародної системи захисту прав людини є: 1) глобальний рівень – діяльність міжнародних організацій які забезпечують захист прав людини на світовому рівні, також вплив міжнародних угод та конвенцій у цій сфері; 2) регіональний рівень – регіональні системи захисту прав людини, які сформовано у Європі, Америці, Азійсько-Тихоокеанського регіону, Африці, мусульманських країнах та ін.; 3) національний рівень – гарантія та захист прав людини на рівні окремих держав.

В межах даного дослідження зупинимося більш детально на характеристиці регіонального рівня захисту прав людини.

Європейська регіональна система захисту прав людини ґрунтується на Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та Хартії основних прав ЄС, які мають значний вплив на формування законодавства ЄС та законодавства країн-членів ЄС в цій сфері. Так, преамбула Хартії основних прав ЄС визначає «усвідомлюючи своє духовне та моральне надбання, Європейський Союз бере за основу своєї діяльності неподільні та загальні цінності – гідність людини, свободу, рівність та солідарності; він спирається на принципи демократії та правової держави. Він ставить людину в основу своєї діяльності, засновуючи громадянство Європейського Союзу і створюючи простір свободи, безпеки та правосуддя» [5]. Хартія містить дещо відмінний підхід до систематизації прав людини ніж система поколінь прав людини та система «першочергових і другорядних прав людини», які сформувалися у теорії та практиці міжнародного права. Зокрема, система прав людини визначених в Хартії формується за їх і пріоритетом захисту, закріплює принцип неподільності прав і свобод людини та включає такі рівні:

- 1) гідність людини (право на життя, заборона смертної кари, тортур та рабства);

- 2) рівність людей (права вразливих категорій – людей похилого віку, дітей);

- 3) свобода людини (право на особисте життя, свободу думки, право на освіту та самовираження, право на шлюб, право на власність);

- 4) справедливість (право на правовий захист, право на судовий розгляд, презумпція невинуватості);

- 5) права громадян (право на участь у безпосередній демократії, право на свободу пересування);

- 6) солідарність людей (соціальні права і права працюючих) та ін. [5].

Американська регіональна система захисту прав людини (країни Південної та Північної Америки) ґрунтується на таких нормативно-правових актах, як: Американська декларація прав і обов'язків людини, 1948 р. та Американська конвенція з прав людини (Пакт Сан-Хосе) 1969 р., які є ключовими документами, що визначають права та обов'язки держав-членів Організації американських держав у сфері прав людини. Ст. 1 Американська конвенція з прав людини визначає, що «держави-учасниці цієї Конвенції зобов'язуються поважати права та свободи, визнані в ній, та забезпечувати для всіх осіб, які перебувають під їх юрисдикцією, вільне та повне здійснення цих прав і свобод без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, економічного чи будь-якого іншого соціального становища» [6].

Система прав людини в даній конвенції визначена за таким підходом:

- громадянські та політичні права (право на життя, свободу від тортур, рабства, право на особисту свободу, право на справедливий суд, свобода від законів Ex Post Facto, право на компенсацію, право на особисте життя, свобода совісті та релігії, права дитини та ін.);

- економічні, соціальні та культурні права (містить відсилку до положень щодо даної категорії прав, які визначені у Статуті Організації американських держав та Протоколу Буенос-Айрес) [6].

Серед нестандартних підходів до розуміння системи прав людини визначених даною Конвенцією можна відмітити наступне: 1) закріплення таких «нестандартних» прав, як право на правосуб'єктність, право на відповідь, права сім'ї та ін. 2) відсильний характер окремих норм, тобто сама Конвенція не містить максимально повного переліку прав людини, а відсилає до інших нормативно-правових актів; 3) включає положення щодо повноважень Міжамериканської комісії по права людини та Міжамериканського суду з прав людини.

Нормативно-правовою основою Африканської регіональної системи захисту прав людини є Африканська Хартія прав людини і народів 1985 р., яка комплексно регулює громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права і обов'язки по відношенню до сім'ї, суспільства, держави та міжнародного товариства (наприклад, закріплено обов'язки сприяти зміцненню африканської єдності та національній солідарності, працювати з повною віддачею, матеріально підтримувати батьків у скрутні часи та ін.). Систематизація прав людини в межах вище зазначеної Хартії враховує специфіку розвитку африканських країн, що виражається у закріпленні таких прав, як: права в сфері антиколоніальної діяльності, право на визвольну боротьбу проти іноземного панування, право на повернення у разі пограбування африканських народів та право на компенсацію, право розпоряджатися національними багатствами,

повагу до самотності, право протидіяти іноземній економічній експлуатації та ін. [7].

Основною правозахисною міждержавною організацією, що діє в межах Арабської регіональної системи захисту прав людини є Постійна арабська комісія з прав людини (діє в межах Ліги арабських держав). Комісія прийняла Арабську Хартію прав людини у 1994 р., яку за участі експертів і представників громадянського суспільства суттєво допрацювала її у 2004 р. Слід зауважити, що перша редакція Хартії була підписана тільки Іраком та ратифікована Йорданією, оскільки не закріплювала ряд міжнародних стандартів прав людини в окремих сферах. Враховуючи специфіку регіону ст. 2 Арабської Хартії прав людини визначає, що «усі форми расизму, сіонізму та іноземної окупації та панування становлять перешкоду людській гідності та головну перешкоду для здійснення основних прав народів, усі подібні практики мають бути засуджені та докладені зусиль для їх усунення» [8].

Серед нововведень Хартії (редакція 2004 р.) можна виділити наступні: антидискримінаційні застереження, в т.ч. і на підставі інвалідності; рівність чоловіків і жінок; свобода совісті та захист культурних прав меншин; відшкодування матеріальної і моральної шкоди жертвам жорстокого поводження та катувань; не допускається скасування гарантій справедливого судового розгляду в період надзвичайних ситуацій тощо.

Проте, зміст Арабської Хартії прав людини неодноразово засуджувався в силу таких особливостей як:

- гарантія ряду прав людини тільки для громадян країн-учасниць Хартії;
- відсутність суворой заборони жорстких покарань;
- вплив ісламського шаріату на систему прав людини, зокрема, визнання лише тих прав людини, які не суперечать релігійним канонам;
- обмеження права на свободу думки;
- смертна кара для неповнолітніх, якщо такий вид покарання передбачено національним законодавством країн-учасниць (ст. 7 Арабської Хартії прав людини визначає, що «смертна кара не може бути призначена особам, які не досягли 18 р., якщо інше не передбачено законами, що діяли на час вчинення злочину» [9]) та ін.

Слід зауважити, що Арабська Хартія основним контролюючим органом визнала Комітет експертів із прав людини, проте даний орган не має достатніх повноважень у сфері захисту прав людини. У 2014 р. було схвалено Статут Арабського суду з прав людини, який є міжнародним судовим органом, створеним з метою захисту прав людини в арабському регіоні, розвитку правозахисної системи та співпраці з іншими міжнародними організаціями.

Окремого значення в системі захисту прав людини даної регіональної системи мають Організація ісламського співробітництва (прийняла Даккську декларацію прав людини в ісламі. 1974 р.) та Незалежна постійна комісія з прав людини (створена для моніторингу виконання Каїрської декларації прав людини в ісламі та контролю за дотриманням на території іноземних країн прав людини в межах мусульманських меншин).

Регіональна система захисту прав людини Азійсько-Тихоокеанського регіону (входять країни Південно-Східної Азії, країни узбережжя Тихого океану та острівні держави) включає в себе такі основні органи і ініціативи:

- Азійсько-Тихоокеанська мережа національних інституцій з прав людини (об'єднує національні інституції з прав людини

у регіоні, здійснює підтримку і зміцнення їх ролі в сфері захисту прав людини відповідно до міжнародних стандартів);

- Азійська Комісія з прав людини (здійснює моніторинг та захист прав людини в регіоні);
- ініціатива «Азія без катувань» (спрямована на боротьбу із практикою катувань у регіоні та забезпечення виконання міжнародних стандартів щодо запобігання катуванням);
- ініціатива «Жінки, мир та безпека в Азії та Тихому океані» (спрямована на забезпечення прав жінок, підтримку миру і безпеки в регіоні та впровадження рішень Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 щодо жінок, миру та безпеки).

Слід зауважити, що розвиток регіональної системи захисту прав людини Азійсько-Тихоокеанського регіону ґрунтується на таких специфічних ознаках регіону, як: особливості східної філософії; вплив на розвиток країн регіону періоду колонізації; відособленість країн; складна геополітична структура з різними моделями правління і політичними системами; різноманітні культурні та релігійні контексти, соціокультурні особливості країн регіону; значна відмінність в економічному розвитку країн, що впливає на доступ до реалізації прав та ін. У зв'язку з чим у 2009 р. було створено Міжурядову комісію з прав людини, яка зобов'язала країни дотримуватися міжнародних принципів та стандартів прав людини, зокрема таких, як: принцип універсальності, принципу неподільності, принцип взаємопов'язаності, принцип взаємозалежності, принцип об'єктивності, принцип неупередженості, принцип уникнення подвійних стандартів, принцип недопущення політизації в даній сфері та ін.

Декларація Асоціації країн Південно-Східної Азії про права людини ASEAN Human Rights Declaration, AHDR, 2012 р.) – це ключовий правовий документ захисту прав Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), який визначає універсальність та недоторканість прав людини, закликає країни АСЕАН вживати ефективні заходи для забезпечення прав людини та їх захисту, закріплює окрему категорію прав вразливих категорій населення, закликає до співпраці діалогу та обміну досвідом у галузі прав людини між країнами АСЕАН та з іншими регіональними та міжнародними організаціями. Слід зауважити, що зміст Декларації критично оцінюється регіональними правозахисними організаціями та відповідними органами ООН.

Висновки. Міжнародна система захисту прав людини виступає – це одна із провідних галузей міжнародного публічного права, яка включає в себе систему міжнародних органів, організацій та відповідні нормативно-правових актів, які закріплюють права і свобода людини та забезпечують міжнародні стандарти захисту у цій сфері. Міжнародна система захисту прав людини включає в себе нормативну складову (міжнародно-правові акти, які визначають механізм та норми-принципи, закріплюють стандарти прав людини на міжнародному та національних рівнях) та інституційну складову (міжурядові міжнародні організації, міжнародні неурядові організації, міжнародні судові організації, недержавні актори). Рівнями міжнародної системи захисту прав людини є: глобальний, регіональний, національний рівень. Види регіонального рівня міжнародної системи захисту прав людини Європейська регіональна система захисту прав людини, Американська регіональна система захисту прав людини, Африканська регіональна система захисту прав людини, Арабська регіональна система захи-

сту прав людини, Регіональна система захисту прав людини Азійсько-Тихоокеанського регіону

Особливостями регіонального рівня міжнародної системи захисту прав людини є: різноманітні підходи у формулюванні назви та змісту схожих прав; подолання соціальної стигматизації та визнання рівного статусу усіх людей в незалежності від соціального статусу, матеріального стану, походження та ін.; закріплення «позитивної дискримінації» у визнанні прав жінок; заборона рабства, колоніалізму, геноциду, тортур та жорстокого поводження; сприяння підвищенню правової свідомості громадян та формують культуру правової поведінки; імплементація міжнародних стандартів захисту прав людини до національного законодавства країн; забезпечення розвитку міжнародного співробітництва та обміну досвідом між країнами в сфері захисту прав людини та ін.

Література:

1. Антонович М. Міжнародна система захисту прав людини: крізь призму України. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2752/Antonovych_Mizhnarodna_systema_zakhystu2.pdf (дата звернення – 17.02.24 р.)
2. Гриб А.М., Владишевська В.В., Дронов В.Ю. Загальні засади міжнародно-правового захисту прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство*: електронне наукове видання. С. 405–411. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/07/75.pdf> (дата звернення – 15.02.24 р.)
3. Степаненко К.В. Конвенційний механізм міжнародного захисту прав людини в системі ООН. *Альманах міжнародного права*. Випуск 19. 2018, С. 105–113.
4. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав: навчальний посібник. Київ, 2018. 168 с.
5. Хартії основних прав ЄС від 07.12.2000 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU00303> (дата звернення – 16.02.24 р.)
6. Американська конвенція з прав людини (Пакт Сан-Хосе) 1969 р. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rzoas3con.html> (дата звернення – 14.02.24 р.)
7. Африканська хартія прав людини і народів 1981 р. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/%D0%90%D1%84%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%85%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2_%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8_%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%B2_1981#.D0.94.D0.BE.D0.B4.D0.B0.D1.82.D0.BA.D0.BE.D0.B2.D0.BE (дата звернення – 11.02.24 р.)
8. Арабська хартія прав людини URL: <https://www.slideshare.net/slideshow/pptx-008f/267002171> (дата звернення – 17.02.24 р.)
9. Арабської Хартії прав людини. *Об'єднання Націй. Цифрова бібліотека*. <https://digitallibrary.un.org/search?fl=author&as=1&sf=title&so=a&rm=&m1=e&p1=UN.+Office+of+the+High+Commissioner+for+Human+Rights&ln=ru> URL: (дата звернення – 17.02.24 р.)

Ryzhenko I., Demyanuk O. General characteristics of regional human rights protection systems

Summary. The article examines the general characteristics of the study of regional human rights protection systems. It is noted that the international system of human rights protection is one of the leading branches of international public law, which includes a system of international bodies, organizations and relevant legal acts that enshrine human rights and freedom and ensure international standards of protection in this area. It was determined that the international system of human rights protection includes a normative component (international legal acts that define the mechanism and norms-principles, fix human rights standards at the international and national levels) and an institutional component (intergovernmental international organizations, international non-governmental organizations, international judicial organizations, non-state actors). It was specified that the levels of the international human rights protection system are: global, regional and national level. It is emphasized that the types of regional level of the international human rights protection system are: European regional human rights protection system, American regional human rights protection system, African regional human rights protection system, Arab regional human rights protection system, Asia-Pacific regional human rights protection system

It was determined that the features of the regional level of the international human rights protection system are: various approaches in formulating the name and content of similar rights; overcoming social stigmatization and recognizing the equal status of all people, regardless of social status, financial status, origin, etc.; consolidation of “positive discrimination” in the recognition of women’s rights; prohibition of slavery, colonialism, genocide, torture and ill-treatment; promoting legal awareness of citizens and forming a culture of legal behavior; implementation of international standards for the protection of human rights to the national legislation of countries; ensuring the development of international cooperation and exchange of experience between countries in the field of human rights protection, etc.

Key words: human rights, international standards of human rights, international human rights protection system, regional human rights protection systems.

Торончук І. Ж.,*кандидат юридичних наук,**доцент кафедри Європейського права та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича***Грекул-Ковалик Т. А.,***кандидат юридичних наук, доцентка,**асистентка кафедри теорії права та прав людини
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ-БІЖЕНЦІВ З УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

Анотація. У статті досліджено специфіку забезпечення та захисту прав дітей-біженців з України в умовах повномасштабного вторгнення росії. Акцентовано увагу на тому, що великий тягар емоційно-психологічного навантаження, особливого відношення під час адаптації за межами звичного місця проживання, несвоєчасного або неналежного захисту та забезпеченню прав лягає саме на дітей.

Проаналізовано статистичні дані, які свідчать про те, що на кінець листопада 2023 р. в Європейському Союзі тимчасовий захист отримали 4,27 мільйони громадян із України, з них майже третина – діти (33,4 %, тобто 1,4 мільйона українців віком до 18 років). Однак остаточні цифри наразі встановити неможливо через ряд обставин об'єктивного характеру.

Аргументовано, що захист прав дітей-біженців має свої особливості не лише з огляду на їхній вік, але й на їхню більшу вразливість порівняно з дорослими, оскільки діти часто стають першими жертвами насильства і найбільш чутливі до змін у способі життя, розриву сімейних і громадських зв'язків.

З'ясовано основоположні принципи, якими керується Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців у своїй роботі щодо захисту дітей-біженців. Зокрема, це: першочерговість забезпечення найкращих інтересів дітей-біженців, збереження та відновлення згуртованості сім'ї; зміцнення спроможності осіб, відповідальних за опіку дітей-біженців, задоволення їхніх потреби; ефективність спеціальних заходів задля забезпечення особливих потреб дітей-біженців; гендерно-рівний захист і підтримка. Доведено, що при прийнятті рішень щодо дітей-біженців необхідно враховувати найкращі інтереси дитини та першочергову роль сім'ї у захисті та благополуччі дитини. Ці фундаментальні положення лежать в основі Конвенції про права дитини та містяться у відповідних нормах Першого і Другого Додаткових протоколів до Женевських конвенцій 1949 р.

Підсумовано, що міжнародно-правовий захист дітей-біженців є прикладом дуже тісної взаємодії між системою захисту біженців, міжнародним правом захисту прав людини та міжнародним гуманітарним правом, оскільки діти-біженці в мирний час захищені як люди, біженці та діти, тоді як під час збройного конфлікту вони захищені як люди, біженці, цивільні особи або комбатанти та діти. Водночас, найголовнішим і вирішальним фактором серед названих суб'єктів захисту є останній – діти.

Ключові слова: захист прав, діти-біженці, «статусні» діти, Конвенція про права дитини, Женевські конвенції, Директива 2001/55/ЄС.

Постановка проблеми. Бойові дії на сході України змусили багатьох людей переміщуватися як усередині країни, так і поза її межами. Першочергово українці виїжджали та й продовжують звертатися за захистом до географічно близьких країн, зокрема тих, що входять у Європейський Союз. Однак надзвичайна та нестабільна ситуація в Україні не дозволила Європейському Союзу спрогнозувати довгостроковий план дій, а спроби швидкого вирішення питань чисельності «військових» біженців, їхнього перебування та розміщення, своєчасного надання гуманітарної допомоги, соціального забезпечення тощо наштотувалися на значні труднощі. Безумовно, великому ризику емоційно-психологічного навантаження, особливого відношення під час адаптації за межами звичного місця проживання, несвоєчасного або неналежного захисту та забезпеченню прав інтересів піддаються діти.

Стан дослідження. Актуальні проблеми прав біженців в умовах сучасних викликів, а також міжнародні, регіональні та національні стандарти їхнього захисту у своїх наукових розвідках досліджували Д. М. Белов, М. В. Белова, О. О. Городецький, К. М. Левандовські, А. Л. Свящук, Н. О. Сівак та ін. Однак сьогодні бракує напрацювань, які висвітлюють питання забезпечення та захисту прав, свобод, інтересів дітей-біженців з України. Серед науковців, праці яких присвячені деяким аспектам даної проблематики, можна назвати О. М. Калашник, О. Р. Посидинок тощо.

Мета статті полягає у дослідженні нормативно-правових гарантій, а також практичних проблем у сфері захисту прав, свобод та інтересів дітей-біженців з України.

Виклад основного матеріалу. Свого часу криза т. зв. «військових» біженців, спричинена кількома громадянськими війнами в колишній Югославії, порушила питання в межах Європейського Союзу про створення єдиного механізму швидкого прийому таких біженців і системи моніторингу осіб, які проходять через подібні кризи. Директива 2001/55/ЄС стала відповіддю на винятковий характер тієї ситуації, яка виходила за рамки чинного національного законодавства держав-учасниць, яку 27 лютого 2022 р. було розглянуто на позачерговому засіданні Ради Європи на предмет її активізації через велику кіль-

кість українських біженців. Рішення Ради, прийняте 3 березня 2022 р., набуло чинності на наступний день, відкривши гуманітарний коридор для отримання громадянами України дозволів на проживання і тимчасового захисту по всьому Європейському Союзу [6]. До таких заходів долучилася й Швейцарія, яка не є членом Європейського Союзу. Вона вперше запропонувала тимчасовий захист громадянам України, надавши їм спеціальний статус «S».

Сьогодні країни Європейського Союзу продовжують надавати притулок українцям, які через війну були змушені покинути територію України. Восени 2023 р. був продовжений термін дії механізму тимчасового захисту для українців до 4 березня 2025 р. Основними країнами тимчасового захисту залишаються Німеччина, Польща та Чехія, а в перші місяці після повномасштабного вторгнення більшість українських біженців обирали Румунію, в першу чергу, через членство в НАТО (64 %). У жовтні 2023 р. в Німеччині перебувало близько 1,17 млн українських біженців, у Польщі, яка була на другому місці, перебували 957 тис. українців, у Румунії – більше 130 тис. [13]. Загалом, на кінець листопада 2023 р. в Європейському Союзі такий статус мали 4,27 мільйони громадян із України, що на 320 тисяч осіб більше, ніж у січні цього ж року [19; 8]. З них майже третина – діти (33,4 %, тобто 1,4 мільйона українців віком до 18 років) [1]. Загалом, дана статистика включає лише дітей, які отримали тимчасовий захист у країнах Європейського Союзу (але ж не всі українці звертаються за ним!), а також не включає дані з багатьох країн, до яких також виїжджають українські сім'ї (Великобританія, США, Канада, Туреччина, Швейцарія, Норвегія тощо). Отож, набагато більше українських дітей насправді перебувають за кордоном, тому ні Україна, ні міжнародні організації наразі не можуть назвати їхню точну кількість.

Захист прав дітей-біженців має свої особливості не лише з огляду на їхній вік, але й на їхню більшу вразливість порівняно з дорослими. Діти часто стають першими жертвами насильства і найбільш чутливі до змін у способі життя, розриву сімейних і громадських зв'язків. Діти-біженці повинні користуватися таким самим захистом, як і дорослі біженці, але їхні особливі потреби також повинні бути враховані.

Існують три основні чинники, що зумовлюють особливі потреби дітей: вразливість, залежність і розвиток. З урахуванням основних чинників особливих потреб дітей, діти-біженці та діти, яких визнано особами, що потребують додаткового захисту, набагато більше відчувають зміни в умовах нового рівня життя та соціального статусу. Виходячи з цих особливостей дітей-біженців у порівнянні з іншими категоріями біженців, Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців розробило принципи, якими воно керується у своїй роботі щодо захисту дітей-біженців: першочерговість забезпечення найкращих інтересів дітей-біженців, збереження та відновлення згуртованості сім'ї; зміцнення спроможності осіб, відповідальних за опіку дітей-біженців, задовольняти їхні потреби; ефективність спеціальних заходів задля забезпечення особливих потреб дітей-біженців; гендерно-рівний захист і підтримка.

При прийнятті рішень щодо дітей-біженців необхідно враховувати найкращі інтереси дитини та першочергову роль сім'ї у захисті та благополуччі дитини. Ці фундаментальні положення лежать в основі Конвенції про права дитини. Зі змісту

частини 1 статті 3 Конвенції випливає, що в усіх діях щодо дітей, здійснюваних як державними, так і приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага повинна приділятися якнайкращому забезпеченню інтересів дитини [9]. Усі положення Конвенції про права дитини, включаючи основоположний принцип найкращого забезпечення інтересів дитини, повністю стосуються й дітей-біженців. Іншими словами, всі діти, які перебувають під юрисдикцією держави, користуються всіма правами, викладеними в Конвенції, незалежно від їхньої національності, міграційного статусу чи інших обставин.

Міжнародне гуманітарне право містить спеціальні норми, спрямовані на захист дітей під час збройних конфліктів. Зокрема, у статті 77 Першого Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 р. закріплено, що діти користуються особливою повагою і захищаються від усіх форм непристойного впливу; сторони, що перебувають у конфлікті, надають дітям захист і допомогу, яких вони потребують через свій вік або з інших причин; у випадках арешту, затримання або інтернування з причин, пов'язаних зі збройним конфліктом, діти розміщуються в установах, відокремлених від установ для дорослих, за винятком випадків, коли їхні сім'ї розлучені; смертний вирок за злочини, пов'язані зі збройним конфліктом, не може бути винесений особам, які не досягли 18-річного віку на момент вчинення злочину [4]. Зі статті 4 Другого Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 р. випливає: дітям забезпечується освіта, включаючи релігійне та моральне виховання, відповідно до побажань їхніх батьків або осіб, які несуть за них відповідальність; у разі необхідності та можливості за згодою батьків дитини або осіб, які за законом або звичаєм несуть основну відповідальність за піклування про дитину, вживаються заходи для тимчасової евакуації дитини з району воєнних дій у безпечний район країни, а особа, відповідальна за безпеку та благополуччя дитини, здійснює її супровід [5].

Загалом, міжнародно-правовий захист дітей-біженців є прикладом дуже тісної взаємодії між системою захисту біженців, міжнародним правом захисту прав людини та міжнародним гуманітарним правом. Це не дивно, оскільки діти-біженці в мирний час захищені як люди, біженці та діти, тоді як під час збройного конфлікту вони захищені як люди, біженці, цивільні особи або комбатанти та діти. Найголовнішим і вирішальним фактором серед названих суб'єктів захисту є останній – діти. Діти-біженці в мирний час і під час збройного конфлікту користуються таким же захистом, як і дорослі біженці, але з урахуванням особливих потреб.

Однак часто до «статусних» дітей, які виїхали за кордон у цілях безпеки, помилково намагаються застосувати норми місцевого законодавства, зокрема, в Італії. Це може призвести до наслідків, які суперечать інтересам дитини як громадянина України (наприклад, влаштування дитини в сім'ю іноземців всупереч українському законодавству). Про даний бій «медалі» було наголошено під час засідання Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану в січні 2024 р., де учасники обговорювали питання захисту прав українських дітей, які наразі перебувають у Європі [18].

Також проблемою є й те, що до шукачів тимчасового захисту з України застосовують статтю 6 Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та спів-

робітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей від 1996 р. [10]. Відповідно до згаданої статті дітям присвоюють статус біженців, які внаслідок суспільних негараздів у рідній країні були переміщені до іншої держави. Фактично це означає, що джерелом загрози для них нібито є Україна. Однак насправді українські діти виїхали та продовжують виїжджати за кордон через збройну агресію РФ. До того ж більшість з них мають на меті повернутися, щойно це дозволить безпекова ситуація у нашій державі. У зв'язку з цим, до них мають застосовуватися норми юрисдикції України, щоб українські судові або адміністративні органи мали право вживати заходи, спрямовані на захист особи чи майна таких дітей.

Гостро також стоїть питання вилучення дітей в українських біженців у Європі. Станом на червень 2023 р. офісом уповноваженого Верховної Ради з прав людини зафіксовано 240 випадків, коли соціальні служби у країнах Європи вилучали дітей у біженців з України [14]. Через відмінності в національних законодавствах європейських країн трапляються випадки відібрання дитини у людей, із якими вона перебуває. Наприклад, бабуся з онуком(ою), яка не має жодної довіреності на представлення його(її) інтересів і не вважається за європейським законодавством родичкою цієї дитини, також не може бути в Італії або Франції опікуном людина, яка досягла 65-річного віку.

Україна може зіткнутися з проблемою «неповернення» дітей. Так, зі слів Тетяни Суходольської (координаторка Українського освітнього хаба у Польщі) випливає: якщо українська держава не подбає про таких дітей і не створить жодних умов для їхнього повернення, то, поживши в Європі, деякі діти не виявлять бажання повертатися додому [20].

З іншого боку, статистичні дані щодо видів і форм навчання українських дітей у країнах Європейського Союзу, вселяють оптимістичні прогнози. Опитування, проведене Агентством ЄС з питань фундаментальних прав людини (FRA) охопило біженців у 10 країнах-членах Європейського Союзу (Угорщина, Польща, Румунія, Словаччина, Болгарія, Чехія, Німеччина, Італія, Іспанія, Естонія) [12]. Так, майже дві третини дітей-біженців, які тимчасово перебувають у країнах Європейського Союзу, навчаються онлайн в українських школах та університетах, у чому й проявляється відносно тісний зв'язок з батьківщиною. Наприклад, станом на березень 2023 р. в румунських школах навчалось 4008 українських дітей, що становить 11 % від загальної кількості біженців шкільного віку, решту – використовують платформу онлайн-школи України. Водночас, за результатами цього ж опитування лише кожен третій українець, який тимчасово перебуває в європейських країнах через війну, хоче повернутися додому або ж буде мати куди повертатися. На жаль, сьогодні тих, хто планує залишитися за кордоном, більше.

Висновки. Отже, звернення за міжнародним захистом передбачає досить таки тривалу та складну бюрократичну процедуру. Однак щодо «військових» біженців з України, то новелою рішення Ради Європи було те, що: українцям не потрібно було чекати півроку дозволу на перетин кордону Європейського Союзу; їх не збирали в єдиному таборі біженців Організації Об'єднаних Націй у першій країні, через яку вони проїжджали; їх не зобов'язували перебувати в центрах прийому біженців; вони не повинні були підтверджувати наявність коштів. Переваги полягали й у тому, що українці отримали можливість негайно возз'єднатися зі своїми близькими, а також першочерговим став

захист неповнолітніх без супроводу або із супроводом дорослих, пріоритетність їхніх інтересів і прав. У випадках серйозного психічного, психологічного чи сексуального насильства неповнолітнім українцям надавалася і продовжує надаватися оперативна медична допомога та реабілітація. Водночас, гострою залишається проблема вивезення, перебування, навчання, (не)адаптації та (не)повернення вразливої категорії українців – дітей.

Література:

1. Агаркова Н. Скільки українських дітей за кордоном: понад мільйон дошкільнят та мільйон школярів. URL: <https://proukrainu.bleesk.cz/skilky-ukrainskykh-ditei-za-kordonom-ponad-milion-doshkilniat-ta-milion-shkoliariv/> (дата звернення: 29.04.2024).
2. Белов Д. М., Белова М. В. Правові та організаційні засади захисту прав біженців та внутрішньо переміщених осіб. *Аналітично-порівняльне правознавство : електронне наукове фахове видання / Ужгородський національний університет*. Ужгород, 2023. № 1. С. 47–52.
3. Городецький О. О. Міжнародні стандарти захисту біженців та їх основоположні принципи. *Право та державне управління*. 2020. № 2. С. 62–68.
4. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 24.04.2024).
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) від 8 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 24.04.2024).
6. Імплементативне рішення Ради (ЄС) 2022/382 від 4 березня 2022 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU22006?an=28> (дата звернення: 20.04.2024).
7. Калашник О. Пріоритет сталості сімейних зв'язків та возз'єднання сім'ї у справах про визнання шукача захисту та членів його родини біженцями або особами, які потребують додаткового захисту. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 81–85.
8. Кількість українських біженців у Європі за рік зросла на 320 тисяч осіб. URL: https://lb.ua/society/2023/12/26/590686_kilkist_ukrainskih_bizhentsiv.html (дата звернення: 18.04.2024).
9. Конвенція ООН про права дитини : ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1991 р. № 789–XII. Київ : Столиця, 1997. 31 с.
10. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей від 19 жовтня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text (дата звернення: 23.04.2024).
11. Левандовскі К. М. Тимчасовий захист та статус біженця в контексті української кризи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2022. № 55. С. 88–93.
12. Майже 59% дітей-біженців у ЄС продовжують навчання у школах України – опитування. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/05/16/254314/> (дата звернення: 15.04.2024).
13. Мають намір повернутися в Україну. З якими проблемами стикаються українські діти в ЄС. URL: <https://www.rbc.ua/rus/travel/mayut-namir-povernutisya-ukrayinu-kimi-problemami-1687800265.html> (дата звернення: 12.04.2024).
14. Офіс омбудсмена зафіксував 240 випадків вилучення дітей в українських біженців у Європі. URL: <https://hromadske.ua/posts/ofis-ombudsmena-zafiksuvav-240-vipadkiv-viluchennya-ditej-v-ukrayinskih-bizhenciv-u-yevropi> (дата звернення: 22.04.2024).
15. Поединок О. Р. Захист дітей-біженців у міжнародному праві. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2009. Вип. 84. Ч. II. С. 191–197.

16. Свящук А. Л. Проблеми прав біженців та виклики сучасності : навч. посіб. Харків, 2018. 324 с.
17. Сівак Н. О. Політика щодо біженців в Австрії, Данії і Великобританії після міграційної кризи 2015 року. *Соціально-політичні студії. Науковий альманах. Праці молодих науковців*. 2021. Вип. 5. С. 117–122.
18. Українські діти за кордоном – не біженці. URL: <https://minre.gov.ua/2024/01/08/ukrainyans-dity-za-kordonom-ne-bizhenczi/> (дата звернення: 10.04.2024).
19. Умови проживання та виплати: зміни для українців із тимчасовим захистом у Європі. URL: https://iaa.org.ua/articles/living-conditions-and-benefits-changes-for-ukrainians-with-temporary-protection-in-europe/?gad_source=1&gclid=CjwKCAiA_tuuBhAUeIwAvxkgTp_vXgLGWzZQTvP8DHziO8p3E9ID7EHCwYQ1IWeRaKamBKVPkOCTR0C3M4QAvD_BwE (дата звернення: 21.04.2024).
20. Як повертати дітей-біженців додому: Euronews акцентував увагу на проблемах. URL: <https://glavcom.ua/world/observe/chi-virishat-ukrajinski-diti-bizhentsi-povernutis-dodomu-pislja-zakinchenja-vijni-976827.html>. (дата звернення: 20.04.2024).

Toronchuk I., Hrekul-Kovalyk T. Ensuring and protecting the rights of Ukrainian refugee children: current challenges

Summary. The article under studies deals with the specifics of ensuring and protecting the rights of Ukrainian refugee children in terms of a full-scale russian invasion. Particular emphasis has been laid on the fact that due to untimely or inadequate protection and enforcement of their rights, children experience a heavy burden of emotional and psychological stress. Consequently, they require special treatment during adaptation outside their usual place of residence.

The article contains the analysis of statistic data showing that as of the end of November 2023, 4.27 million Ukrainian citizens were granted temporary protection in the European Union, and almost a third of them are children (33.4%, i.e. 1.4 million Ukrainians under the age of 18). However, it is

currently impossible to determine the ultimate figures because of certain objective circumstances.

It is essential that the protection of the refugee children's rights has its own peculiarities not only in terms of their age, but also in terms of their greater vulnerability compared to adults. This happens so because children are often the first victims of violence, as well as are most sensitive to changes in lifestyle, family and community ties.

The article identifies the fundamental principles that guide the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees in its work on the protection of refugee children. In particular, these are: the priority of ensuring the best interests of refugee children, the preservation and restoration of family cohesion; strengthening the ability of those in charge of the care of refugee children to satisfy the latter's needs; the effectiveness of special measures to meet the special needs of refugee children; gender-based protection and support.

The study proves that when making decisions regarding refugee children, it is crucial to take into consideration their best interests, as well as the primary role of the family in their protection and well-being. These fundamental provisions underlie the Convention on the Rights of the Child and are contained in the respective norms of the First and Second Additional Protocols to the Geneva Conventions of 1949.

In conclusion, the article claims that the international legal protection of refugee children is an example of a very close interaction between the refugee protection system, international human rights law and international humanitarian law, since refugee children are protected as human beings, refugees and children in peacetime, while during armed conflict they are protected as human beings, refugees, civilians or combatants and children. At the same time, the most important and decisive factor among these subjects of protection is the last one – children.

Key words: protection of rights, refugee children, Convention on the Rights of the Child, orphans, Geneva Conventions, Directive 2001/55/EUR.

Тюра Ю. І.,*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, господарського та екологічного права
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*

ТРАНСФОРМАЦІЯ АРБІТРАЖНОЇ СИСТЕМИ КИТАЮ

Анотація. Зростання міжнародного співробітництва та глобалізація економіки призвели до збільшення кількості комерційних спорів, що виходять за межі національних юрисдикцій. Арбітраж стає ключовим інструментом для вирішення таких спорів, забезпечуючи об'єктивність, незалежність та гнучкість. Розгляд досвіду Китаю у використанні арбітражу може бути корисним для інших країн та учасників міжнародного бізнесу.

У статті встановлено, що у традиційних суспільствах Далекого Сходу, де конфуціанські норми моралі та етики виступають як основа легітимного регулювання суспільних відносин, альтернативні способи вирішення спорів, такі як арбітраж, мають значну популярність. У Китаї арбітраж здобув репутацію найефективнішого інструменту для врегулювання комерційних та трудових спорів.

З'ясовано, що у Китаї арбітраж здійснюється через арбітражні комісії, серед яких провідною є Китайська міжнародна економічно-торговельна арбітражна комісія (CIETAC). CIETAC розглядає як внутрішні, так і міжнародні комерційні спори, надаючи сторонам значну свободу дій, адже останні можуть обирати процедури та мову арбітражного розгляду, що відповідають їхнім потребам.

Встановлено, що у Китаї арбітражні рішення є остаточними та обов'язковими до виконання з чітко визначеними підставами для скасування, що, своєю чергою, робить арбітраж привабливою альтернативою судовому розгляду. Виконання арбітражного рішення може стати примусовим через звернення до народного суду, за винятком обмежених випадків, коли його можуть скасувати.

Китайська система Med-Arb, яка поєднує медіацію та арбітраж, пропонує ефективний і гнучкий механізм вирішення зовнішньоекономічних спорів. В рамках Med-Arb сторони спочатку намагаються мирно врегулювати спір за допомогою медіатора, а у разі невдачі арбітражний суд виносить остаточне рішення.

Визначено, що оновлений Арбітражний регламент CIETAC 2024 року запроваджує підтримку арбітражу ad hoc, пропонуючи широкий спектр адміністративних і допоміжних послуг, включаючи консультації, призначення арбітрів та управління справами. Водночас Регламент стимулює використання цифрових технологій, дозволяючи електронну подачу документів, віртуальні слухання та електронні підписи арбітражних рішень.

Китайська система вирішення комерційних спорів еволюціонувала протягом десятиліть від медіації до арбітражу та їх поєднання, суміщаючи в собі культурні цінності та сучасні практики, щоб створити ефективну і гнучку систему, яка буде відповідати потребам ринкової економіки.

Ключові слова: комерційні спори, арбітраж, Med-Arb, арбітраж ad hoc, арбітражний регламент CIETAC.

Постановка проблеми. У сучасному світі, де інтенсивні глобалізаційні процеси ведуть до швидкого розвитку економіч-

ної системи, великі корпорації, компанії та впливові бізнесмени регулярно стикаються з проблемами та спорами різного характеру. Водночас зростання кількості багатонаціональних компаній та здійснення ними різноманітних міжнародних операцій створює нові виклики, зумовлені появою розбіжностей у тлумаченні змісту домовленостей чи фактів, які виникають в процесі міжнародного співробітництва. Це, своєю чергою, може призвести до комерційних спорів, вирішення яких часто виходить за межі національних юрисдикцій. Відповідно виникає гостра потреба у гнучкому та надійному механізмі вирішення таких спорів. У цьому контексті, арбітраж стає ключовим інструментом, що забезпечує об'єктивне та незалежне вирішення спорів, враховуючи специфіку міжнародного бізнесу та потреби учасників економічного процесу. Відтак розгляд досвіду Китаю у використанні арбітражу дозволить виявити ключові аспекти та успішні практики, які можуть бути корисними для інших країн та учасників міжнародного бізнесу.

Стан дослідження. Дослідження особливостей застосування альтернативних способів вирішення спорів привертати увагу як вітчизняних, так і закордонних вчених. Серед них слід зазначити Н.А. Мазаракі, Н. Крестовська, Л. Романадзе, О.Б. Верба-Сидор, О.Р. Вайцеховська, Н.С. Федорук, Пріядарші Нагда (Priyadarshi Nagda), В. Вей (V. Wayne), П. Хіонг (P. Xiong), Чан (ENW Chan), Вейхія (GU Weixia) та інші.

Мета статті полягає у вивченні та аналізі еволюції системи арбітражу в Китаї з урахуванням його традицій, культури та сучасних тенденцій задля визначення його ефективності у вирішенні комерційних спорів.

Виклад основного матеріалу. Після запровадження політики «Відкритих дверей» (Open Door) у 1980-х роках Китай, отримавши нові можливості для залучення іноземних інвесторів, став привабливим для розвитку зовнішньої торгівлі та ринку нерухомості. Проте закордонні бізнес-партнери мали сумніви стосовно наявності в цій державі ефективного та надійного механізму захисту своїх прав, оскільки правова система вирішення спорів у Китаї для них залишалася незрозумілою. Тому у цьому контексті гнучкі позасудові механізми вирішення спорів були більш привабливими як для китайських компаній, так і для іноземних інвесторів, що прагнули швидкого та надійного способу вирішення конфліктів. Відповідно це набуло особливого значення в умовах, коли правова система Китаю не завжди відповідала міжнародним стандартам, а судові процедури часто були тривалими та непередбачуваними.

Розкриття сутності механізмів врегулювання конфліктів у традиційних суспільствах Далекого Сходу неможливе без урахування особливостей їхньої культурної специфіки. Основними факторами формування цієї культури є світоглядні та морально-етичні принципи, що з'явилися з релігійно-філо-

софських доктрин, зокрема, конфуціанства, яке мало значний вплив на формування соціокультурних стандартів і вирішення конфліктів у цих суспільствах. Згідно з вченням Конфуція головний акцент у підтримці порядку в державі має ґрунтуватися на моральних та етичних принципах, а не на законі. Таке принципове ставлення визначає ключову особливість сучасної правової системи традиційних країн Далекого Сходу, де конфуціанські норми моралі та етики виступають як основа легітимного регулювання суспільних відносин. Для китайської правосвідомості характерним є пріоритет моралі над правом [1]. Тому традиційне китайське суспільство перевагу віддає застосуванню альтернативних способів врегулювання спорів замість звернення до суду.

Серед численних видів альтернативних способів вирішення спорів, поширених у Китаї, таких як посередництво, медіація та арбітраж, саме останній здобув репутацію найефективнішого інструменту для врегулювання комерційних та трудових спорів.

Китайська Народна Республіка (КНР) чітко розмежовує внутрішні та зовнішньоекономічні питання, регулюючи їх окремими законодавчими та адміністративними актами. Для контролю над економічними угодами в Китаї існують Закон про економічні угоди 1983 року (The Economic Contract Law of the People's Republic of China, ECL) для внутрішніх угод і Закон про зовнішньоекономічні угоди 1985 року (Law of the People's Republic of China on Foreign-related Economic Contracts, FECL) для угод з закордонними партнерами. На час прийняття зазначених законів внутрішні економічні угоди регулювалися виключно законодавством Китаю і не могли бути передані на розгляд арбітражу за межами країни. Такі спори вирішувалися за допомогою місцевих комітетів з медіації під контролем народних судів [2].

У першій половині 1990-х років з переходом КНР до ринкової економіки питання вирішення іноземних спорів у Китаї стали надзвичайно актуальними. За кількістю справ, поданих у 1993 році, Пекін був другим за величиною міжнародним арбітражним центром у світі, поступаючись лише Міжнародній торговій палаті (ICC). Набуття досвіду вирішення спорів у КНР послужило мотивацією для прийняття Закону про арбітраж, який набрав чинності у вересні 1995 року [2].

Арбітраж, так само як і судовий розгляд, є процесом ухвалення рішень. Після завершення арбітражного слухання арбітражний суд встановлює фактичні обставини справи та юридичні висновки з метою прийняття рішення щодо спору між сторонами. Порівнюючи арбітраж та судовий розгляд, очевидно, що обидва включають участь двох (і, можливо, більше) сторін, проведення офіційного процесу для обміну заявами, розкриття документів, виклик свідків та експертів, а у разі потреби сторони можуть бути примушені до виконання арбітражного рішення.

Арбітраж у Китаї здійснюється арбітражними комісіями, розташованими в столицях провінцій та інших великих містах. Китайська міжнародна економічно-торгівельна арбітражна комісія (CIETAC) є головним міжнародним арбітражним органом Китаю, який розглядає внутрішні та міжнародні комерційні спори.

Існує два основних способи укладання арбітражної угоди. По-перше, сторони можуть заздалегідь домовитися, що будь-які суперечки між ними вирішуватимуться через арбітраж

згідно з визначеною процедурою. По-друге, арбітраж може бути запропонований вже після виникнення спору. У обох випадках, якщо арбітражна угода є обов'язковою, сторони зобов'язані дотримуватися її умов і нести відповідальність за її невиконання, в тому числі й у вигляді штрафних санкцій.

Під час арбітражного розгляду сторонам надається можливість визначити місце проведення арбітражу, арбітражний регламент і арбітрів. Сторони можуть обрати одного чи трьох арбітрів, зважаючи на їхню фаховість та досвід роботи в галузі, пов'язаній зі спором. У той же час, при проведенні арбітражного розгляду китайською мовою, сторонам не потрібно перекладати документи, написані англійською мовою, на китайську, якщо арбітри володіють англійською мовою. Крім того, документи, що складені за межами КНР, не потребують нотаріального засвідчення та легалізації [3].

Арбітражний процес зазвичай проводиться конфіденційно, що дозволяє уникнути будь-якого можливого впливу з боку ЗМІ на справу. Сторони можуть бути впевнені, що їхні ділові відносини та деталі спору залишаться в приватності, оскільки процес не піддається публічності.

На відміну від судового розгляду, рішення арбітражу є остаточним та обов'язковим для сторін з моменту його ухвалення судом. Так відповідно до ст. 9 Закону про арбітраж (Arbitration Law of the People's Republic of China) після ухвалення арбітражного рішення ані арбітражна комісія, ані народний суд не розглядатимуть подання на арбітраж або позови щодо того самого спору, попри те, якою стороною вони подані. Водночас згідно зі ст. 58 закону арбітражне рішення може бути скасовано або відмовлено у його виконанні лише за обмежених обставин, якщо: (1) сторони не включили арбітражне застереження до свого контракту або не уклали письмову угоду; (2) спори, щодо яких винесено рішення, виходили за рамки, визначені в арбітражній угоді, або за межі юрисдикції арбітражної комісії; (3) формування арбітражного суду або арбітражне провадження суперечило встановленим законом процедури; (4) докази, на основі яких було винесено рішення, були сфабриковані; (5) одна зі сторін приховувала певні докази, які могли б вплинути на об'єктивність винесення рішення; (6) під час розгляду спору арбітр вимагав хабар, демонстрував уподобання до однієї зі сторін, порушував правила або спотворювати тлумачення закону [4].

Загалом, сторони спору зазвичай добровільно виконують арбітражне рішення. Однак, якщо одна зі сторін не дотримується рішення, інша має право звернутися до народного суду для забезпечення примусового його виконання. Якщо суд визнає рішення арбітражу незаконним, він може відмовити у його виконанні. У такому випадку сторони вирішують спір шляхом судового розгляду.

Щодо швидкості вирішення спорів більшість арбітражних органів, як правило, дотримуються встановлених строків, хоча Закон про арбітраж і не встановлює чітких вимог до термінів винесення арбітражного рішення. Це питання завжди врегульовується арбітражними правилами конкретного органу. Наприклад, відповідно до ст. 47 Пекінського арбітражного регламенту (Beijing Arbitration Commission Arbitration Rules) арбітражне рішення має бути ухвалено протягом чотирьох місяців з моменту утворення арбітражного суду. Зазвичай таких строкових вимог усі дотримуються [5].

Водночас для спорів, сума яких не перевищує 1 000 000 юанів (≈138 тис. дол.), автоматично застосовується

прискорена процедура. У випадку, якщо сума спору перевищує цей ліміт, сторони можуть обрати прискорену процедуру, при цьому арбітражні збори будуть пропорційно зменшені. В рамках прискореної процедури арбітражний суд зобов'язаний ухвалити рішення протягом 75 днів з моменту свого створення [5].

Незважаючи на численні переваги, арбітраж характеризується певними недоліками, які слід враховувати. Зокрема, до них можна віднести: відсутність арбітражної угоди, некомпетентність арбітражних органів, обмежений контроль суду, непрозорість та висока вартість. Так, наприклад, для спорів сумою від 1 000 000 до (і включно) 3 000 000 юанів (~138–414,5 тис. дол.) загальні витрати включають: гонорар арбітра становить 27100 юанів (~3744 дол.); адміністративні збори – 4750 юанів (~656 дол.); арбітражні збори – 34750 юанів (~4900 дол.) [6]. Загальна сума витрат становить 9300 дол. Також варто враховувати й змагальний характер арбітражу. Оскільки сама природа арбітражного процесу може спричинити загострення розбіжностей та підвищити напругу між сторонами, ускладнивши таким чином вирішення спору.

Важливо зазначити, що у Китаї медіація завжди відігравала ключову роль у вирішенні зовнішньоекономічних спорів. Так згідно зі ст. 37 Закону про зовнішньоекономічні договори, будь-які спори, що виникають зі зовнішньоекономічного договору, перш за все, повинні вирішуватися шляхом мирного врегулювання за допомогою консультацій або медіації з залученням третьої сторони. Якщо мирне врегулювання неможливе, спір може бути переданий до СІЕТАС або іншому арбітражному органу за наявності письмової угоди про арбітраж [7]. Це унікальна для Китаю система вирішення спорів, яка поєднує в собі медіацію та арбітраж, відома як Med-Arb. Таку практику СІЕТАС впровадив у вирішення зовнішньоекономічних конфліктів.

Процес Med-Arb поєднує в собі медіацію та етап прийняття арбітражного рішення, хоча ці процедури принципово відрізняються одна від одної. Основна відмінність полягає у тому, що під час медіації самі сторони приймають рішення про врегулювання спору, тоді як в арбітражі це робить арбітр.

Відповідно до ст. 47 Арбітражного регламенту СІЕТАС, якщо сторони бажають вирішити спір мирним шляхом, але не хочуть, щоб це відбувалося через арбітражний суд, СІЕТАС може, за згодою обох сторін, сприяти їхньому примиренню шляхом медіації, враховуючи їхні побажання стосовно умов проведення процедури. Або, якщо сторони вже до початку арбітражу домовилися між собою шляхом переговорів або медіації та уклали угоду про примирення, то будь-яка зі сторін може, на підставі укладеної раніше угоди про арбітраж СІЕТАС, звернутися до останньої з проханням затвердити цю угоду й зробити її арбітражним рішенням. У випадку невдачі медіації, арбітражний суд відновлює розгляд справи та виносить своє рішення [8].

Мед-Арб – це швидкий, економний та зручний спосіб вирішення комерційних спорів завдяки поєднанню гнучкості та консенсусності медіації з остаточністю арбітражу в єдиному двоетапному процесі. Використання такого механізму дозволяє уникнути зайвих витрат та затримок, характерних для судового процесу. Водночас сторони спору мають більший контроль над процесом та здатність особисто регулювати вирішення питань, пов'язаних з суперечкою, шляхом встановлення власних рамок провадження, включаючи або виключаючи будь-які процесуальні кроки за їхнім власним бажанням.

Крім того, що СІЕТАС використовує Med-Arb, сама медіація є самостійним способом вирішення спорів у Пекінському примирному центрі, створеному при Китайській палаті міжнародної торгівлі, а також в окремих провінційних центрах. У Китаї існують різні комерційні примирні установи, серед яких найвідомішою є Китайська рада сприяння міжнародній торгівлі (CCPIT), до складу якої входить Китайська палата міжнародної торгівлі (CCOIC). CCOIC, беручи участь в роботі Міжнародної торгової палати (ICC), представляє Китай як ICC China [9]. Угода, досягнута сторонами спору за участю таких установ, є обов'язковою для виконання. Проте, у випадку порушення угоди однією зі сторін, спір може бути переданий до суду або до арбітражної установи для примусового виконання.

Особливу увагу слід звернути на деякі інновації, що були внесені у 2024 році до Арбітражного регламенту СІЕТАС (далі – Регламент). Оновлений Регламент відображає багаторічний досвід СІЕТАС, набутий при розгляді понад 60 000 справ з часу його заснування в 1956 році.

Як відомо, існують два основних види міжнародного арбітражу: інституційний та разовий арбітраж (ad hoc). Інституційний арбітраж проводиться під наглядом та з використанням процедурних правил певного арбітражного органу або установи, зокрема це можуть бути як регіональні арбітражні центри, так і окремі арбітражні установи. Натомість арбітраж ad hoc відмінний від інституційного арбітражу тим, що він не залежить від конкретної арбітражної установи. Сторони можуть самостійно встановлювати процедуру арбітражу, узгоджувати склад арбітрів та використовувати загальновідомі правила, такі як правила ЮНСІТРАЛ. Після вирішення конкретного спору процес арбітражу завершується, і можливість його повторного застосування виникає лише за умови нової домовленості між сторонами. Таким чином арбітраж ad hoc являє собою самоврядний процес розгляду одного конкретного спору, що завершується прийняттям остаточного рішення, роблячи цей процес гнучким та економним інструментом для вирішення комерційних спорів.

Чинний Закон про арбітраж не визнає концепції арбітражу ad hoc. Навпаки, відповідно до ст. 16 Закону про арбітраж в арбітражній угоді має бути зазначена арбітражна установа, щоб угода була дійсною. Проте арбітражне рішення, прийняте в результаті ad hoc за кордоном, визнається та виконується в Китаї. Тому оновлений Регламент СІЕТАС (ч. 7 ст. 2) передбачив широкий спектр адміністративних та допоміжних послуг для арбітражу ad hoc. Серед них – консультації щодо застосування арбітражних правил, призначення арбітрів, вирішення питань, пов'язаних з діяльністю арбітрів, організація слухань, перевірка проєктів арбітражних рішень та управління винагородами арбітрів. Умовою надання цих послуг є дотримання угоди про арбітраж ad hoc, яка є дійсною та не суперечить вимогам чинного законодавства, що застосовується до арбітражного розгляду.

Водночас у Регламенті запроваджено нові заходи, що заохочують використання цифрових технологій. Наприклад, передбачено правила, які прямо дозволяють подавати арбітражні документи електронними засобами, включаючи їх як «бажаний спосіб доставки» (статті 8 і 21). Оновленим Регламентом суду надано право після консультації зі сторонами проводити будь-яке усне слухання за допомогою відеоконференції або інших відповідних засобів зв'язку (стаття 37). Крім цього, арбітри

можуть підписувати арбітражні рішення та надсилати їх сторонам в електронній формі (стаття 52) [10].

Отже, сучасна практика арбітражу зазнає змін завдяки технологічному прогресу, що вимагає впровадження нововведень для адаптації до викликів цифрової ери. Внесені зміни підтримують використання цифрових інструментів, електронних комунікацій та допомагають зменшити використання паперу, сприяючи екологічності. Поряд з цим оновлені правила арбітражу демонструють зобов'язання CIETAC щодо поваги до автономії сторін та забезпечення належного процесу його проведення, гарантуючи неупередженість арбітражних судів і підвищуючи ефективність всього арбітражного процесу.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що арбітраж є більш доступним та простим процесом порівняно з судовим розглядом спорів. Основними перевагами є конфіденційність арбітражного розгляду, багатогранність вибору, включаючи можливість обрання місця проведення арбітражу, арбітрів, мову процесу, процедури та навіть певне законодавство, сприяють гнучкості процесу. Додатково, швидкість розгляду справ у арбітражі (зазвичай, у державних судах – розгляд триває близько 3–4 років, то в арбітражі – максимально до 1 року), компетентність арбітрів (можливість обрати найбільш кваліфікованого фахівця), а також відносна дешевизна виявляються привабливими для учасників зовнішньоекономічної діяльності при виникненні комерційних спорів.

Комбінований механізм медіації та арбітражу в Китаї (Med-Arb) став потужним інструментом, поєднавши у собі переваги обох процесів. Він дозволяє сторонам спору спочатку досягти згоди через медіацію, забезпечуючи конфіденційне середовище для вирішення суперечок, а у випадку невдачі медіації, спір може бути вирішений шляхом арбітражу, забезпечуючи остаточне та обов'язкове рішення. Такий підхід підвищує швидкість та ефективність вирішення спорів, надаючи сторонам можливість здійснити обґрунтований вибір способу мирного врегулювання суперечки.

Китайська система вирішення спорів зазнала значних змін протягом останніх десятиліть, відображаючи еволюцію країни від планової до ринкової економіки та зростання її ролі на світовій арені. Від традиційної медіації до більш формалізованого арбітражу Китай прагне досягти балансу між збереженням своїх культурних цінностей та адаптацією до потреб сучасного бізнесу. Розуміючи важливість альтернативних методів вирішення спорів, Китай поєднав медіацію з арбітражем, надаючи сторонам широкий спектр інструментів для ефективного вирішення суперечок. Впровадження арбітражу ad hoc та цифрових технологій в арбітражний процес підкреслює прогресивний підхід Китаю до вдосконалення процесів розгляду спорів, що свідчить про постійне прагнення цієї країни до модернізації та підвищення ефективності правової системи, створюючи сприятливі умови для розвитку бізнесу і забезпечуючи громадянам доступні та ефективні механізми захисту їхніх прав. Китай досяг значного прогресу у розвитку сучасної та ефективної системи вирішення комерційних спорів, а його досвід може стати цінним для інших країн, які прагнуть удосконалювати свої механізми вирішення суперечок.

Література:

1. Гірник А. М., Резаненко В. Ф. Світоглядні та етико-правові засади медіації в Китаї. Наукові записки: Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. 2013. Том 149. С. 27–31.
2. Chan EHW. Amicable dispute resolution in the People's Republic of China and its implications for foreign-related construction disputes, Construction Management and Economics. 1997. Volume 15. Issue 6. P. 539–548. DOI: 10.1080/014461997372746
3. GU, Weixia. Dispute Resolution in China: Litigation, Arbitration, Mediation and their Interactions. Routledge. 2021. 64 p. <https://doi.org/10.4324/9781315741970>
4. Arbitration Law: Laws of the People's Republic of China. URL: <http://www.asianlii.org/cgi-bin/disp.pl/cn/legis/cen/laws/al149/al149.html?stem=0&synonyms=0&query=Arbitration%20Law>
5. Arbitration Rules: Beijing Arbitration Commission. URL: https://www.bjac.org.cn/english/page/zc/guize_en.html
6. Arbitration Fees: Beijing Arbitration Commission. https://www.bjac.org.cn/english/page/zc/zcfy_2019.html
7. Law of the People's Republic of China on Foreign-Related Economic Contracts: Laws of the People's Republic of China. URL: <http://www.asianlii.org/cn/legis/cen/laws/lotprococfec615/>
8. Rules-China International Economic and Trade Arbitration Commission: China International Economic and Trade Arbitration Commission. URL: <http://www.cietac.org.cn/index.php?m=Page&a=index&id=42&l=en>
9. CCOIC Introduction: CCOIC. URL: <http://ccoic.cn/ecms/content/52>
10. New CIETAC rules come into effect: Herbert Smith Freehills. URL: <https://hsfnotes.com/arbitration/2024/01/01/new-cietac-rules-come-into-effect/>

Tiuria Yu. Transformation of China's arbitration system

Summary. The growth of international cooperation and economic globalization has led to an increase in the number of commercial disputes that extend beyond national jurisdictions. Arbitration has become a key tool for resolving such disputes, providing objectivity, independence, and flexibility. Examining China's experience in arbitration may be beneficial for other countries and participants in international business.

The article establishes that in traditional societies of the Far East, where Confucian norms of morality and ethics serve as the basis for legitimate regulation of social relations, alternative dispute resolution methods such as arbitration are highly popular. In China, arbitration has gained a reputation as the most effective instrument for resolving commercial and labor disputes.

It has been determined that in China, arbitration is conducted through arbitration commissions, among which the leading one is the China International Economic and Trade Arbitration Commission (CIETAC). CIETAC handles both domestic and international commercial disputes, granting parties significant freedom of action, as they can choose the procedures and language of arbitration that suit their needs.

It has been established that in China, arbitration decisions are final and binding, with clearly defined grounds for annulment, thereby making arbitration an attractive alternative to litigation. Enforcement of an arbitration decision can be made compulsory through recourse to the people's court, except in limited cases where it may be annulled.

The Chinese Med-Arb system, which combines mediation and arbitration, offers an effective and flexible mechanism for resolving international economic disputes. Under the Med-Arb framework, parties first attempt to peacefully settle the dispute with the help of a mediator, and in case of failure, the arbitral tribunal renders a final decision.

It has been identified that the updated CIETAC Arbitration Rules of 2024 introduce support for arbitration

ad hoc, offering a wide range of administrative and ancillary services, including consultations, appointment of arbitrators, and case management. At the same time, the Rules incentivize the use of digital technologies, allowing for electronic document submission, virtual hearings, and electronic signatures of arbitration awards.

The Chinese commercial dispute resolution system has evolved over decades from mediation to arbitration and their combination, blending cultural values and modern practices to create an efficient and flexible system that meets the needs of the market economy.

Key words: commercial disputes, arbitration, Med-Arb, arbitration ad hoc, CIETAC Arbitration Rules.

*Чванкін С. А.,**доктор юридичних наук, доцент,**голова**Київського районного суду м. Одеси*

ЕКСТРАТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ВПЛИВ ЗАГАЛЬНОГО РЕГЛАМЕНТУ ПРО ЗАХИСТ ДАНИХ (GDPR)

Анотація. У статті досліджується вплив Загального регламенту про захист даних не тільки на законодавство країн-членів ЄС, а й на законодавство третіх країн.

Відзначається, що всі країни-члени зв'язані законодавством ЄС, однак можуть існувати відмінності в тому, як кожна національна правова система забезпечує ефективний захист, що можна пояснити відмінною правовою традицією та специфікою правової системи та органів управління в кожній країні. В силу національної автономії національне регулювання має забезпечити, з одного боку, процедуру, адаптовану до конкретних потреб держав-членів, а з іншого – ефективний інструмент для досягнення гармонізованого застосування закону в усьому ЄС. Автономія держав-членів не є абсолютною і повинна реалізовуватися в загальному руслі Регламенту та підпорядковуватися принципам еквівалентності, ефективності, щирої співпраці.

Відзначено суттєвий вплив Регламенту на Україну як країну-кандидатку на вступ до ЄС, адже це є прямою вимогою Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, за якою сторони домовились співпрацювати з метою забезпечення належного рівня захисту персональних даних відповідно до найвищих європейських та міжнародних стандартів.

Вплив ЄС та його правових положень у формуванні національних правових рамок можна віднайти не тільки у країнах географічної Європи, як тих, що мають статус кандидата на членство у ЄС, так і тих, що дотримуються позаблокового статусу, а й на інші правопорядки, зокрема, Аргентину, Бахрейн, Бразилію, Катар, Мексику, ОАЕ, Оман, Саудівську Аравію, США, Чилі тощо.

Зроблено висновок, що законодавство ЄС щодо захисту персональних даних має значний вплив на законодавство третіх країн. Оскільки ЄС є одним з найбільших економічних блоків у світі, вимоги GDPR стали стандартом в галузі захисту персональних даних і вимагають від третіх країн адаптації свого законодавства для відповідності цим стандартам при обробці даних європейських громадян. Це приводить до того, що значна кількість країн переглядають своє законодавство про захист персональних даних, щоб відповідати вимогам GDPR, навіть у тому випадку, коли не встановлено нормативного обов'язку гармонізації законодавства. Вказане обумовлюється так званим «брюссельським ефектом» – прагненням третіх країн та їх компаній-резидентів отримати доступ до економічних інструментів та ринків Європи.

Ключові слова: Загальний регламент про захист даних, GDPR, захист персональних даних, екстратериторіальна юрисдикція, брюссельський ефект, гармонізація, Європейський Союз.

Постановка проблеми. Захист персональних даних розвивається в ЄС як автономне основне право з його норма-

тивним визнанням, закріпленим Загальним регламентом про захист даних (General Data Protection Regulation, Regulation (EU) 2016/679, далі – GDPR, Регламент), ухваленого 14 квітня 2016 року, та який почав застосовуватися з 25 травня 2018 року [1]. Важливість закріплення права на захист персональних даних на рівні законодавства ЄС полягає в тому, щоб захист персональних даних не займав ієрархічно нижчу позицію в конфлікті з іншими захищеними правами та інтересами, які можуть гарантуватися як на рівні ЄС, так і на національному рівні.

Існує широкий консенсус щодо того, що ЄС має великі джерела влади – великий внутрішній ринок, складні регуляторні можливості та суворі ринкові правила, що обумовлює різні способи взаємодії ЄС із зовнішнім регуляторним середовищем. Однак розуміння того, як і коли ЄС використовує свої внутрішні джерела влади для активного впливу на режими третіх країн, залишається неповним [2, с. 531; 3]. Регуляторна спроможність ЄС проявляється в тому, що таке наднаціональне об'єднання отримує можливість запроваджувати нові регуляторні акти та здійснювати контроль над їх виконанням не тільки на внутрішньому правовому просторі ЄС, а й впливати на інші правові системи: «проекція зовнішньої регулятивної влади є актуальною та ефективною лише за умови, що ЄС також має суворі правила внутрішнього ринку» [2, с. 533]. Для третіх країн і контролерів персональних даних основним стимулом прийняти стандарти захисту даних, еквівалентні стандартам ЄС, є побоювання втратити доступ до ринку ЄС.

Стан дослідження. Питання впливу Загального регламенту про захист даних на законодавство та комерційну практику є предметом більш широкої дискусії щодо нормотворчої експансії ЄС, відомої як «брюссельський ефект». Дослідженню вказаного явища присвячено низку праць Ану Бредфорда (Anu Bradford), який запровадив даний термін у 2012 році на позначення явища, що звільняє ЄС від прямої ролі в нав'язуванні стандартів, оскільки одних тільки ринкових сил часто достатньо для гармонізації іноземних правопорядків. Вказана концепція розвивається у роботах Шарлотти Зігман та Маркуса Андерльонга (Charlotte Siegmman, Markus Anderljung), Аннерпет Бендік та Ізабелли Штурцер (Annegret Bendiek, Isabella Stuerzer) та інших дослідників, які зосереджували увагу на секторальному впливі ефекту (у сфері трудових прав, застосування штучного інтелекту тощо). Однак захист даних характеризується певною дистанційністю: щоб підпадати під європейське регулювання, не обов'язково здійснювати реальні експортно-імпортні операції: весь обмін даними проходить на великій відстані у цифровому середовищі. Вплив GDPR на іноземні правопорядки досліджувався у працях Греги Рудольфа та

Полонки Ковач (Grega Rudolf, Polonca Kovač), Біляни Петкової (Bilyana Petkova) та іншими дослідниками.

Метою дослідження є визначення основних напрямків впливу Загального регламенту про захист даних на національне законодавство не тільки країн, які є країнами-учасницями ЄС, а і країн, які не мають формальних зобов'язань щодо приведення власних законодавчих норм до стандартів ЄС.

Виклад основного матеріалу. Екстериторіальність ЄС формує глобальні стандарти захисту даних. Залишається нормативним питанням щодо того, наскільки наполегливо ЄС повинен нав'язувати свій закон про захист персональних даних іноземним постачальникам послуг або третім державам [4, с. 9]. Вказане явище отримало назву «брюссельський ефект» – «безпрецедентна та глибоко недооцінена глобальна влада, яку Європейський Союз здійснює через свої правові інституції та стандарти, а також те, як він успішно експортує цей вплив до решти світу. Без необхідності використовувати міжнародні інституції чи шукати співпраці з іншими націями, ЄС має потужну та зростаючу здатність оприлюднювати нормативні акти, які закріплюються в правових рамках як розвинутих ринків, так і ринків, що розвиваються, що призводить до помітної «європеїзації» багатьох важливих аспектів глобальної торгівлі» [5, с. 1].

Принципи захисту даних ЄС поширилися за кордоном і змусили змінити не тільки законодавство третіх країн, а й практику захисту даних міжнародних корпорацій або компаній, які не зареєстровані у ЄС, наприклад, Alphabet (основним продуктом якої є Google), Meta (Facebook, Instagram, WhatsApp та ін.) тощо, які зацікавлені у присутності на європейському цифровому ринку надання інформаційних послуг.

Можна стверджувати, що ЄС бере на себе екстериторіальні зобов'язання, коли здійснюється контроль над даними резидента ЄС. Це означає, що оскільки ЄС має можливість впливати на те, як дані обробляються за кордоном, він повинен використовувати цей вплив для захисту даних суб'єкта даних ЄС; Європейський Союз повинен тлумачити законодавство ЄС про захист даних таким чином, щоб воно захищало фундаментальне право суб'єктів ЄС на захист даних від посягань з боку третіх держав і операторів, розташованих у третіх державах [4, с. 6–7].

Незважаючи на те, що всі країни-члени зв'язані законодавством ЄС, можуть існувати відмінності в тому, як кожна національна правова система забезпечує ефективний захист, що можна пояснити відмінною правовою традицією та специфікою правової системи та органів управління в кожній країні [6, с. 153]. Національна автономія не заперечує необхідності узгодження внутрішнього законодавства із законодавством ЄС, адже законодавство ЄС закріплює ефективний спосіб або інструмент для застосування прав GDPR у відповідній державі-члені. Тоді як національне регулювання має забезпечити, з одного боку, процедуру, адаптовану до конкретних потреб держав-членів, а з іншого – ефективний інструмент для досягнення гармонізованого застосування закону.

Можливість національної автономії у регулюванні визнав і Суд ЄС у справі “Meta Platforms Ireland” C-319/20, в якій було розглянуто запит федерального суду Німеччини щодо можливості асоціації захисту прав споживачів після набрання чинності Загальним регламентом про захист даних подавати позови в цивільних судах щодо порушень цього регламенту, незалежно

від конкретного порушення прав окремих суб'єктів даних і без доручення цих суб'єктів даних, оскільки на думку національного суду з GDPR можна зробити висновок, що перевірка застосування положень цього Регламенту належить головним чином органам нагляду. Суд ЄС, розглянувши запит, додатково наголосив, що GDPR забезпечує гармонізацію національного законодавства щодо захисту персональних даних. Проте певні положення GDPR дозволяють державам-членам встановлювати додаткові правила, які залишають їм свободу розсуду щодо способу реалізації цих положень, за умови, що прийняті національні правила не підривають зміст і цілі цього положення. На думку Суду, GDPR не перешкоджає національним положенням, які передбачають подання позовів проти порушень прав щодо захисту персональних даних з підстав захисту споживачів або боротьби з недобросовісною комерційною практикою [7]. Однак автономія держав-членів не є абсолютною і повинна реалізовуватися в загальному руслі Регламенту.

У нещодавній справі “Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság” № 132/21 Суд ЄС розглянув питання балансу між дотриманням національної процесуальної автономії, з одного боку, та забезпеченням того, щоб національні процедури не підривали гармонізуючу мету законодавства ЄС – з іншого. За відсутності правил ЄС, які врегульовують певні питання, кожна держава-член, відповідно до принципу процесуальної автономії, повинна встановити детальні правила адміністративних і судових процедур, призначених для забезпечення високого рівня захисту прав, які випливають із законодавства ЄС. У цій справі Суд ЄС роз'яснив межі процесуальної автономії, які завжди мають визначатися наступними принципами:

а) еквівалентності (правила, що деталізують європейське законодавство, не повинні бути менш сприятливими, ніж ті, що регулюють аналогічні внутрішньодержавні правовідносини);

б) ефективності (національне регулювання не повинно робити практично неможливим або надмірно ускладнювати здійснення прав, наданих законодавством ЄС);

в) щирої співпраці (суди держав-членів мають забезпечити судовий захист прав особи відповідно до права ЄС, держави повинні надавати засоби правового захисту, достатні для забезпечення ефективного судового захисту у сферах, які охоплюються правом ЄС) [8].

Таким чином, користуючись своєю процедурною автономією, країни-члени завжди повинні гарантувати, що їхні порядки не перешкоджають і не ставлять під загрозу здійснення прав, передбачених GDPR.

У правовій системі ЄС принцип субсидіарності виглядає як життєво важливий принцип, який сприяє децентралізації прийняття рішень і обмежує компетенцію Союзу сферами, які країни-члени не можуть ефективно реалізувати.

Вплив GDPR на Україну як країну-кандидатку на вступ до ЄС є суттєвим, адже це є прямою вимогою Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, за якою сторони домовилися співробітничати з метою забезпечення належного рівня захисту персональних даних відповідно до найвищих європейських та міжнародних стандартів. Також у Верховній Раді України зареєстровано проект Закону України про Національну комісію з питань захисту персональних даних та доступу до публічної інформації (реєстр. № 6177 від 18.10.2021 р.), який передбачає створення нового органу контролю у сфері захисту

персональних даних, а також визначає статус, повноваження, організаційну основу та порядок діяльності цього органу, та проект Закону України про захист персональних даних (реєстр. № 8153 від 25.10.2022 р.) [9; 10].

У висновку щодо законопроекту № 8153, підготовленому експертами Ради Європи, зазначається, що «законопроект містить розширену редакцію положень, які встановлюють комплексну правову базу захисту даних. <...> Загальний підхід Законопроекту досить близький до підходу, який випливає з європейських стандартів» [11]. Водночас, експертами рекомендовано переглянути, уточнити або змінити деякі положення законопроекту з огляду на приведення у відповідність із європейськими стандартами, зокрема GDPR.

Унікальна ситуація склалася щодо захисту персональних даних у Великобританії, яка 23 червня 2016 року на референдумі проголосувала за вихід з Європейського Союзу, а остаточний вихід (так званий “Brexit”) було реалізовано 31 січня 2020 року. Таким чином, Сполучене Королівство за короткий період пройшло трансформацію: від національного Закону про захист даних (Data Protection Act, DPA) 1998 року, який впроваджував Європейську директиву із захисту даних (Директива 95/46 ЄС), до заміни Директиви 95/46 ЄС Регламентом з 25 травня 2018 року, а потім – повернення до повної національної автономії у сфері захисту даних після виходу з ЄС. Велика Британія, по суті, могла реалізувати одразу декілька перехідних сценаріїв: а) вимагати, щоб GDPR ніколи не набув чинності у Великобританії, залишаючи в силі DPA 1998 року доки не буде прийнято нове національне законодавство про захист даних; б) зупинити впровадження GDPR на деякий час, очікуючи результатів переговорів між ЄС і Великою Британією; в) визнати GDPR і впровадити супутні законодавчі заходи, щоб повністю відповідати законодавству ЄС про захист даних [12, с. 167].

Очевидно, що вихід Великобританії з ЄС не означав повного розриву зв'язків, з цих причин модель виключно національного регулювання була б неефективною, тому було запроваджено новий Закон про захист даних 2018 року, який набув чинності 25 травня 2018 року одночасно з GDPR. Незважаючи на вихід з Європейського Союзу 31 січня 2020 року, Великобританія залишалася підпорядкована законодавству ЄС, включаючи GDPR, до кінця перехідного періоду по 31 грудня 2020 року, а відповідно до розділу 3 Закону про вихід з Європейського Союзу 2018 року GDPR включається безпосередньо у внутрішнє законодавство одразу після виходу Великобританії з Європейського Союзу. Така модель регулювання позначається як “UK GDPR”: з одного боку – це правонаступний правопорядок, що ввібрав основні елементи загальноєвропейського GDPR, а з іншого – відправна точка для подальших національних змін. Оскільки на даний час Великобританія більше не зв'язана напряму положеннями Регламенту, в його розумінні є «третьою країною», що унеможливило б передачу персональних даних доки не будуть застосовані відповідні гарантії або Європейська комісія не встановить відповідність британського законодавства про захист даних Регламенту. 28 червня 2021 року Комісія ЄС прийняла рішення щодо відповідності Великобританії Загальному регламенту захисту даних, що дозволило передавати дані без необхідності вживати додаткових заходів безпеки.

Вплив ЄС та його правових положень у формуванні національних правових рамок можна віднайти не тільки у країнах

географічної Європи (як тих, що мають статус кандидата на членство у ЄС, так і тих, що дотримуються позаблокового статусу), а й на інші правопорядки, зокрема, Аргентину, Бразилію, Мексику, Чилі тощо. Як зазначають А. Веронезе, А. Сільвейра та інші, «латиноамериканський рух щодо надання статусу захисту персональних даних як конституційного чи основного права у внутрішніх правових системах є результатом впливу моделі ЄС» [13, с. 59].

В даних країнах запозичення європейської регуляції пов'язане не тільки з вищевказаною регуляторною спроможністю ЄС, а й з історичними факторами – іспанським колоніалізмом, соціально-економічними та культурними особливостями регіону, внаслідок чого зберігаються тісні зв'язки з іспаномовними регіонами Центральної та Південної Америки, чим пояснюються спроби латиноамериканських країн узгодити законодавство зі стандартами ЄС. Як зазначається, саме Королівський указ Іспанії про захист персональних даних (Ley Orgánica 15/1999) у багатьох випадках слугував для багатьох країн Латинської Америки передумовою узгодження своїх національних правових норм із моделлю ЄС. Зокрема, аргентинське законодавство про захист персональних даних практично відтворює іспанське законодавство, через що в національне законодавство опосередковано було імplementовано європейські критерії [13, с. 66, 78].

Крім того, очевидний серед латиноамериканських країн прямий вплив законодавчої бази ЄС, заохочує сусідні країни приєднуватися до процесів гармонізації. Навпаки, вплив США на захист персональних даних у Латинській Америці загалом мінімальний, за винятком кількох країн, таких як Колумбія та Чилі. Ця відмінність виникає через те, що латиноамериканська модель розглядає захист персональних даних як незалежне, часто фундаментальне право, яке не походить від захисту прав споживачів. Важливо визнати, що, незважаючи на сильний вплив ЄС, Латинська Америка поступово формує свою законодавчу базу [14, с. 138].

Аналогічним чином вплив ЄС спостерігається і на законодавство країн-учасниць БРІКС (Бразилія, Росія, Індія, Китай і Південна Африка), «під час розробки своїх рамок країни БРІКС скористалися перевагою наявності найсучасніших стандартів захисту даних — головним чином, Європейського загального регламенту захисту даних (GDPR) — як джерела натхнення, одночасно адаптуючи норми до своїх внутрішніх правових традицій і політичної системи». Незважаючи на відсутність будь-якої офіційної угоди, яка б вимагала узгодження їхніх національних рамок, деякі з національних положень щодо захисту персональних даних встановлені подібним чином [15, с. 6, 9]. При цьому індійська та китайська моделі захисту персональних даних зазнали найменшого впливу європейських правових інструментів та тяжіють до розробки власних моделей регулювання.

Так само й Австралія, не маючи достатньо стійких зв'язків із ЄС, обирає шлях мінімального узгодження законодавства, оскільки дотримання всіх вимог щодо конфіденційності даних може бути обтяжливо (наприклад, стаття 37 GDPR вимагає від бізнесу призначення уповноваженого із захисту даних). Тому австралійський бізнес, враховуючи його значну присутність на австралійському ринку, повинен буде дотримуватися австралійського закону про конфіденційність даних, однак через дуже обмежену взаємодію з ринками ЄС, ймовірно, потрібно буде

враховувати лише ті положення про конфіденційність даних ЄС, які підпадають під «рівень запобігання зловживанням» [16, с. 135]. І враховуючи, що ці положення, загалом однакові для більшості законів про конфіденційність даних у світі, їхнє дотримання не буде обтяжливим для контролерів.

Щодо впливу законодавства ЄС на правопорядок США, відзначаються суперечливі тенденції. Так, на думку Б. Петкової, всупереч загальноприйнятому погляду на ЄС як на глобального нормотворця щодо конфіденційності даних, у багатьох випадках ЄС насправді приймав норми щодо стандартів і практик, що походять із Сполучених Штатів [17, с. 1156]. Хоча авторкою і відзначається вплив законів Каліфорнії на Загальний регламент про захист даних ЄС, вказується і на їх суттєві відмінності. Законодавство ЄС про конфіденційність даних продовжує наголошувати на фундаментальних правах, тоді як американський досвід, зазвичай обмежується трактуванням конфіденційності даних не як конституційного права, а як питання захисту споживачів. Крім того, законодавство США у даній сфері є фрагментованим, адже належить до сфери регулювання різних галузей права, а кожен штат, за відсутності єдиного федерального закону, може встановлювати власні правила захисту даних: каліфорнійський закон про конфіденційність споживачів (California Consumer Privacy Act) є прикладом закону штату галузевої спрямованості. Як зазначають О. Амоо та ін., «вплив GDPR викликав розмови про необхідність всеосяжного федерального закону про конфіденційність, однак взаємодія між державними та федеральними правилами продовжує створювати проблеми для бізнесу. Подолання цих складнощів вимагає стратегічного та гнучкого підходу до кібербезпеки, оскільки організації прагнуть відповідати зростаючим очікуванням щодо захисту даних у глобально взаємопов'язаному цифровому ландшафті» [18, с. 1340]. Сполучені Штати та ЄС пристосовуються до нормативних ідей один одного та роблять свій внесок у розвиток двох поки що різних підходів до конфіденційності комерційних даних в Інтернеті [17, с. 1156].

Багато третіх країн, включно з багатьма країнами, що розвиваються, ймовірно, мають намір впровадити положення GDPR у власне законодавство, щоб Європейська комісія потенційно визнала його «адекватним». Крім того, ухвалення законодавства про захист даних, яке по суті еквівалентне GDPR або перегляд існуючого законодавства відповідно до цього стандарту вимагатиме від третіх країн інвестувати в масштабний законодавчий процес, який може тривати багато років [19, с. 232]. Враховуючи міцні економічні зв'язки з Європейським Союзом, багато компаній Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (Бахрейн, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія) підпадають під дію GDPR. І хоча на закони про захист персональних даних у країнах Перської затоки різною мірою вплинув GDPR, існує є значні розбіжності, особливо щодо підходів до захисту даних. Це свідчить про те, що рівень захисту даних у країнах Перської затоки не еквівалентний тому, який пропонує GDPR [20]. В останні роки країни Південно-Східної Азії прийняли або оновили закони про конфіденційність даних положеннями, які відповідають GDPR [21], оновлене законодавство В'єтнаму (Декрет № 13/2023/ND-CP від 1 липня 2023 р.) хоча і не відтворює повністю стандарти GDPR, все ж створює передумови для подальшої інтеграції відповідних положень [22].

Висновки. Законодавство Європейського Союзу щодо захисту персональних даних має значний вплив на законодав-

ство третіх країн. Оскільки ЄС є одним з найбільших економічних блоків у світі, вимоги GDPR стали стандартом в галузі захисту персональних даних і вимагають від третіх країн адаптації свого законодавства для відповідності цим стандартам при обробці даних європейських громадян.

Це приводить до того, що значна кількість країн переглядають своє законодавство про захист персональних даних, щоб відповідати вимогам GDPR, навіть у тому випадку, коли не встановлено нормативного обов'язку гармонізації законодавства. Деякі країни приймають нові закони або вносять зміни до існуючих, щоб забезпечити відповідність.

Література:

1. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). *OJ L*. 119 4.5.2016. P. 1. ELI: <http://data.europa.eu/eli/reg/2016/679/2016-05-04>.
2. Jarlebring J. 'Regime vetting': a technique to exercise EU market power. *Journal of European Public Policy*. 2022. 29(4). P. 530–549. DOI: 10.1080/13501763.2021.1874042.
3. Cervi G. V. Why and How Does the EU Rule Global Digital Policy: an Empirical Analysis of EU Regulatory Influence in Data Protection Laws. *Digital Society*. 2022. 1(2). DOI: 10.1007/s44206-022-00005-3.
4. Ryngaert C., Taylor M. The GDPR as Global Data Protection Regulation? *AJIL Unbound*. 2020. № 114. P. 5–9. DOI: 10.1017/aju.2019.80.
5. Bradford A. The Brussels Effect. *Northwestern University Law Review*. 2012. Vol. 107. № 1, Columbia Law and Economics Working Paper No. 533. URL: <https://ssrn.com/abstract=2770634>.
6. Rudolf G., Kovač P. Procedural Challenges of Cross-border Cooperation and Consistency in Personal Data Protection in the EU. *NISPAcee Journal of Public Administration and Policy*. 2023. 16(2). P. 143–170. DOI: 10.2478/nispa-2023-0017.
7. Judgment in Case C-319/20 Meta Platforms Ireland : Judgment of the Court (Third Chamber) of 28 April 2022. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-319/20>.
8. Judgment of the Court (First Chamber) of 12 January 2023. BE v Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság : ECLI:EU:C:2023:2. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62021CJ0132>.
9. Проект Закону України про Національну комісію з питань захисту персональних даних та доступу до публічної інформації (№ 6177 від 18.10.2021 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43424>).
10. Проект Закону про захист персональних даних № 8153 від 25.10.2022 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40707>.
11. Opinion On The Draft Law Of Ukraine “On Personal Data Protection” (No. 8153 as of 25 october 2022) by 24 April 2023: Council of Europe Project “Supporting Implementation of the European Human Rights Standards in Ukraine” URL: <https://rm.coe.int/opinion-on-the-draft-law-on-personal-data-protection-in-ukraine-final/-1680ab9e06>.
12. Kuner Ch., Jerker D., Svantesson B., Fred H. Cate, Lynskey O., Millard Ch. The global data protection implications of ‘Brexit’. *International Data Privacy Law*. 2016. Vol. 6, Issue 3. P. 167–169. <https://doi.org/10.1093/idpl/ipw018>.
13. Veronese A., Silveira A., Lemos Igreja R., Lopes Espiñeira Lemos A. N., & Guimarães Moraes T. The concept of personal data protection culture from European Union documents: a “Brussels effect” in Latin America?. *UNIO – EU Law Journal*. 2023. Vol. 9, No. 1. P. 58–79. DOI: 10.21814/unio.9.1.5299.
14. Veronese A., Silveira A., Lemos Igreja R., Lopes Espiñeira Lemos A. N., & Guimarães Moraes T. The influence of European Union per-

- sonal data protection standards in Latin America from the perspective of social actors and Latin American authorities. *UNIO – EU Law Journal*. 2023. Vol. 9, No. 2. P. 118–138. DOI: 10.21814/unio.9.2.5531.
15. Belli L., Doneda D. Data protection in the BRICS countries: legal interoperability through innovative practices and convergence. *International Data Privacy Law*. 2023. Volume 13. Issue 1. P. 1–24. DOI: 10.1093/idpl/ipac019.
 16. Czerniawski M., Svantesson D. J. B. Dataskyddet 50 år – Historia, aktuella problem och framtid. In M. Brinnen, C. M. Sjöberg, D. Törngren, D. Westman, & S. Öman (Eds.). *Dataskyddet 50 år – historia, aktuella problem och framtid*. 2023. P. 127–153. URL: <https://research.bond.edu.au/en/publications/dataskyddet-50-%C3%A5r-historia-aktuella-problem-och-framtid>.
 17. Petkova B. Domesticating the “foreign” in making transatlantic data privacy law. *International Journal of Constitutional Law*. 2017. Volume 15, Issue 4. P. 1135–1156. DOI: 10.1093/icon/mox079.
 18. Olukunle Oladipupo Amoo, Akoh Atadoga, Femi Osasona, Temitayo Oluwaseun Abrahams, Benjamin Samson Ayinla, Oluwatoyin Ajoke Farayola. GDPR's impact on cybersecurity: A review focusing on USA and European practices. *International Journal of Science and Research Archive*. 2024. № 11(01). P. 1338–1347. DOI: 10.30574/ijrsra.2024.11.1.0220.
 19. Kuner Ch., Jerker D., Svantesson B., Cate Fred H, Lynskey O., Milard Ch., Loideain N. The GDPR as a chance to break down borders. *International Data Privacy Law*. 2017. Vol. 7. Issue 4. P. 231–232. DOI: 10.1093/idpl/ix023.
 20. Alshaleel Mohammed Khair. The Extraterritoriality of the GDPR and Its Effect on GCC Businesses. *Global Journal of Comparative Law*. 2024. https://www.researchgate.net/publication/376199051_The_Extraterritoriality_of_the_GDPR_and_Its_Effect_on_GCC_Businesses.
 21. Corning G. P. The diffusion of data privacy laws in Southeast Asia: learning and the extraterritorial reach of the EU's GDPR. *Contemporary Politics*, 2024. P. 1–22. DOI: 10.1080/13569775.2024.2310220.
 22. Anh D. Enhancing the Responsibilities of Data Controllers in Vietnam: Insights from the European General Data Protection Regulation. *VNU Journal Of Science: Legal Studies*. 2024. 40(1). DOI: 10.25073/2588-1167/vnuls.4610.

Chvankin S. Extraterritorial impact of the General Data Protection Regulation (GDPR)

Summary. The article examines the impact of the General Data Protection Regulation not only on the legislation

of EU member states, but also on the legislation of third countries.

It is noted that all member states are bound by EU law, but there may be differences in how each national legal system provides effective protection, which can be explained by the distinct legal tradition and specificity of the legal system and governing bodies in each country. By virtue of national autonomy, national regulation should ensure, on the one hand, a procedure adapted to the specific needs of member states, and on the other hand, an effective tool for achieving harmonized application of the law throughout the EU. The autonomy of the member states is not absolute and must be implemented in the general direction of the Regulation and subject to the principles of equivalence, efficiency, and sincere cooperation.

The significant impact of the Regulation on Ukraine as a candidate country for joining the EU was noted, because it is a direct requirement of the Association Agreement between Ukraine and the EU, under which the parties agreed to cooperate in order to ensure an adequate level of personal data protection in accordance with the highest European and international standards.

The influence of the EU and its legal provisions in the formation of national legal frameworks can be found not only in the countries of geographical Europe, both those that have the status of a candidate for EU membership and those that adhere to the non-aligned status, but also on law and order in other countries, in particular, Argentina, Bahrain, Brazil, Qatar, Mexico, UAE, Oman, Saudi Arabia, USA, Chile, etc.

It was concluded that the EU legislation on the protection of personal data has a significant impact on the legislation of third countries. Since the EU is one of the largest economic blocs in the world, GDPR requirements have become a standard in the field of personal data protection and require third countries to adapt their legislation to comply with these standards when processing data of European citizens. This has resulted in a significant number of countries revising their data protection legislation to comply with GDPR requirements, even where there is no regulatory obligation to harmonize legislation. This is due to the so-called “Brussels effect” – the desire of third countries and their resident companies to gain access to the economic instruments and markets of Europe.

Key words: General Data Protection Regulation, GDPR, personal data protection, extraterritorial jurisdiction, Brussels effect, harmonization, European Union.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Атаманова Н. В., Луняченко І. В.

ДО ПИТАННЯ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ	4
---	---

Торон М. О.

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОНАВЦІВ – ПРИХИЛЬНИКІВ ПОЗИТИВІСТСЬКОЇ ПАРАДИГМИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	9
---	---

АДМІНІСТРАТИВНЕ, ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

Добрянська Н. В., Петриченко О. П.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНОЇ КОМІСІЇ, ЩО ЗДІЙСНЮЄ ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРАХ ЕНЕРГЕТИКИ ТА КОМУНАЛЬНИХ ПОСЛУГ ЯК РЕГУЛЯТОРА НА РИНКУ ПРИРОДНОГО ГАЗУ.....	14
--	----

Добрянська Н. В., Радченко Р. О.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА СУТНОСТІ ПОДАТКОВОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ.....	18
--	----

Івасюк І. Г.

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ПРАВОПОРЯДКУ ЯК ЧАСТИНИ СЕКТОРУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ	22
--	----

Максюта А. О.

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ.....	26
--	----

Мальцева А. М., Лата Н. Ф.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ ПРО ВІДМОВУ В РЕЄСТРАЦІЇ ПОДАТКОВОЇ НАКЛАДНОЇ/РОЗРАХУНКУ КОРИГУВАННЯ В ЄДИНОМУ РЕЄСТРІ ПОДАТКОВИХ НАКЛАДНИХ.....	30
--	----

Пархоменко П. І.

ПРОКУРОР В СИСТЕМІ ПРАВОСУДДЯ ДРУЖНЬОГО ДО ДИТИНИ.....	34
--	----

Сокурченко О. А.

АДМІНІСТРАТИВНА ЮРИСДИКЦІЯ ПРИ ВИРІШЕННІ СПОРІВ У СФЕРІ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	39
---	----

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Грабовська О. О.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ПРО НАДАННЯ ОСОБІ ПСИХІАТРИЧНОЇ ДОПОМОГИ В ПРИМУСОВОМУ ПОРЯДКУ.....	44
--	----

Дутка В. В.

ЗАХИСТ ПРАВ БОРЖНИКА У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО.....	52
--	----

Кульбашина О. А.

РОЗПОДІЛ МАЙНОВИХ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В ГІГ-КОНТРАКТІ.....	56
---	----

Chingizzadeh Ch. N.

REGULATION OF TRADEMARKS IN THE BUSINESS SECTOR FROM A LEGAL PERSPECTIVE.....	60
---	----

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Ткаченко В. С.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОБОЧОГО ЧАСУ В КОНТЕКСТІ ДИСТАНЦІЙНОЇ ТА НАДОМНОЇ РОБОТИ.....	66
--	----

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Іванова (Кедик) В. П., Берш А. Я.

ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ МЕДИЧНОГО ПРАЦІВНИКА.....	72
---	----

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Азаркова О. І.

ВИЯВЛЕННЯ ТА ФІКСУВАННЯ ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ ЯК НАПРЯМ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....	78
--	----

Головко Б. Ю.

ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ НА ЕТАПІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	83
--	----

Гора І. В., Колесник В. А., Попович І. І.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЦИФРОВУ КРИМІНАЛІСТИКУ В СИСТЕМІ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗНАЬ.....	86
--	----

Ламах К. Т.

ДО ПИТАННЯ ПРО СУТНІСТЬ ТА ПРАВОМІРНІСТЬ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ОСОБИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ.....	92
--	----

Логінов О. В.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ПОРУШЕНЬ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ РУХУ АБО ЕКСПЛУАТАЦІЇ ВОДНОГО ТРАНСПОРТУ.....	97
--	----

Майстренко М. М.

ЗНЯТТЯ ПОКАЗАНЬ ТЕХНІЧНИХ ПРИЛАДІВ ТА ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ, ЩО МАЮТЬ ФУНКЦІЇ ФОТО-, КІНОЗЙОМКИ, ВІДЕОЗАПИСУ ЧИ ЗАСОБІВ ФОТО-, КІНОЗЙОМКИ, ВІДЕОЗАПИСУ.....	104
--	-----

Маленко О. В.

ПРОДОВЖЕННЯ ДОЗВОЛУ НА ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ В КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ.....	108
--	-----

Нікітіна-Дудікова Г. Ю., Нікітіна А. А.

МОЖЛИВОСТІ ЕКСПЕРТИЗИ СПЕЦІАЛЬНИХ ХІМІЧНИХ РЕЧОВИН ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	115
---	-----

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Гордієнко А. В.

ЕФЕКТИВНЕ ВИКОРИСТАННЯ ПОВІТРЯНОГО ПРОСТОРУ ЯК СКЛАДОВА ОПТИМАЛЬНОГО МЕХАНІЗМУ АДМІНІСТРУВАННЯ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД.....	120
--	-----

Єрмакова С. С., Осадца Р. О.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄВОЇ СТІЙКОСТІ МОРЯКІВ	125
--	-----

<i>Іващенко В. А.</i>	
ОСОБЛИВОСТІ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В РОЗРІЗІ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	131
<i>Мудра І. Р.</i>	
МІЖНАРОДНО-ПРОТИПРАВНЕ ДІЯННЯ ЯК ПІДСТАВА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ.....	135
<i>Риженко І. М., Демянюк О. М.</i>	
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕГІОНАЛЬНИХ СИСТЕМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	145
<i>Торончук І. Ж., Грекул-Ковалик Т. А.</i>	
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ-БІЖЕНЦІВ З УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ.....	149
<i>Тюрю Ю. І.</i>	
ТРАНСФОРМАЦІЯ АРБІТРАЖНОЇ СИСТЕМИ КИТАЮ.....	153
<i>Чванкін С. А.</i>	
ЕКСТРАТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ВПЛИВ ЗАГАЛЬНОГО РЕГЛАМЕНТУ ПРО ЗАХИСТ ДАНИХ (GDPR).....	158

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; PHILOSOPHY OF LAW

Atamanova N., Luniachenko I.

TO THE ISSUE OF DIGITIZATION OF PUBLIC ADMINISTRATION IN UKRAINE..... 4

Torop M.

POLITICAL RESPONSIBILITY IN LABOR OF UKRAINIAN LEGAL EXPERTS – SUPPORTERS

POSITIVIST PARADIGMS OF THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY..... 9

ADMINISTRATIVE, FINANCE, TAX LAW

Dobrianska N., Petrychenko O.

ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF THE NATIONAL COMMISSION FOR STATE REGULATION
OF ENERGY AND UTILITIES AS REGULATOR ON THE NATURAL GAS MARKET..... 14

Dobrianska N., Radchenko R.

THEORETICAL AND LEGAL BASIS OF DETERMINING THE CONCEPT AND ESSENCE
OF TAX CONTROL IN UKRAINE..... 18

Ivasiuk I.

PECULIARITIES OF FORMATION AND FUNCTIONING OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES AS PART
OF THE NATIONAL SECURITY AND DEFENSE SECTOR..... 22

Maksiuta A.

LEGAL LIABILITY OF EMPLOYEES OF THE BUREAU OF ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE:
CONCEPTS AND FEATURES..... 26

Maltseva A., Lata N.

ADMINISTRATIVE APPEAL OF DECISIONS ON REFUSAL REGISTRATION OF A TAX INVOICE/CALCULATION
OF ADJUSTMENT IN THE UNIFIED REGISTER OF TAX INVOICES..... 30

Parkhomenko P.

PROSECUTOR IN THE CHILD-FRIENDLY JUSTICE SYSTEM..... 34

Sokurenko O.

ADMINISTRATIVE JURISDICTION IN RESOLVING DISPUTES IN THE FIELD OF PENSION PROVISION..... 39

CIVIL AND ECONOMIC LAW AND PROCESS

Hrabovska O.

DIFFERENTIATION OF CIVIL CASES ON PROVIDING A PERSON WITH COMPULSORY PSYCHIATRIC CARE..... 44

Dutka V.

PROTECTION OF DEBTOR'S RIGHTS IN BANKRUPTCY CASE..... 52

Kulbashna O.

DISTRSBUTION OF PROPERTY RIGHTS OF INTELLECTUAL PROPERTY IN THE GIG CONTRACT 56

Chingizzadeh Ch.

REGULATION OF TRADEMARKS IN THE BUSINESS SECTOR FROM A LEGAL PERSPECTIVE..... 60

EMPLOYMENT LAW, SOCIAL SECURITY LAW

Tkachenko V.

SOME ISSUES OF WORKING HOURS IN THE CONTEXT OF REMORE AND HOME WORK..... 66

CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY, CRIMINAL EXECUTIVE LAW

Ivanova (Kedyk) V., Bersh A.

CIRCUMSTANCES THAT PRECLUDE CRIMINAL LIABILITY OF A DOCTOR	72
--	----

CRIMINAL PROCEDURE, FORENSIC SCIENCE, OPERATIVE INVESTIGATIVE ACTIVITY

Aharkova O.

DETECTION AND DOCUMENTATION OF VIOLATIONS OF THE LAWS AND CUSTOMS OF WAR AS A DIRECTION OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES.....	78
---	----

Holovko B.

THE CONCEPT AND SIGNIFICANCE OF JUDICIAL CONTROL AT THE STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION	83
--	----

Hora I., Kolesnyk V., Popovych I.

TO THE ISSUE OF DIGITAL FORENSICS IN THE SYSTEM OF FORENSIC KNOWLEDGE.....	86
--	----

Lamakh K.

ON THE QUESTION OF THE ESSENCE AND LEGALITY OF LIMITATION OF THE RIGHTS OF A PERSON DURING THE CONDUCT OF CONFIDENTIAL PROCEDURE ACTIONS.....	92
--	----

Lohinov O.

THE STATE OF SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF THE PROBLEM OF METHODS OF INVESTIGATING VIOLATIONS OF TRAFFIC SAFETY RULES OR WATER TRANSPORT OPERATION.....	97
--	----

Maistrenko M.

TAKING INDICATIONS OF TECHNICAL DEVICES AND TECHNICAL MEANS THAT HAVE PHOTO, FILM, VIDEO RECORDING FUNCTIONS OR PHOTO, FILM, VIDEO RECORDING EQUIPMENT.....	104
--	-----

Malenko O.

EXTENSION OF PERMISSION TO CONDUCT COVERT INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS IN CORRUPTION CRIMINAL PROCEEDINGS: PROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE.....	108
--	-----

Nikitina-Dudikova A., Nikitina A.

POSSIBILITIES OF EXAMINATION OF SPECIAL CHEMICAL SUBSTANCES DURING THE INVESTIGATION OF CORRUPTION CRIMINAL OFFENSES.....	115
--	-----

INTERNATIONAL LAW AND COMPARATIVE LAW

Hordiienko A.

EFFICIENT USE OF AIRSPACE AS PART OF THE OPTIMAL MECHANISM OF ENVIRONMENTAL MANAGEMENT: INTERNATIONAL EXPERIENCE.....	120
--	-----

Yermakova S., Osadtsa R.

THE LEGAL ASPECTS AND PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF SAILORS' RESILIENCE.....	125
---	-----

Ivashchenko V.

FEATURES OF THE INTERPRETATION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN THE SECTION OF PROPERTY RIGHTS IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....	131
--	-----

Mudra I.

INTERNATIONALLY WRONGFUL ACT AS A GROUND FOR INTERNATIONAL RESPONSIBILITY OF THE STATE.....	135
---	-----

Ryzhenko I., Demyanuk O.

GENERAL CHARACTERISTICS OF REGIONAL HUMAN RIGHTS PROTECTION SYSTEMS.....	145
--	-----

<i>Toronchuk I., Hrekul-Kovalyk T.</i> ENSURING AND PROTECTING THE RIGHTS OF UKRAINIAN REFUGEE CHILDREN: CURRENT CHALLENGES	149
<i>Tiuria Yu.</i> TRANSFORMATION OF CHINA'S ARBITRATION SYSTEM.....	153
<i>Chvankin S.</i> EXTRATERRITORIAL IMPACT OF THE GENERAL DATA PROTECTION REGULATION (GDPR).....	158

НОТАТКИ

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

Науковий збірник

Виходить шість разів на рік
№ 68, 2024

Серію засновано у 2010 р.

Коректор Вишнякова Я.І.
Комп'ютерна верстка Гайдабрус В.Б.

Підписано до друку 19.04.2024 р. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 22,23, ум. друк. арк. 19,07.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 200 примірників. Замовлення № 0624/404.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)
Україна, м. Одеса, 65101, вул. Інглєзі, 6/1
Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua